नं० १००४-घ

भागवतपुराणे रासक्रीडापंचाध्यायी (पुराणम्)

पत्राणि १२३ (सम्पूर्णम्)

सं० १००४ घ

पं॰ वासुदेवजी

सं. १००४ घ

॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥श्रीशुकबादरायणिरुवाचेति॥ बदरिकाश्रमे महातपश्चरणाद्भगवा
न् श्रीव्यासो बादरायणः तस्य तपःफलरूपः पुत्र इति स एवेह श्रीभगवत्प्रेमरसमयत्वादि
कं ध्वनितं॥ तेनोक्तत्वादस्याख्यानस्य सर्वोपासाधनसाध्यत्वं प्रेमानुरागमयत्वं चाभिप्रेतं
तेनात्र केनचित् छ्रोतव्यमितिभावः। इदानीं श्रीव्रजसुंदरीणां मनोरथपरिपूरणद्वारा प्रेमर
सविस्तारणरूपं तदवतारमुख्यतरप्रयोजनं दर्शयन् तासां सद्विहरणमेव तस्य स
र्वातिशयिसुखमिति चिच्चकरयन्। तत्र चाधरामृतपानादिना सुदृश्यामेव श्रीभगवद्रूपादि
माधुरीविशेषानुभवात् प्रेमविशेषविस्तारसुसिद्धा तद्योग्यता। सकलरासक्रीडायं
च प्राणतुल्यपंचाध्यायावसर्पयन्॥ आदौ तत्सामग्री दर्शयन् तत्र च श्रीव्रजदेवीवर्गा

कर्षणंकथयन् तद्धेतुत्वंश्रीभगवतोलीलाविशेषंश्लोकद्वयमाह भगवनिति। एषाचक्री
डातदुचितकालेकौमारेज्ञेया। तथाचोक्तंग[illegible]पुराणे। सोपिकैशोरकवयोमानयन्
मधुसूदनः। रेमेताभिरमेयात्माक्षपासुक्षपिताहितः इति। श्रीहरिवंशेच। युवती
र्गोपकन्याश्चरात्रौसंकाल्यकालवित्। कैशोरकंमानयानःसहताभिर्मुमोदह इति
तच्चरासारंभेतस्यसौंदर्यादिविशेषस्मारणेनपरममोहनत्वात्श्रीबादरायणिना
ततश्चपौगंडवयःश्रितौव्रजइत्यादिवद्व्यक्तंवक्तुंनशक्यं। क्रीडासाचसमर्थमेव
कौमारंव्याप्येत्यादिकंसद्भिर्ग्रंथयथास्थानेविवरणीयं। तत्रोपलक्षणार्थंकैशोरांत
र्गतमेकरात्रक्रीडेयमुच्यते॥ ॥भगवानपिताराात्रीःशरदोत्फुल्लमल्लिकाःवी

श्री० ४
२

ह्यरंतुंमनश्चक्रेयोगमायामुपाश्रितः॥१॥रासक्रीडायांनिजाशेषकलगवत्तासारत्र
कृष्टनलिष्प्रायेण।नंदादयःपरमानंदनिर्वृताबभूवुः।भगवानपिस्वयंपरमानंद
निर्वृतोपिभावितुंरंतुंक्रीडाविशेषंकर्तुंमनश्चक्रेऐच्छदितिश्लोकस्याभावार्थः।[illegible]
[illegible]ताराात्रीरितिलेर्वंजितार्थमेव।यद्वाताअनिर्वचनीयाःसर्वकाल
तःश्रेष्ठतराःपरमानंदरससमयीरासक्रीडायोग्याइत्यर्थः।वक्तुक्त्वेनानुवक्ष्यासुरा
त्रिष्वेवसाक्रीडाबोध्यते।तज्ज्ञातंसविशेषंवाक्येनाति।शारदाकव्याञ्जेःफुल्ल
विकशितामल्लिकायासुताः।यद्यपिसर्वदाश्रीवृंदावनेसदासर्वपुष्पाणिपु
ष्पवंति।विशेषतस्त्वशरदिजातीकुमुदकमलादीन्यपिविकसंति।तथाप्युत्फुल्ल २

मल्लिका इति रात्रिविषयकविकाशविशेषान्निश्चयेण । एवमग्रेपि कुमुद्वन्तमिति । दृष्टु
द्दीपनानि वीक्ष्य आलोच्य । योगमायापराख्यसच्चिदानंदशक्तिविशेषः । तामुपकर
णत्वेन आश्रितः प्रकटितवान् मनः इति सर्वलीलातो विशेषेण रासक्रीडायाः परमा
नंदविशेषादिस्वरूपत्वमभिप्रेतं । सर्वस्या अपि लीलायाः सच्चिदानंदरूपत्वे प्यागष्टम
ध्यायबाल्यलीलायां विवृतमेवास्ति । यद्वा योगैश्वर्यलक्षणा मायायाः तया । मायादंभे
कृपायां चेति विश्वः । तामुपाश्रितः रासक्रीडायां स्वस्यैश्वर्यरूपं विस्तारितवानित्यर्थः । यद्वा
अपिशब्दः स्ववाचान्वयः । योगः आत्मारामता । माया आवरणात्मिका कापट्यं वा । योगयु
क्तां मायां उपसामीप्येन नित्यमाश्रितोपि इति तद्वानं । [illegible]र्थः ।

श्री॰
3

किंतु निजपदाब्जप्रेमसंपत्तिसाररूपसत्यस्वत्वावाप्यत्वोपारूढ इत्यर्थः। यद्वा योगे संयोग
योगमायायज्ञपत्नी छिववंचना तामुपाश्रितोऽपि इति तदानीं तस्य संगमे मायानिरूहत्वत
र्थः। सर्वाखिलव्रजसुंदरीति: महसा हास्यसंयोगविशेषसिद्धः। सिद्धिं गताखिलरपि
तत्त्वाख्यः। यद्वा युनक्तीति नित्यपक्षेऽपि संयोगं प्राप्नोतीति योगा या मा लक्ष्मीस्तस्यां नि
त्यं वर्तमानः तया सदा सेव्यमानोऽपीत्यर्थः॥ इति रासक्रीडालयानसंपद्येते तद्दुर्लभत्वा
च्चेत्याद्युक्तिप्रेतं। यद्वा। योगा[illegible] मायः शब्दो यस्याः सा योगमाया एवं श्री
मद्भा॰ मानशब्दे चतस्य घ[illegible]निरूपं तामुपाश्रितः। यद्वा योगस्य संयोगस्य मायामानं प
र्याप्तिर्यस्यां सा योगमाया श्रीराधिका। अथवा योगस्य संयोगस्य मा लक्ष्मीः संपत्तिरि ३

रितियावत्तां यातित्राप्नोतीति योगमाया श्रीराधैव तामनस्य उपाश्रितः रासक्रीडाय
सहैतुकर्यात्तन्तपाद्भुतसिद्धमेव एवं निजरिरंसया चंद्रमपि प्राचीदिशा सह प्रियमेव
रंतु मुद्यतं मन्यमानस्य श्रीभगवतो भावमभिव्यंजयन्निव तद्विरसास्मरणेनोद्दित्ता
न्वविधत्व प्राचीदिशा नायिकया सह चंद्रस्य नायकतावत्र्ह्रदयमनिनोद्दयमाह।
।तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्याविलिंपन्नरुणेन शंतमैः स चर्षणीना
मुदगाच्छुचो मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ।।२।। यदा मन्मथैके तदा नी
[illegible] उडूनां तारकाणां राजेति तासामपि [illegible] रिंगार [illegible] दयुरिति ध्वनितं ।तासां च
दृष्टिं [illegible] रात्रावल्य प्रकाशता विरह्या परिवारस्यापेक्षया च [illegible] हृदयस्य गोणत्वं [illegible]

श्री ४

विशेषेणालिंगन्निति स्मर्त्तचिंद्गजनिश्चायरौवा। प्रार्गर्द चनस्य [illegible]मास्यां। किंच त[illegible] वि
नाणि तिथ्यंतरे जगौद्रिरंसापेक्षया। शंतमेरमृतमये रित्यर्थः। सर्व्वतापाय हारित्याह।

५

सः कामांवुराशिपरिवर्द्धनलया प्रसिद्धः। न केवलमेवममुना प्राचीदिशएवतापोऽप
हृतः। किंतु सर्व्वेषां जनानामपीत्याह। च[illegible]नामिति। शुचः शरदर्क्कज संतापदुः
खानि। [illegible] श्रीभगवतो रिरंसोद्दीपनद्वारा प्रायो गोपकन्यावर्गे चिरविरहतापा
पनोदनाति [illegible]श्चायरा। जगत्त्रज्यानांतासां शुगपनोदनेन जगतामेव स्वतः शुगपनो
दनसिद्धेः। प्रियः प्रियायाश्चेति सरागत्व साधुत्वं। नन्य वादिनान्येनान्यं रुचिविशे
षो दर्शितः। अत एव शाकाङ्क्ष [illegible]मार्ज्जयन् यथासो परममुखकरेणालिंपति। ह्री

४

र्यद्दर्शनेच्छलेनेन परमौत्कंठ्यं सूचितं । एवं सर्वमिदं श्रीभगवद्रिंसाविर्भावनमुक्तं । ततश्च
भावविशेषाविर्भावेन श्रीगोपीनामाकर्षणार्थं मोहनमंत्रमिव वेणुना किंचित्कालमगायदि
त्याह । दृष्ट्वा कुमुद्वंतमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणं । वनं च तत्कोमलगो
भिरंजितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरं ॥ ३ ॥ कुमुत् कुमुदं । तथा च विश्वः । कुमुदपि
कुमुद्धान्यमिति । तद्वंतमिति कुमुदानि चलदलानि विकसितानीत्यर्थः । अत एव वक्ष्य
ते श्रीगोपीभिः वृंदावनं कुमुदकुंदशशांकरम्यमिति । यद्वा कुः पृथ्वी तस्या मुत् हर्षः ।
तद्वंतमिति तदुदयेन सर्वेषामेवानंदादित्यर्थः । तत्र हेतुः अखंडत्वादीनि अखं
डमंडलत्वाद्रमाननाभं इति लक्ष्मीमुखस्मारणेन रिरंसाकिंचिद्विनतेत्यर्थः । यद्वा ।

श्री ४ रमयतीति रमा श्रीराधा । ननु रमाननं सदाकुंकुमाक्तं तया रंजितं चंद्रस्य शुक्ल एव तत्कथं
तस्मात् दृश्यं तत्राह नवेति । एतच्च प्रथमोदयमात्रविवक्षया नवकुंकुमस्यचोद्दीपनत्वे
5 नवप्रयोगः । एवं कालस्य रतियोग्यतां प्रदर्श्य स्थलस्यापि प्रदर्शयति वनं चेति । तस्य
चंद्रस्य कोमलैः प्रथमोदयेनाल्पमात्रप्रकाशवद्भिः गोभिः किरणैः रंजितं रक्तीकृतं
अनुरागविषयीकृतं वा । यद्वा गोभिरिति तृतीयांतं पदं रंजितं त्र हितं । अत्रापि सर्व
वार्थः । एवं च तावदुद्दीपनमेव दर्शितं । कलं मधुरं किंचिद्गीतं । यद्वा कलंयथा स्यात्तथा ज
गौ वेणुनादिति ज्ञेयं । काम्यंगतकलपदामृतवेणुगीतेत्यादि वक्ष्यमाण वाक्यात् । वामाम
नोहरा दृशो नेत्राणि यासां परमसुंदरीणामित्यर्थः । यद्वा वामा कुटिला दृक् दृष्टिर्या ५

सांपरमविदग्धानामित्यर्थः॥ एतद्वस्वरूपनिरूपणभावं॰ व्रजांगनानां सद्यसोमेवस्व
नावतस्तादृशत्वात्॰ मनोहरति आकर्षतिस्वकृतविशेषेणारागतालादिविशेषेणवाम
नोहरंतद्यथास्यात्॰ इतिदिनांतरापेक्षया॰ तदानींगानविशेषात्तिवेतः॰ दिनांतरे
षुवेणुगीतेनतादृशत्वावृत्तेः॥ निशम्यगीतंतदनंगवर्द्धनंव्रजस्त्रियःकृष्णगृ
हीतमानसाः। आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः सयत्रकांतोजवलोलकुंडलः
॥ तत्प्रेंद्योत्कप्रकारं श्रीकृष्णवेणूकृतं॰ अनंगंश्रीभगवद्विषयंकामं वाग्वत्तं
मानमेवाधुनावर्द्धयतीतितथोक्तम्। यद्यपिवामदृशांमनोहर[illegible]त्वेननानंग
वर्द्धनत्वमायातमेव॰ तथापीयंविशेषोक्तिसद्दतिमार्यविवक्षया। अनंगशब्दस्य

श्री ४ योगश्च तासां प्रेमरूपकामविशेषेण ग्राम्यधर्मरहितु प्राकृतकामं शान्ताववविवद्धया।
6 यद्वा श्रीभगवद्विषयत्वेनानंगस्यापि संगीतावाद्य त्रिप्रायेणेति दिक्।। व्रजस्य व्रज
वायाः स्त्रियोनवसुवत्साः कृष्णेन परमाकर्षणेन सर्वमेवगृहीतं आकृष्णमावि
ष्कंवा मानसं मनस्सहीयाशेषं वायासांताः।। विशेषतश्चेदानीं तादृशां गीतं श्रुत्वा
आजग्मुः।। यद्वा स्वयूथे मिथः सख्यवतीनामपि तासामन्योन्यमलक्षितो ह्य
मेवहेतुः कृष्णेति। तदानीं कृष्णाकृष्टचित्तत्वेन विचारापगमादिति भावः।
यद्वा तेनैव प्रेमविशेषस्यात्त्वाविकतद्विलासात्मकसापत्न्यस्य स्पृष्टान्तर प्रादु
र्भावात्।। यद्वा गमनेतंतत्वरयातज्ज्ञापनाशंकेः।। अत एव जवेन गमनवेगेन ६

लोलानि कुंडलानि कर्णभूषणानि यासां ताः । आजग्मुरिति श्रीवादरायणेः श्रीकृ
ष्णांतिके सदेवात्मस्थितेः परिस्फूर्त्तेः । किं वातासांतद्गमनवार्त्तया तावद्विशेषाद
येन तासामिव स्वास्यापि गमने स्फूर्त्तिसाक्षादिव श्रीकृष्णांतिकतायाः स्फुर
णात् । यद्वा आजग्मु अन्तिसस्नु रित्यर्थः । यद्वा आसम्यक् सर्वपरित्यागेन जग्मुः
ययुरित्येव कृष्णो वक्ष्यमाणत्वात् स परममोहनवेणुगीतगायकः यद्वा चि
रंत्वतादिनात्तीप्सितः यतः कांतः स्वामी निजमनोहर इति वा । यद्वा कस्य सु
खस्यान्तो निष्ठा यस्मात् सः परममोहनतज्जीतेन निजदेहदेहिकाद्युपेक्षया
आत्मकर्मलोकधर्मादिकं परित्यज्य गताः इति श्लोकत्रयार्थावर्णयत् । तत्रादे

श्रीपं.टी. श्री ८

7

कांसां विरुध जातिकर्मपरित्यागमासादुर्दुहंत्यइतिदुहंत्यो स्नीययुः काश्चिद्दोहं हि
त्वासमुत्सुकाः। पयोधिश्रित्यसंयावमनुद्वास्यापरायययुः। दुहंत्यो गाः दोहं दोहनं कुध
वा तदानीमत्र गोपीनामपि कृष्णाप्त्यै गा दोहनप्रवृत्तेः। यद्वा प्रवृत्तत्वेनैतेनं तं। दोहयंत्य
इत्यर्थः श्रप्तिययुः वेणुगीतानि मुखयमुः काश्चिदित्यादिकं वसुलभ्यप्पन्नदापेक्षया।
वानिताशातयूथपइत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। तत्तन्नामग्रहणं गौरवत्तरात्। किंवा
तेषां स्मरणविशेषकत्वेन प्रेमवैकल्पापादनत्वात्। एतच्च श्रीभगवतामृतपूर्व
खंडे विवृतमेव। तथा स्त्रीयानेहतुः समुत्सुकाः कान्ताविलंवसहना समर्थाः एवं स
तुरग्रापेसर्वत्रानुवर्त्यः अपराइत्यस्य पूर्वेणपरेणाप्यन्वयः। एवमग्रेऽपि। अन्य
तैर्व्याख्यातं। यद्वा पयश्चुल्ल्यामाधिश्रित्यसमनुद्वास्य पक्कमपि तत्तानुत्तार्य संयावं

४१ ॥ वयमधीयमहानुद्रास्यामो एवं कासांचित्स्त्रीणां यंतनमुख्यकर्मत्रयपरित्यागमुक्त्वा कासांचिल्लौ-
किकधर्मत्यागं पादत्रयेणाह वदन् तत्रादौ कासांचित्सामान्यबंधुभृत्यादिपरित्यागमाह परीतिया
दिना। परिवेषयंत्यस्ता विहायायंत्यः। शिशून् पयः शुश्रूषंत्यः पतीन् कांश्चिद्दधत्या ऽपास्य भो
जनं परिवेषयंत्यः बंधून् भृत्यादींश्च प्रति अन्नादिकं संविभज्य अर्पयंत्यः ताः ताः तत्परिवे
षणं हित्वायायुरिति पूर्वेणैवान्वयः यद्यप्येतदपि सामान्यं तन्न कृत्यांतरे वसप्रविशति। तथापि
स्त्रीणां भर्तृबंधुभृत्याद्युपेक्षया लौकिकधर्मत्यागांतरे वसुखसंगोऽत्रोक्त इति। अनुपेक्षणमपि
परित्यागं कासांचिदाह आयायंत्य इति पादत्रयेण। आदि इत्यनुवर्तते। शिशून् पुत्रादीन्
हित्वा शुश्रूषंत्यः सुश्रूषमाणाः स्नानाद्यर्थमुदकार्पणादिना सेवमानाः। आसन्नत्यजन्त्य आज
यंत्य इत्यंतर्भूतेनंता। पतीन् भोजयंत्यः भोजनं भोजनं धीतवत्यः वा। एवं पूर्वं धर्मादिपराणाम
पि स्त्रीणां परमसतीनां लौकिकधर्मत्यागं पादत्रयेणामुक्त्वा कासांचित् देहापेक्षात्यागमाह।
अंजंत्य इति पादोपक्रिया लिः। आसन्नत्यानुजानाः। लिपंत्यः चंदनपंकादिना निजदेहमनुल्ले

श्री ४
8

पत्नं कुर्वत्यः शलेपनादिकमपास्यापि तिद्वेयं स्वन्या इत्यस्यापि लिंपंत्य इति पदद्वयेनान्वयः ।
एवं स्नानस्य संस्कारस्यापि त्यागेन देहापेक्षापि सिद्धैव । यद्वा भोजनत्यागेन स्नगवस्त्रीणन
स्य देहस्यापेक्षोक्ता । कासांचित्स्वश्रीकृष्णकस्तेषणार्थं तद्भजनसाधननिजांग भूषणपरित्या
गमप्याह ॥ लिंपंत्यः प्रमृजंत्योन्याः अंजंत्यः काश्च लोचने । व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृ
ष्णांतिकं ययुः ॥ तत्रैव हेतुं दर्शयन् । किं वक्तव्यं दैहिकदेहाद्यपेक्षा परित्यक्तेति कासांचि
द्देहविस्मृतिरपि जातेत्याह । व्यत्यस्तेति । एवं दोहनादीनामेषामुक्तरूपापेक्षा चेन्न्यथोत्तरं श्रेष्ठ
त्वमुक्तं । यद्वा केवलमत्रास्या निजानिजकर्मपरित्याग एव तात्पर्यं । तत्र च व्यत्यस्तवस्त्राभ
रणा चैव वस्त्रादिधरणारीतित्याग एव । सर्वत्र त्वरा च तत्र हेतुः कृष्णगृहीतमानसा इति समुत्सु
काः इति च प्रोक्तमेव । एवं सर्वा अपि कृष्णस्य परमाकर्षकस्य श्यामसुंदरस्य श्रीव्रजेंद्रनं ८

तावार्य्य

हनसप्यंतिकमेव ययुः। नतु लज्जादिना विघ्नादिना वा दूरे तस्थुरित्यर्थः। परममो
हितत्वात्। यद्यपि स यत्र कांतस्तत्राजग्मुरित्यनेन तदंतिके गमनमेवोक्तं। तथापि
परममोहनत्वातिवेगेनात्यंतनिकटगमनविवक्षया पुनर्विशेषोक्तिरिति दिक्।
अधुना तृतीये प्रबोध्यमानानामपि श्रीभगवदपहृतचित्ततया तासामशेषवि
चारांतर्धानमाह। ता इति वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबंधुभिः। गोविंदापहृता
त्मानो न न्यवर्तंत मोहिताः॥८॥ सद्य एव ताः पत्यादिभिर्वार्यमाणा धर्मवद्दर्शना
दिना हस्तधारणादिना च गंतुं निरुध्यमाना अपि न न्यवर्तंत। किंतु ययुरेवेत्यर्थः
कुतः मोहिताः हृतविवेकाः। तत्कुतः। गोविंदेन गोकुलेंद्रेण। यद्वा। गाइंद्रिया

श्री ४ ण्णिर्ईश्वरत्वेन महामोहेनेन प्राणकोटिप्रेष्ठेनांतरेण हृते वाह्यानामन्येषांश्च
५ चतुर्थ्यतासामपर्याप्तत्वात्। अत्र तु वारुवेगनीयमानानौर्यथा तटस्थानां तिष्ठ
ति छत्रपाद्युत्क्षेपणं नावारूढनां वा नौधारस्तेनापि न तिष्ठेदिति दृष्टांतो द्रष्टव्यः
गोविंदेनापहृत आकृष्ट आत्मा जीवा रक्षायस्या मिति निष्कृतो जीवेन विच्छे
दः स्यादिति जीवनार्थं गता इति श्लेषार्थः। तत्रासां पतित्तिरिति तेषां पत्नीत्वश्रु
ताश्रुतत्वागित्वेन मुख्यत्वात् ततश्च केवलं कन्यात्वे गुरोपने दोषस्पर्शात् स्वे
च्छा पित्रादिः ततश्च दुःकीर्तिर्भयात् स्नेहविशेषाच्च त्राष्टतिः। ततः कुलदे
षरांकया वंधुत्तिरिति। रक्षकन्यांपिताविद्यां पतिः पुत्राश्च वा द्विके। अत्रोव ८

ज्ञातयः सर्वानस्वातंत्र्यं कश्चित् स्त्रिय इति स्मृत्युक्ताश्चत्वारो रक्षकाश्चेत्रोक्ताः
ततः प्रायः पुत्रानुत्पन्नेरत्र पुत्रा नोक्ताः । पत्यादीनां चैषां यथोत्तरं न्यूनत्वमू
ह्यं । तासामुक्तेरोत्तरं तत्तद्वश्यतासंबंधयोन्यूनत्वात् । तथापि स्वस्वसंबंधेषां निवारणे
प्रवृत्तावपि परस्परेषां तत्र प्रवृत्तिः । कुटुंबसमुदायतापेक्षया । यद्वा स्वस्वसंबंधैः प
रित्यागकृते परस्पराश्रयत्वाशंकयातैस्तैः क्रमेण निवारणं । यद्वा तत्तदंतिकवर्ति
त्वेः पतिभिः कश्चित् पित्रादिभिश्च कश्चन । तत्र पतिभिः पत्न्य एव पित्रादिभिः
प्रायोऽविवाहिताः स्ववासिन्यश्च पुत्र्य इति विवेचनीयं । अन्यत्समानं । यदि चन
स्यादस्याविघ्नेन वारितास्तत्र विघ्नं तदा सद्य एव दशमीं दशामगमिष्यन्निति ।

श्री ४
10

तासांसर्व्वासामेव भावविशेषंदर्शंस्तेनैव प्रदर्शयन्कासांचिदवस्थाविशेष
माह। अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योलब्धविनिर्गमाः। कृष्णंतद्भावनायु
क्तादध्युर्मीलितलोचनाः॥९॥ काश्चिन्नलब्धुंशक्ताः साधनस्थिताव
गृहमध्यस्थिता एव नाममात्रपत्यादिभिः द्वाराद्निरोधात् पित्रादीनांद्वा
रदेशोपवेशनाद्वानलब्धोविशिष्टः श्रीभगवदभिसरणायोगः यद्वात्रन्य
गोपीवर्गीनांपद्धिरणामिवातिशीघ्रमगमनार्थं निर्गमः वहिर्निःसरणं पं
थावा। यद्वा। वेः पक्षिणोपि निर्गमोयस्मात्छिद्रात्तादृशमपियत्र ताः। अ
तएव कृष्णं निजचित्ताकर्षकं परमानंदघनमूर्तिं वादध्युर्विशेषतश्चिंतया १०

मासुः ध्येयमापद्दीत्याद्युक्तन्यायेन तन्मयत्वमापन्ना इत्यर्थः । अत्रोक्तमाप्राप्यायुक्त एव तद्भिन्न
विशेषोत्पन्नः कथं इत्यत आहुः तस्य पत्न्यस्तस्य श्रीकृष्णेन सह विलासस्य किंवा सुगोप्यस्य संगो
गस्य प्रार्थनातया युक्ताः संयुक्ताः योगवत्यो वा सत्यः । किंच मीलितलोचना अर्द्ध
मुद्रितनेत्राः सत्य इत्यर्थः यद्वा दुःखविशेषेण ध्यानविशेषेण वा मुद्रितनेत्राः यद्वा मीलि
तमंतर्हितं लोचनं अन्याशेषज्ञानं यासां तथाभूताः सत्यः ततश्च सद्य एव सद्य एव श्री
कृष्णेन सह संयोगं प्राप्ता इत्याह ॥ दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्रा
प्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः ॥१०॥ तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः ।
जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ॥११॥ ध्यानेन विशेषतः स्वरूपगुणादिपरि

श्री
॥

स्फूर्त्याद्युः सहस्रैश्च विरह अत एव तेन तीव्रतापः तेन धुताः मुक्ताः परमात्मानमपि
तं हि कांतं जारबुद्ध्यैव प्रेम्णा निर्विशेषेण सहाजरयंतीति जारः उपपतिस्तद्बुद्ध्या तङ्गा
वेनैव न तु परमात्मबुद्ध्या संगताः सम्यक् प्राप्ताः तेन सह मिलिता इत्यर्थः इति
नित्यपरमप्रेमसंगोपनाय निश्रेतः कथं गुणमयं देहं जहुः किंतु गुणातीतं नित्यभ
गवत्प्रेमसंगतियोग्यं देहं प्रापुरित्यर्थः सच्चिदानंदघनरूपप्राप्त्या संगता इत्यनेन भा
वः संगतिश्च नित्यत्वरूपः स्थलस्थितश्री वक्र महाशंका हि विद्धा नित्यसंयोगलक्षणा महाशक्तिः चिच्छक्तिः २
ज्ञेया तत्रापि जारबुद्ध्या संगतत्वाविशेषः कश्चिद्दृश्यः तथा चोद्धवद्वारा श्रीजग
वदुक्तो यामया क्रीडता रात्र्यां वनेऽस्मिन् व्रजमाश्रिताः अलब्धरासाः कल्याण्यः ११

मापुर्मद्वीर्यं चिंतयेति अत्र च कल्याणा इत्यनेन मद्वीर्य्यं चिंतयेत्यनेन च ब्रह्माप्तिविशे
ष एव लक्षितः। तत्प्राप्त्यर्थं तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यत्रैतद्वर्जितमेव। तत्र दुःखशब्देन तीव्रश
ब्देन च अनंतकोटिकल्पेषु महानरकादिजनितोग्रयातनास्वरूपः तेनापि कोटिगुणस्तापः सू
च्यते। तथा अच्युतशब्देन निर्वृतिशब्देन च अनंतकोटिकल्पेषु साम्राज्यस्वाराज्यादि
भोगैर्यत्सुखं मोक्षसुखं च ततोऽधिकमपि तत्सुखं ध्वन्यते। श्रीभगवदास्येष्वसुखम
हाद्येष्वसर्व्वस्वपक्षक्षणमात्ररूपत्वात्। तत्र च श्रीभगवत्संबंधेन तत्तद्भासनाद्द्वयो
पि ज्ञेयः। अत एव त्रक्षीणेति पदशब्दः। तथा श्रुतं नाम भगवन्नित्यसंयोगप्रतिसंबं
धककर्मविशेष एव। मंगलं च मानादिषु श्रीभगवदनुनयादिजन्यसुखविशेषहेतुः

सत्कर्मविशेषः तत्रात्र कृष्णनित्यसंयोगसिद्धेः । अतएव विरहेणमानादिनाच संपद्यमा
नेप्रेमानंदविशेषास्वाभावात् । तासामत्र स्थितानां योऽप्यत्ययः सौभाग्यपन्नितिहृया । अथवा
ततश्चसर्वसद्गुणमयमपि देहं संयोजकः । पत्यादिभिर्गृहांतर्निरुद्धेन तेन श्रीकृष्ण
प्राप्तः तत्तद्योग्यदेहांतरेण तं श्रीव्रजेंद्रकिशोरमेव संगता इत्यर्थः कुतः परमात्म
नं परमप्रियमित्यर्थः तत्र हेतुः जारबुद्ध्येति अन्यसमानं यद्वा ध्यानजनावनसद्यः
प्र[illegible]केषणक्षीणानि बंधनानि पत्यादिकृतद्वारबंधनादीनि यासां तथाभूता अपि
किंच ध्यानेन ध्यानेनवा हेतुना प्रसंगतो योऽच्युतः विरहेऽपि च्युतिरहितो भगवान् श्री
कृष्णस्तस्य । किंवा अच्युतेन अविच्छिन्नेन अर्थात् ध्यानस्यैवाश्लेषेणया निर्वृतिः प १२

रमसुखं आश्लेषरूपा निर्वृतिर्वा तयाध्यानविशेषेणैव साक्षात्संभोगसुखमयत्वेन प्रतीयमा
नया निर्वृत्या विशिष्टा अपि। गुणमयं सर्व्वसद्गुणमयमपि देहं जह्युः तत्र हेतुः दुःसहोयः
प्रेष्ठस्य प्रियतमस्य श्रीकृष्णस्य विरहस्तेन तीव्रतापः अंतर्म्महाज्वरस्तेन धुताः निरस्ताः आशु
शीघ्रं यद्वा आशुः अतिनवान्ताः कौतिर्यासांताः किंच क्षीणमंगलाः अंतर्गृहे निरोधाय
पत्यादिकृतिर्धारणादिना वहिर्न्निःसरणार्थाद्येम स्तित्तिकपाटादिसंसर्गेणावानष्टतिल
कपत्रावल्लीमाल्यादिमंगलाः महोत्तापजर्ज्जरत्वात् कांतिनाशेन तिलकादिद्रव्यमोष
णतादृग्मलिनप्रक्षीणदेहस्य श्रीभगवत्सेवायामयोग्यत्वमननादित्यर्थः यद्वा ध्या
नप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याप्रक्षीणोंऽशुयमन्त्राप्तंमंगलं सर्व्वाप्तीष्टप्रापकसत्कर्मविशेष

13

फलं यासां तयैवाशेषरतिसुखसिद्धेः ॥ तथाभूता अपि जह्नुः ॥ कुतः दुःसहप्रेष्ठविरह
तीव्रतापेन धुतं धुतिर्निर्धूननं पीडनमितियावत् । तेनैवाशुभममंगलं महादौर्भाग्यं या
सां ताः ॥ क्षणमपि महाकल्पकोट्यधिकं कुर्वाणात्तस्मादसमोर्द्ध्वदुःखतरान्महातीते
रित्यर्थः । यद्वा धुता कंपिता अपगता आशुरविलंबात्ता कालिकी नाघतिर्यासां अतं
तद्विरहतापेन विकारापगमादित्यर्थः ॥ अत एव सद्यः प्रक्षीणबंधनाः सद्यः सपदि प्र
कर्षेण क्षीणं बंधनं आशाबंधो यासां ताः ॥ देहस्वरूपा रासादिकेलिं प्राप्स्याम इत्याशाबं
धोऽपि न स्थित इत्यर्थः ॥ अन्यथा अन्यगोपीवत् श्रीवृंदावने व्रजांतः साक्षादवस्थित्यादिपरि
त्यागायोगात् । अत एव तासां व्रजनिवसंतीनां श्रीव्रजदेवीनां सौभाग्यमधिकमेव । केवलं

१३

नित्यसंगेन विरहदुःखाभावात् केचिद्भावविशेषेरागास्पदाः प्रशस्यते। विरहेपि प्रेम वि
शेषोदयेनानंद विशेषः स्यादिति श्रीभागवतामृते विवृतमेवास्ति। यद्वा जहुः अंतर्धाप्य
मासुः। यद्वा तं परमात्मानं जारबुद्ध्यैव संगं प्राप्तवंत्यः याम्या अपि दुःसह प्रेष्ठविरह
तीव्रतपेनैव धुताशुभाः। धुतं विनाशितं जगतामेव अशुभं तापत्रयं याभिः तादृक्कोपि वि
शेषस्य श्रीभगवदीयगाढप्रेमोद्रेकमयत्वात् जगताम् अशुभनाशकत्वं। तथा ध्यान प्राप्ताच्यु
ताश्लेष निर्वृत्या क्षीणमंगलाः। अक्षीणं पुष्टं वृद्धिमेवगतं जगतां मंगलं याभ्यः तादृग्ध्या
नस्य जगतामत्युदयकारित्वात् मंगलवृद्धिकारित्वं। एवंभूताः सत्यो गुणमयं देहं जहुः। गु
णाभावाः तत्रांतराभावाः आर्यवचोधर्मादिविचारविनिः क्रमोपायाः गुरुजनादि सं
कोचादयः बाह्याः संतप्ता तासां तस्माकदा तादृशाः तन्मयं तत्प्रधानं देहं जहुरिति।

श्री४
१५
तत्र श्रावत्या गणवात्रेदहत्यागतश्च ::यथास्याः षष्ठप्रसंगे ब्राह्मणस्तत्तज्जावत्याग एव देहत्याग
इत्तितृतीयस्कंधे कथितं· अतः क्षीणबंधना: क्षीणानि बंधनानि दिनांतरे श्रीभगवत्के
लिप्राप्तौ प्रतिबंधा आंतरा बाह्या आर्जवसंपत् द्यायासां।तद्वाचो अच्युताश्लेषानिर्वृत्या
कालक्षेपात् लब्धरासा: कल्याणपद्धति एवं ह्यानेनमोहात्तेवल श्री तिक्लिया दिना वैकुं
ठलोकादिप्राप्तिः सख्यत्वमाहिना श्रीभगवद्वशीकरणं तत्र च समर्पेन प्रेमविशेषेण
नित्यप्रहृतया बृजसंयोगश्रुतिसिद्धांतः· ।अतस्माद्दृशज्ञावोत्पत्तये रासक्रीडासर्वथा स
र्द्धैः सेव्येति तात्पर्यं ॥श्रीपरीक्षिदुवाच॥ ॥कृष्णं विदुः परं कांतं न तु ब्रह्मतया मुने।गुणप्र
वाहोपरमस्तासां गुणधियां कथं॥१२॥श्रीशुक: परीक्षिदिति अन्येषां परीक्षणाद्यमिवोवा ७४
चा नेवाद्यनेन संशयइति भाव: ।परं केवलं कांतं प्रियं सुंदरं वा।यद्वा परं कांतं श्रेष्ठं रमणं ज

रमित्यर्थः। अतो गुणेषु स्वसुखादिषु न तत्र धीर्बुद्धिर्यासां तासां गुणप्रवाहः संसारस्तस्यापर
मः निवृत्तिः कथं स्यात्। सर्वज्ञमुकुटमार्यचूडामणिर्भवान् कथं घटेत। तमेव विदित्वा इति मृत्यु
मेतीत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् तत्त्वज्ञानेनैव संसारनिवृत्तिरिति मोक्षस्य संघटनम्। अष्टव मननं
न दोषः स्त्यमानं घेत्य। किं वा मोक्षस्य साधनं शास्त्रे यदुक्तं तदज्ञानवमवद्रूपायं प्रश्नः। यद्वा
परं कांतं कंदर्पकोटिमनोहरं। आत्मकामिष्टं वा अतः रूपगुणेषु तस्य सौंदर्यमाधुर्य
वैदग्ध्यानुरागादिषु न तु स्वस्वरूपे च धीर्यासां। तासां तृणीकृतमोक्षाः सकलोपि सेव्यया
दानां श्रीकृष्णप्रेयसीनां अतिफल्गुतमो मोक्षः कथं संनवेत। इति मोक्षस्यातितुच्छतामा
ननाद्वयं प्रश्नः। मुने हे सर्वज्ञ इति तत्त्वज्ञानाच्च याज्ञायत एव। तत परित्यागस्त्वयैव कर्तुं युज्य
ज्यत इति भावः। किंतु नाथ्यया निस्पृह इति। चयिन्तरस्काकीटोपि कृपया निजजन्मजन्मस्वि
त्यादिवचनैर्भक्तानां तन्त्रोक्तावलात्पर्यायानन्ति इच्छार्यजन्मादिप्रार्थनान्नजन्मादिलक्षणा

श्री३
15

संसारापरमोऽनुचितः अतो निर्दिशादिनाभावपुष्टिहेतुगुणमयदेहत्यागेनगुणातीतदेहस्य
गानप्यनुक्तमेवेति सद्गुणामयतापद्धृगुणधियां गुणज्ञानामित्यर्थः गुणानीश्रीभगवत्संतोष
रूपलावण्यादीनां भवा हीयास्मिन्देहे तस्यापरमः कथंस्यात् श्रीभगवत्सेवायांदेहस्यायोग्य
त्वमननेन असमार्द्र दुःखस्तीत्यावा तासांतादृशदेहत्यागायोगात् यद्वागुणाःश्रीकृष्ण
रूपलावण्यसौरूप्यादिषुरासक्रीडापमदिव्यक्रीडादिषु वाधीर्यासांतासामपिगुणः अ
न्यगायविद्धीवृंदावनव्रजांतःसान्निध्यान्निवासादिलक्षणः रासक्रीडादिलक्षणावासौभाग्य
विशेषःतस्यैवबाहुल्यात्तानित्यन्तनतयावापरंपरा तस्यापरमःकथंस्यात् सद्यःसद्गुण
मयदेहत्यागेनतद्दासिद्धेः किंचक्विचित्प्रायप्रगमात्तान्निरूपयमानस्यापितादृशदेहस्यतादृश
सच्चिदानंदमयरूप २ निजस्वभावेनकथंयातःस्यादित्यर्थः इतिराज्ञः अत्रास्यापिनिर्णयेणापूर्वकं श्रीशुकः शुक
इतिकिंचिदमर्षादिनाऽवक्रवाक्यायाकथनेनशुकतुल्यत्वात् किंतुराजानंस्वाभिप्रायवि
दंजानन्नापितप्रयोजनतत्त्वस्वरूपहेतुकान्काम्यादिरूपकुद्धान्निव इत्याह॥ १५

॥श्रीशुक उवाच॥ उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः॥ द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुता-
धोक्षजप्रियाः॥१३॥ तत्र प्रथमपद्ये भक्तानां संसारोपरमेपि शंकयाः श्रीभगवन्माहात्म्ये
नावदसंभावनोत्पत्तेः क्रोधमुद्रा। हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिप्रदत्वेन परमोपकारिणमपि।
पद्व। कृष्णो रमणः तद्वृष्टिप्रेमंतो बहुला स्यकेशा यस्य तं परमसुंदरमित्यर्थः। तादृशं अ-
पि कृष्णं द्विषन्नपि चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं मुक्तिं गतः प्राप्तः यथा जन एतत्पुरस्तात्पूर्वं स-
प्तमस्कंधे ते तुभ्यं उक्तमेव। शाकटाद्यः शापने शाकटपातसंकटाद्विमुक्तत्पा। स्मा मुनर्हि
न इव वेत्यधोक्षजः। श्रीव्रजेंद्रनंदनः सः प्रियो येषां ते। तस्य वा प्रियाः सिद्धिं यांतीति कि-
मुत वक्तव्यमित्यर्थः। अन्यत्तैर्व्याख्यातमेव। द्वितीयपद्ये चैद्योपि सिद्धिं गुणातीतसच्चिदान-
दविग्रहप्राप्तिलक्षणां न तु विदेहकैवल्यरूपां प्राप्तः। कृष्णप्रियास्तु तादृशीं सिद्धिं यांतीति

श्री४ किमुतवक्तव्यं।अतःप्रेमविशेषोत्सेकवत्त्वात्प्रेष्ठविरहजसोमातिशयाद्गीतास्तासिद्धेन्मादि
16 ध्वंसःस्वीकृतः।यदुक्तं।गुणातीतदेहग्रहणं।भक्तानामप्युक्तं इति।तत्रसदैन्येनाकिंचन्येन
जावितंजावविशेषंसर्वोत्तमयुक्तावरूढ्रोभक्तविशेषेभ्योगुणातीतदेहः।प्रेमविवर्त्तविशेषान्
वान्।आपोनरोचते।श्रीभगवत्प्रेयसीनांतुप्राणप्रेष्ठेनोन्नतमनसांतत्रनातिरुचिरितितत्तीय
पद्मे।हृषीकेशंद्विषन्नपिवेद्यःसिद्धिंनिजात्मीयस्यपूर्व्वंपुनर्भगवत्पार्षदलक्षणंप्राप्तः।हृ
त्यत्रहृषीकेशनामसामान्यस्यश्रीभगवत्स्वरूपस्यवाचकं।अथोहरुजनामतुप्रोक्तनिरूप्य।
विशेषस्यतत्स्वरूपस्य।अतस्तस्यावतारेभ्योवतारिणश्चकामपद्धिकांमाधुरींप्रकटयतः
श्रीव्रजराजकुमारस्यप्रेष्ठाःपरममधुरप्रेमपणालिन्यःसर्वदापथावदन्यव्रजदेव्यहूवव्रजा १६
वस्थानेनश्रीलीलस्यव्रजप्रेमविलासादेःसिद्धिंप्राप्स्यंतीतिकिमुतवक्तव्यं।एतन्नुरूपानंप्र

नर्द्धाननपालहृप्तता। किंवा। भावल्याणं एवदेहत्यागतआव्यं उत्पतामप्यासूचितमपि। नवद्विधैर्नावधारित
मितिसर्वमनवद्यं। अतोहृत्मत्वप्यासुरत्वप्रापकमुनिशापातेवेद्यः श्रीकृष्णप्रत्वेनबद्धहृदेव्यः सिद्धिं
याता इतिकिंवक्तव्यं। यथाकथंचित्संबंधेनापिनिजजनीसंसाधकंभावविशेषं। श्रीभगवंतं एव वा
श्रीभगवत्प्रभावेनसर्वेप्राप्नुवंतीत्याह। नृणांनिःश्रेयसार्थायव्यक्तिर्भगवतोनृप॥ गुणव्यजनस्याप्रमे
यस्यनिर्गुणस्यगुणात्मनः॥१४॥ कामंक्रोधंभयंस्नेहमैक्यंसौहृदमेवच॥ नित्यंहरौविदधतोयांति
तन्मयतांहिते॥१५॥ निःश्रेयसंभक्तिः तदेवार्थः फलं। किंवातस्यार्थः प्रेमातस्मैतत्प्रदानार्थमित्य
र्थः। यद्वा। निःश्रेयसंमुक्तिः तस्यार्थेऽभिव्यक्तिः व्यक्तिः प्राकट्यं। इतिसाक्षाद्भगवत्त्वं एवाभिप्रेतं। अ
नएवभगवतः अवतारिणः परमेश्वरस्य। यद्वा। नृणांनिःश्रेयसार्थायैवेतत्र हेतुः भगवत इति। अ
न्यथाभ्रूविक्षेपमात्रेणब्रह्मांडकोटिसंहारसमर्थस्यपूतनादिकंसादिवधार्थेव्यक्तेरनुपपत्तिरित्यर्थः।

श्री ४ दिनेपेतिप्रयाचरणंक्षेमार्थिएवञ्चतस्ततोलवाद्यदास्यदाप्तागमनमितिभावः॥ भगवल्लएवाह। अव्ययस्येत्यादि

१७ ष्यतुर्न्निर्विशेषोबालेः। आत्मदानादिनापिनव्येतीत्यव्ययः। तस्यकुतः। अप्रमेयस्यअपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः। तत्कुतः। नि

र्गुणस्यमायातीतस्य। तत्कुतः। मायागुणानामात्मनः प्रवर्त्तकस्य। यद्वा। नणंनिःश्रेयसार्थायेवव्यक्तिर्गुणि

अन्यथातुकथंचिन्नसंभवेदित्याशयेनाह। अव्ययस्यजन्मादिविकाररहितस्य। किंच। अप्रमेयस्य॥

तादृशस्यापिव्यक्तौहेतुः गुणात्मन इति निजकारुण्याद्यशेषगुणानांवेतयितुःप्रकटपरस्येत्यर्थः॥ आत्म

त्समानं। अथवा। ननु तर्हि किमर्थंपरदाराकर्षणं। तत्राह। अव्ययस्य। परदारविनोदेनापिनकिंचित्तस्य

व्येतीत्यर्थः। ननु तथापितस्यतेनकिंनामप्रयोजनं। तत्राह। अप्रमेयस्य। दुर्वितर्क्यस्यतस्यलीला

केनवितर्कयितुंशक्येत्यर्थः॥ कुतः। निर्गुणस्यगुणात्मनः। निर्गुणोपिस्वरूपः गुणानामात्मा। आ ७

श्रयस्तस्य। निर्गुणत्वात्तद्दोषालेपः। गुणात्मत्वाच्च श्रीगोपीजिनःसहरतिरितिसिद्धांतः॥

यद्वा। ननु तथाप्यमत्वात्कथं स्वरूपं विचार्यैश्वर्यं तामिति वेत्तत्राह। निर्गुणस्यापि जनस्य गुणेनात्मनः अ-
वर्त्तकस्य। यस्य क्रीडया जगतामेव परमं प्रेम सिध्यात् सर्वत्र स्फुरणसंपन्नः। एतदा निष्यक्तिरय यो रासक्रीडोपसं-
हारेणाचिख्यात्येव। अतो हरेर्यथा कथंचित्संबंधमात्रेणापि सर्वचित्ताकर्षके सर्वदोषहरे वा॥ अथ-
र्थ एव शब्दः। कामादिकमपि नित्यं कुर्वतः ते कामादि विधायकाज्ञानाः। यद्वा। कामादिना प्रसिद्धा
दंडकारण्यवासिमुनयः तथा कुब्जादयः। केशिकंसादयश्च। यद्वा। ते तव योऽहरिस्तस्मिन्नित्य-
त्वयः। विदधते इति क्रुवित्याह। हि निश्चितं तन्मयतां ध्यानेन हर्म्यैक निहतं। यद्वा। सारूप्या-
दिप्राप्त्यानत ह्यनूपतां प्राप्नुवंति॥ नित्यमिति तत्र तत्राल्पायासेन निष्कृपात्मयता यामविलंब-
त्वं बोधयति। अन्यथा कदाचित्कुतश्चात्तन्तदावेशाभावेन शीघ्रतन्मयत्वासिद्धिः। सानूप्येव
मक्कानक्रादिनेदेन। सुखविशेषलाभे केवलदुःखध्वंसादिना तथा श्रीवैकुंठपार्षदत्वसिद्धि

श्री४ 18

लोकवर्णसित्यादिना।वैष्णवसिद्धांतानुसारेणानेदःस्यादेवायम्॥नएंगतिःअयमर्थोप्येवंत्यत्रसे
नुमाद।कृपतःकामादिकमपिकुर्वतस्तन्मयतांयांतीति।अन्यत्रमानं।सोऽहदमितिदृष्टांतःवे
तिक्ववित्पाठः।ततश्चवाराहःउपमार्थएव।तथावोक्तंश्रीनारदेन।सप्तमस्कंधे।कामाद्द्वेषाद्भ
यात्स्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरे मनः॥आवेश्यतदघंहित्वाबहवस्तद्गतिंगताः॥गोप्यःकामाद्भ
कंसोद्वेषाद्वैद्यादयोनृपाः॥संबंधाद्वृष्णयःस्नेहाद्यूयंनमश्याबयंविभोइति।तत्रगोप्यइति
वद्विद्दिष्टा।केवलमौपपत्यकाममात्रापेक्षया।यद्वातन्मयताप्राप्तिमात्रापेक्षयैवकामादी
नांसर्वेषांएकत्रगणना।फलतस्तुमहान्विशेषएव।एतच्चसर्वंश्रीभागवतामृतेविवृतमेवास्ति
।रसामृतार्णवेचश्रीरूपेणतद्विशेषाभिव्यंजनेनविस्तारितमस्ति।अत्रापिवक्ष्यामस्तथानमग्रेवि १८
वरणीयं।नचैवंविस्मयःकार्योनितरांभगवत्यजे।योगेश्वरेश्वरेकृष्णेयतएतद्विमुच्यते।एवमी

योविस्मयः संदेहः आश्चर्यबुद्धिर्वा पुनर्न तत्कार्यमित्यर्थः। भवतेति। अन्येन किं एतां नाम भवतां तु ग
र्जेदास्य तन्महिमा लिङ्गेन कथंचिदपि कदाचिदपि न कार्य एवेत्यर्थः अत एव गौरवेण भवते
ति भवत्वमेत्युक्तं। विस्मयाकरणे हेतुः भगवति अचिंत्यैश्वर्ययुक्ते ननु तर्हि कथं देवकीगर्भतो
जन्म। तत्राह। अजोऽपि जीववन्न जायते। किंतु स्वेच्छयैव भक्तवात्सल्यादिना स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः
ननु तर्हि देवक्यादीनां पुत्रतया कथं ज्ञानमस्तु। तत्राह योगाः दुर्घटसुघटनायां सामर्थ्यवि
शेषस्तस्येश्वरः शिवसनकादयस्तेषामीश्वरे। अतः स्वेच्छया स्वयमाविर्भवस्य देवक्याः पु
त्रत्वमभवदेव। अचिंत्यैश्वर्यवत्वात्तस्य। अत एव कृष्णेन प्राकृति परब्रह्मणि। यद्वा दुर्वित
र्क्यानंतमाहात्म्यामृतसागरतया सुप्रसिद्धे इत्यर्थः। अथवा भगवति परमेश्वरे अतोऽजोऽपि जीवव
न प्राकृतजन्मरहिते। स्वयमाविर्भावात्। अत एव योगेश्वराणां भक्तिनिष्ठानां श्री
योगा

श्री ४ नारदादीनामीश्वरेणानन्यासेव्याभक्तिविशेषप्रकल्पनात्। किंवाप्योगेश्वराणां महदैश्वर्यशक्तिमतामी
१९ श्वरे। निरुपाश्चर्याशेषैश्वर्यप्रकल्पनात्। तत्रापि कृष्णे श्रीगोकुलोत्सवे। यतः कृष्णात् एतच्चराचरा
त्मकं सर्वंकृणात्। अशेषसाधनरहितं अर्पितादिच्छामात्रेण एतदीयपादकिंचित्संबंधाभासमात्रेणापि
स्वपदं एव विशेषेण मुच्यते। श्रीवैकुंठलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः। एतच्चूलाविदास्तिनपुरतरुलता
दिश्रीवैकुंठप्राप्त्यभिप्रायेण। तथा च प्रथमस्कंधे। श्रीकुंतीस्तुतौ। इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौ
षधिवीरुधः। वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव वीक्षिताः॥ इति। अत्र स्पष्टमपुनरेधंत इति अनेन
च वैकुंठप्राप्तिसामग्र्यं वाभिप्रेता। अन्यत्तैर्व्याख्यातं। यद्वा। ननु बहुजन्मयोगयोगादिमहासाध १.
नैर्दुःसाध्यापि तत्प्राप्तिः कथं यथाकथंचित्कामसंबंधेन सिद्ध्येत्। तत्राह। नचेति। अयमर्थः सप्त
व। गोप्यो यथा रासक्रीडायाः श्रवणादौ मुख्यादिपोरपि कामक्रीडामयत्वबुद्ध्या नो दासिव्यं। १८
किंतु सर्वैरवनिमेषलदतीलासिद्धये विशेषलोभत्कैः परमफलत्वेनैव। यद्दासैवात्वेति प्रागेवतत्
४

प्रकरणोत्थापनतात्पर्यं दृष्टव्यमितिदिक्॥ अथवा॥ श्रीव्रजेंद्रव्रजगोपीत्वेन नापविशेषात्॥ अपिकृतवि
घ्नाः सद्यः एव श्रीकृष्णसंगतास्तदानीमेव रासक्रीडामलभंतेति व्याख्येयं। तथाहि। अंतर्गृहगताः
पापैर्वद्धापत्यादिनिर्गमनं तस्थापिताः। अतएव कथं अप्यलब्धविनिर्गमाः तद्भावनायुक्ताः तस्याः
श्रीकृष्णेन सह रासक्रीडायाः भावनायुक्ताः। ततश्च प्रक्षीणबंधनाः ध्यानस्य प्रभावेनैव मुक्त[illegible]
तबंधनाः सत्वगुणमयं पत्यादिनिर्बंधुधावद्धत्वात्। पाशमयं [illegible] देहं जहुः। विशेषणेन ता
त्पर्यं देहस्य पाशमयत्वं जहुरित्यर्थः। ततश्च परमात्मानमपि जारबुध्यैव तं व्रज[illegible] जकिशोररूपमे
व संगताः। यद्वा परमात्मानं पर[illegible]मित्यर्थः। ध्यानप्रभावमाह। ध्यानेनैव दुःसहो यः प्रेष्ठविर
हः तीव्रतापस्तेन धुतं निरस्तं तु क्षीणकृतं अशुभं जगतामशेषदुःखभोगो यस्मात्। तस्मादपि तद्वि
रहदुःखस्याधिक्यात्। किंच। ध्यानलब्धेतोगतं मंगलं जगदशेषसुखभोगोयास्य। तस्मादपि श्री
कृष्णाश्लेषसुखस्याधिक्यात्। अन्यत्समानमेव। ततश्च यामपाक्रीडनायात्राविल्पस्यापमर्थः॥

श्री ४
२०

श्री।

पत्यादिनिर्बंधत्वाद्व्रजस्त्रास्थितापि पश्चान्मधीर्यविंतजामालब्धरसाः नाआम्नायासावन्द्युः। किंतु। आपुः रासमेवेति
श्रीपरीक्षित्य[illegible]स्यापमर्थः। कांतंतु कृष्णं ध्यानेन गुणेषु तत्संगमादिसुखेषु न तु गुणातीतरूपे धीर्यासां इति ध्यानस्य
न्यूनतासूचिता। तथापि पत्यादिनिर्बंधनार्थं प्रयुक्तास्तासां पाशपरंपरायां उपरमः निवृत्तिः कथमिति। श्रीशुकदेवम्प्र
पयाकथं विज्ञानेन संसारबंधादपि विमुक्तिः स्यात्। श्रीकृष्णध्यानमानांतासां न ज्ञानविशेषेण पाशबंधनान्मुक्ति
र्नेति किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनैव द्वेषादिनाध्यानादप्यभीष्टसिद्धिमाह। उक्तमित्यादिना। अन्यत्सुसंगतमे
व। नाद्भुतंमिति कमायातानां गवान्व्रजयोषितः। अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन्। ताः वेणुगीताकृष्टाः परम
विह्वलाः व्रजस्य योषितः सर्वा एव नवतरुणीः यथा व्रज एव स्थातुं योग्याः न तु वहिर्वनांतं यगंतुमित्यर्थः। तत्रा
पि विज्ञाधिकमेवायाताः आप्ताः न तु लज्जादिना दूरतः स्थिताः दृष्ट्वा अवदत्। स्वागतमित्यादिवक्ष्यमाणं। किमर्थ
वाचः पेशैर्विलासैर्विशेषेण मोहयन् वित्तं हरन् स्वविषयकत्वावीनितयां वद्धाजितुमित्यर्थः। तत्राग्रे वक्तं
जावि। ननु वाग्विलासमात्रेण कथं मोहनं स्यात्। तत्राह। वदतां चतुर्मुखसरस्वत्युखादीनां वाग्मिनां श्री ২০

व्यासादीनां वाक्कवीनां श्रेष्ठः। कुतः। भगवान् साक्षात् सर्वैश्वर्यपूर्णः। यद्वा वाचः पेशैर्गीर्विशेषैः एकैव वाक् समु
नर्म संप्रार्थना। पेत्यर्थं मपीवेतिमिथोविरोधपुनरुक्त्यादिस्पर्शादेव केतवपरिपाटीपाटवैरित्यर्थः। साक्षाद्धर्मादिबोधनपरत्वेपि
द्यर्थांतरिरंसयातात्पर्येण स्वविषयककनाव दृढीकरणात्। तत्र हेतुः। वदतां श्रेष्ठ इति। यद्वा रंतुंमनश्चक्रे इति श्रु
तौ कल्पं वा महयां मनोहरमित्यादिनात स्यतानिः सह रिरंसा व्यक्तैव। एवं मनस्यन्यदेव। धर्मादिपर वाग्विलासै
श्च वचस्यन्यदेवेत्येवमवहित्थयातासि मोहयन्। वाक्यार्थनिर्द्धारणाशक्तेः। वस्तुतस्तु वाचः पेशैः सौदर्यै
रित्युक्तिपरिपाटीमात्रमेव नतु। ननु ताद्दृशो भावदृतिबोधयत्येव। यद्वा सर्वज्ञां तर्भूलोधियाद्वार्थोऽद्रष्टव्यः। तथा
हि। ब्रजयोषितः सह तिन्नि प्रेमपरा अपि तत्रापि ताः तथा ऋताज्ञा अपि। तत्रापि तदानीं निर्जतिकमाया ना
म्नापि। साक्षाद्दृष्ट्वापि। स्वयं च भगवान् सर्वज्ञत्वेपि नतासां भावानि ज्ञोपि। वाचः पेशैः कपटवाक्यैर्विमोह
यन् परमवैकल्पं प्रापयन्नवदत्। किमर्थं। वदतां नर्मोक्तिचतुराणां मध्ये श्रेष्ठः। नर्मविशेषार्थमित्यर्थः।
यद्वा वाचः पेशैः तासां वाग्विलासैर्हेतुभिः तद्वर्णनार्थमित्यर्थः॥ यद्वा पेशैर्निज सौंदर्यैर्विमोहयन्नवदत्

श्री ४ कृतः। अकारस्य श्लेषेण अवाचः लक्ष्मीपाकिमप्यवदन्तीत्यर्थः॥ अतस्तासां प्रत्युक्तिश्रवणेनेति तात्पर्यं कुला:
वदतां श्रेष्ठः। उक्तिलंगीकृत्यत्वानां स्वत एव परोक्तिचातुरीश्रवणत्वादित्यर्थः। अन्यत्समानं। एवं सर्वथा वस्तु
२१ तो मिथो भाववित् हृद्यमेव रूपं। विदग्धावलिपूर्वासु विदग्धालिशिरोमणेः॥ वाचोर्थलिरवनेमेंताः सवान
मगतेगीतिः॥ अथममवदित्यपौ दासमवलंब्यमानः सादरमाह॥ स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किंकरवाणि
वः। ब्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणं॥ वो युष्माकं शोभनमागमनं इदं नमित्यर्थः। यद्वा। वो युष्मा
नि सुष्ठु आगतं किं। मत्तो नागोनांपंपतिवल्यादिलक्षणं यासां तासां संबोधनं। अतो वो युष्माकं किं
प्रियं करवाणि। अपितु न किंचित्कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः। यद्वा किं करवाणि तदा रूपमपन्नं त्विवत्यर्थः। मत्त
भाग्यानां दर्शनाचरणे न मम पापि धर्मविशेषो भावीति भावः। एतत्सर्वं स्वत एवोदासीन्यं गमयत्येव। लो २१
केषात्मोगौरवेणैवेताश्चाश्चार्यमहदृष्टेः। अत एव पूर्वं पद्रूपतली: अत्यप्यवमेवोक्तं। केवलं तासु ब्राल

णीत्वेनपरमादरादास्यतामिति। आस्तुब्रजांगनात्वेनअङ्कस्यैवदृश्यत्वात्दृश्यंवदतीतिविशेषः। पद्मावः पूर्वं
किंकरवाणीतिसम्भ्रान्तमुखोक्तयातान्येवास्तुपरमौदासीन्यमेवसूच्यते। वस्तुतस्तुएतासांतादृशागम
नं दृष्ट्वापरमप्रीत्यैवाह। स्वागतमित्यादि। महाभागाइतिरासक्रीडायांमहालक्ष्मीतोपिसौभाग्यविशेषा
तिशयेन। किंवासर्वपरित्यागेनलोकापेक्षयातासांमामागमनात्। स्वस्यचतादृशत्वाभावेनस्वस्मादपि
महत्वविवक्षयोक्तं। अन्तस्तासांप्रेमपरवशः सन्नाह। दृष्टामिति। तच्चदृष्ट्वाजनवशीकरणचतुरस्यापिवि
दग्धशिरोमुकुटमणेः स्वाभाविकमेवेतिदिक्। अतएवजनरूपत्नीषुकेषांविशेषः। दृष्ट्वंवदन्विभु
क एवेति। एवंआदौसदाचाररीत्यासमागतजनेषुवक्तुंयोग्यमुक्त्वा। सर्वोप्युगपन्मनसोममागत
वीक्ष्यस्वयमपिकोयंतवेनसन्मयसंभ्रममेवदृष्ट्वेति। ब्रजस्येति। अनामयंमंगलं। कच्चित्त्वस्मन्ने। ननुचतुरसि
रत्नथास्सतिगोपादयोप्यागताः स्युरितिचेत् सत्यं। नहिब्रजांगनाविषयकं केषामपिदैत्यादीनांऽप

श्री ४
22

द्वोत्सन्नं न वेदितिधृत्रीतया आशंकोत्थमाटोपमाह। भूतेति। निर्गमनस्य कारणं हेतुं प्रयोजनं वा। अस्य
वा तदुत्पत्तिं ज्ञात्वा निद्रा रेणलज्जया अस्तु तु रस्तावीद् पशोकवेगेनाभंगलस्याशाव्यत्वेन वा किंचिदवं
तीमित्येव किंचिदन्यदेवास्यापपन्नं सर्वमग्रं पश्यन्नाह कुतो। अद्रस्येति। एवं सर्वमग्रे प्याशंकादिकं कैतवेनै
वेति रूपं। तथाप्यवदंती प्रसन्नमुखीस्थाम्लोकया श्वसना मलिनयन्सलज्जमिवाह। भूतेति॥ य
स्य कृतदुर्हृत्स्यादिनेव मत्वा श्रुत्वरात्रौ प्राप्तः सर्वोऽसामीप्यगमनकारणं मदु विनिर्धूत्वात् स्वरूप
मेव स्वयंपं भूतेत्यर्थः। वस्तु लक्ष्मणं नर्मलनोरेव एकैव वाक् समुपेक्षामपीसंज्ञार्थेनामपीवेत्युक्तं। त
त्र समुपेक्षामपी त्वं जपं चितं। संज्ञार्थेनामपीत्वं कथ्यते। इदमेव श्लेषार्थेनापा अग्रे प्रतिश्लोकं
लेख्यं। तथाहि। नोमहानागाः। महान् नागो नाग्यंपासां। इदृशी इयोजनी। तत्रापीदृशं वनं। तत्रापीद २२
शानुवर्ती जनोप्यमनुकूलः। तत्रापीदृशं वानवयोवनादि। इतिमहद्भाग्यमेव। बोध्युष्माकं स्वागतं॥

अतो युष्माकं प्रियं किंचित् करवाणि। यद्वा वो युष्माभिः कृत्वा निदेशं किंकरवाणि किमपि साधयिष्या

मीति। किंच। युष्माकं आगमनेनैव वृजस्य मंगलं व्यक्तं। अतः आगमनकं युष्माकं आगमनसुखं तदेव। अर

ण्यचारणं प्रस्थलं। मां कश्चित् किंभूतमपास्य लापं किंकरिष्यथेत्यर्थः॥ यद्वा। अव्ययानामनेकार्थत्वात्। के

त्विति किंविद्भूतेत्यर्थः॥ रजन्येषा घोररूपा घोरसत्वनिषेविता॥ प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः॥ १९॥ एषा

प्रत्यक्षा प्रत्यक्षत्वमेवाह। घोरं रूपं स्वरूपं यस्याः सा नामसत्वात्। किंच। घोरैः सत्वैः प्राणिभिः नितरां सेवित

व्याप्ता। अतः प्रतियात निवृत्य गच्छत। नात्र विलंबो युक्त इत्याशयेनाह। नेति। इह वने। किंच। हे सुमध्यमाः सुं

दरीभिः स्त्रीभि[illegible]न्यानके काले स्थानेवस्थातुं न युक्तं एवेति भावः। अन्यत्रैर्व्यंजितमेव। यद्वा ननु रसिकशेखर

भवान् निववजमप्यपविदृक्षुं पुष्पाद्याहर्तुं वा आगता स्म इति चेत्तत्राह। रजनी ति। एषा यदन्येव न तु दिनं। न कुर

चिविविक्तासिनीतत्र कोनामदोषः तत्राह घोरेत्यादि। स्वभावतो भयजनिका। तत्रापि घोरसत्वैर्निषेविता। यद्वा।

श्री ४
23

हे मकरन्दलोचन उपेक्ष्णीयं रात्रिः क्व आदृता । घोरसत्वेति । अतः स्त्रीभिरिह वनेन स्थेयं स्थातुं न योग्यमिति विद्धं
प्रतिपातं । श्लेषेण स्वरूपं स्वरूपं यो वक्ष्योऽत्र तं पुरुषसमूहं स्वस्यपतीनिति यावत् । प्रतिपातनज्ञत । एकाकि
नामयावद्धीनाद्भयावरणस्याशक्यत्वात् । अतोऽत्र न स्थेयमिति । नर्मविशेषः । ननु नीरूपव
रघोरसत्वेनोऽस्माकं न लयं तत्राह । हे सुमध्यमाः हे कृशमध्याः तनुमध्यत्वात् । कृशाङ्गीना
म बलानां वातिकृच्छ्रेण लयं स्यादेवेति भावः । वस्तुतस्तु तन्नासां स्वविषयकत्वावस्पष्टीक
रणार्थं । किंवा नर्मणा उत्कण्ठाविवर्द्धनार्थं श्लेषार्थश्रवणं । घोरसत्वादिना अत्र न कोऽप्या
यास्यतीति भावः । पद्म । एषा उदितसूर्यं वंदारुणानां रूपतीति रूणी अघोररूपान
मोपगमात् । पद्मा । शांता आसन्नस्यृद्ध सात्विकमांगलमासकार्त्तिकसंबंधात् । इतिरास २३
मंडलयोग्यत्वं । किंच न घोरैः रसविघातकत्वेन त्वयजनकैः सत्वैर्दुष्टसत्वादिनिर्द्धि

८

वन्निषेविता।यद्वा।अघोरैर्हृदं दावनस्वजावेनमिथ्यामित्वत्वग्रास्यानयाजनकैरेवसत्वैः सर्वप्राणिभिः।किंवा।अघो
रैः सत्वैर्हरिणमयूरादिभिरेवरातिजनकैः।यद्वाघोरंदुष्टानांभयजनकं।किंवा।अघोरंकेषांचिदपिज
नानांभयाजनकंसत्वंबलंयस्यममेतिवाल्मीकिस्मृत्वासनार्थं।किंवा।अघोरंशांतंसुखदंसत्वंस्वभावोय
स्यतेनमयानिषेविता।इतिनिजवैदग्धीविज्ञापनं।अतःसर्वथाजुष्टंनप्रतियात।इत्यैवंस्थेयं।पुष्पा
णि:कुतःस्त्रीभिःतत्रापिदुःसुमध्यमाःपरमसुंदरीत्वात्मदंतिकएवात्रस्थातुंयुक्ताःपतएवेत्यर्थः
ननुपुरुषसिंहपरमवल्लीपसरत्वं।तिकेस्थितानांतःकुतोनभमितपाशंकयसशंकमाह।
मातरःपितरःपुत्राभ्रातरःपतयस्तथा।विचिन्वंतिस्यपश्यंतोमाहृदयंबंधुसाध्वसं।आदौस्वे
हविशेषान्मातरःततस्तापसांवनेबकुपरिभ्रमणाशंकयास्नेहेनकलंकत्त्वयेनवापितरः।विवा
हितकन्याविषयकापेस्नेहविशेषाभावेनतेषांरैथिल्येसतिपुत्राःपुत्रतुल्याः।मातदोषेण
ज्ञातविशेषाभ्रातरः।मानदुर्विनयसंगोपनार्थंधार्ष्ट्यपरिहारार्थंवा।बाल्येनवकुपरिभ्रमणाश

श्री ४
२५

तथा चातेषां शैथिल्ये भ्रातरः स्वभावतः परमस्निग्धत्वात् तेषामपि लक्ष्मणादिना कथं चिन्तेति यत्नेपतयो विचिन्वंत्येव। पत्नीगुणदो
षत्यागित्वात्। एवमन्वेषणे तेषां पश्चात्तरं शेषुसं। तेन च पतीनामवश्यमागमनमाविभेतं। यद्वा कश्चिन्मातरः कश्चित्पि
तरइत्येवं यथास्तित्वं। किंवा प्रोक्तयुक्त्यैव स्नेहादिना कुत्रापि मातरः कुत्रापि पितर इत्येवं ते सर्वत्र एवापश्यंतः गृहेषु
वनेषु वा अनालोकयंतः विचिन्वंति इतस्ततो मृगयंति इति वितर्के। अतो यदि कदाचित्तेऽत्रागता मत्पार्श्वे युष्मान्
पश्येयुः। तदा युष्माकं मम च बलं ज्ञात्वा पञ्चवस्यादेवेति भावः। अतोऽत्रावास्थित्या निजबंधुभ्यो मम मात्मनश्च साध्वसं
नयं माकृढ्वं। नोत्पादयत। यद्वा। मत्प्रामंत्रा निवृत्ते तत्र सुदुर्गमवनमध्येनागमिष्यंति आगता अपि न जक्ष्यंत्येव। तत्रा
युष्माकमप्राप्या व्याघ्रादित्यो युष्माकमनिष्टशंकया बंधूनां भयशंकां नोत्पादयत। साधवो बंधुवत्सला इति
न्यायात्। अतस्तेषु स्नेहेनाविवर्त्तध्वमिति भावः। यद्वा वो युष्मान्। मा पुनर्मह्यमपि चिंतयेत्यादिवत्। मामात्मनश्च
पश्यंतो युष्मन्मात्रादयो विचिन्वंति। ननु निर्जयसिंहविचिन्वं तु पश्यंतु वा। ततः किमित्यत्राह बंधुभ्याल २४
यं अकृढ्वं। अवश्यकृत्यतापेक्षयातीतनिर्देशः। कुरुतेत्यर्थः। अन्यथा स्त्रीणां स्वातंत्र्यापत्यादयुदोषो

त्यान्निरितिभावः।अथवा।सुखलत्वत्पार्श्वाधिकृतानकुतश्चिदपिविकेनिमइत्याशंक्य।वक्तुंशुद्ध्यएणपूर्वकं मालिन्य
माह।मत्पार्श्वेस्त्रीनिर्निस्छेयं।आबाल्यब्रह्मचारित्वेनममस्त्रीसंगपरिहारादित्यर्थः।अस्तोवतशिवशिव
बालिकानांवृद्धानांवाकथंचित्संगेनदोषोपिकिलनघटेत।एवंचनवयौवनारूढाइत्यादिहेतुमध्य
माहुतिननुमरुकपटपटोगरूढेष्वस्मान्निःसरूसंगोनवतोवकुधानवत्यवेत्याशंक्याहइहेतिाइहनि
र्जनवनेसममेवप्रदोषेइतिदोषविशेषंश्रीमुखनंगीविशेषेणस्त्रयतति।अतोत्रेदानींयुष्मत्संगान्मम
दुःकीर्त्तिरेवगाढंस्यादिति।सर्वथाप्रजातेवेति।ननुसुप्रतिष्ठनकोपिद्रक्ष्यतीतिदुष्कीर्त्तिर्मानिनेषीभ नत्रा
हमातरइति।अतोनूनमत्रगणताद्रक्ष्यत्येवेतिभावः।अतोमद्वंधूनांमद्भूतमंगान्मदुःकीर्त्तिर्विनिपंमा
२२ संपादयत।यद्वावोमात्रेयोयुष्माकंगरूस्पोनिर्गमादिनामत्पार्श्वगमननमाशंकयमामातत्रकुत्रापय
श्यंतोविचिन्वंति।सामीप्येवर्त्तमाना।विचेष्यंतोव।ततस्त्रात्राप्रजातेस्तैर्मयियुष्मान्निमहितेदृष्टेयुष्म

हेतुकमधुःकीर्त्याद्युष्मानूत्प्रातिकुञ्जेभ्योमधुंधुन्योलयंकुरुतेत्यर्थः।अन्यत्समानं।वस्तुतस्तुतेभ्योऽन्यो
न्यापदेनमधूरेस्तुगुच्छस्थानेतानेतुंतथोक्तमितिकिंवा।वाग्भंग्याबंधूनामुपेक्षांलक्ष्योऽलक्ष्यान्तावंवद
25 दयतीति।श्लोकार्थस्त्वयं।एवाधीदि यद्वा:।अंधाइवापश्यंतएवविचिन्वंति।अतोमार्गणेनापिन
संत्येवेत्यर्थः।यद्वाअप्यर्थोदिशब्दः।अपश्यंतोपिविचिन्वंतिकिं।कांक्षानैवेत्यर्थः।नवतीन्निस्ते
षामुपेक्षणान्।अतोबंधुन्योलयंमाकुरुतेति।कुसुममितमित्यादिविशेषणैर्दृश्यतोक्तं।यद्वा।।
ईषत्प्रणयकोपतोवनावलोकनेनदृष्टंवनमित्युक्ते ऊर्ध्वावलोकनेनवराके याकरं[illegible]नमित्यु
क्तेकालिंदीतीरावलोकतोवनावलोकनेनदृष्टं वनमित्युक्ते ऊर्ध्वावलोकनेनवराके याकरं
ज्ञितमित्युक्तेकालिंदीतीरावलोकनेननुयमुनेत्युक्तमितिविवेचनीयं।तत्रयमुनेतिशेषत्वं।लीले २५
तिमांघं।वनस्यकुसुमितत्वेनस्वतएवसौगंध्यमित्यनिलस्यगुणत्रयं।अन्यत्तैर्व्याकृतं।यद्वा।ननुमरु

मोहनवाक्याद्यतिक्रमेणैतेस्माभिरूपेक्षिताएवेतिकुतोजल्पसिचेन्नहिलाहश्राजपत्नेनरत्नावत्राग
मनस्यकिंनामप्रयोजनमितिसकेतवंरूणंध्यात्वा।आंज्ञातं२दिष्टमार पूर्णचंद्राजोरात्रौमदीनश्रीवृं
दावनशोभानिरीक्षणार्थमागतामिति।नवस्तु।तन्नसंपन्नमेवेतिससांत्वनंप्राजिनजेनाह।यद्वागरुवं
धाघपेक्षयाश्रीवृंदावनचंद्रश्रीकालिंदीविहारिलीलांवानुभवितुमागतास्मइतिकुतोनल
मितिचेत्सत्यं।नहिपरमशोभाप्युकृष्टंदावनस्यतत्रोदितचंद्रस्यवतथासुंदरकालिंदी।विहारिवा
२५ नगतिलीलाजाश्चदर्शमिदंदिष्टमासंपन्नमेवेत्यगुल्यादिनादर्शयन्सलीलमाह।दृष्टंवनंकुसु
मितंराकेशकरंजितं।यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितं।२१।।तथालमाविरंगोल्ष्टशुश्रूषध्वप
तीन्सतीः।।अंदंतिवत्साबालाश्चलानपाजतदुह्यत।।२२।।अर्थःसएव।वस्तुतस्तुसाक्षात्त्वयाला
दृशवनादिजदर्शनेननावमेवविविवर्द्धजति।स्नेहपार्येष्वार्षं।एतत्पद्ये दृष्टमितिद्वाभ्यां।इदंरास
वैगुण्येपुत्रंवनंदृष्टमेव।तत्रस्मात्घोषंमायातेत्यन्वयः।अद्धाएतादृशवनेसाक्षादृष्टे।पितरौरतौविकं

श्री ४
26

वनमभुक्तमेवेति। तथोगपस्तम्भुनातीरेसंश्रयामहइति। तत्तस्माद्धनशोनादर्शने ननिक्रमनोरथपूरणात्। सदोह्वै
गीतदधिमंथनगवादिशब्दैर्घोषयतीति। यद्वासतेइतिशेषेणसर्वेषांसर्वेष्वहस्सुघोषयतीतिघोषस्तंगोपा
वासंयात। माचिरंप्रविशतादित्यर्थः। यद्वात्वविलंबंमाकुरुतेत्यर्थः। किमर्थंपतीन्शुश्रूषध्वंसेवयध्वं। कु
तस्सतीः हे सत्यः। अन्यथासाध्वीत्वंगापत्तिः। अतोमत्पार्श्वेयुष्माकमवस्थानमप्ययुक्तमितिभावः। न
नुपरमसेव्यत्वात्सेवामसरुमानाः सर्वाः सूनावंतोदुःखितास्तेस्माभिःपरित्यक्ताएव। सतीत्वमपित्वत्
वाकूयोनिर्मक्लीकृत्यदूरतःक्षिप्तमित्याशंक्याहसमकरूणांपदकांत। मा अस्तु वत्सादिषुस्वेहेनय
तिक्रंदंतीति। अतस्तान्वालानपाययतदुग्धं। वत्सार्थंवदुह्यतदुग्धदुग्धंगाइत्यर्थः। वत्सस्यावा
लेषुस्नेहविशेषः। तेषांपयस्यात्त्विद्वेषिणः। एवंसर्वत्रनिवर्त्तनार्थंपूर्वपूर्वस्माद्वाक्यादुत्तरोत्तरस्यगरिष्ठत्वं
द्रष्टव्यं। पाययतेत्यस्यपादावुक्तिस्तस्याद्भुतमवश्यकार्यत्वात्। यद्वागोपवधूनांमध्ये। वत्सानुगोपैर्गोपिदादत्ते २६
नपायाययिषांत्यपैवेत्यतआह। बालाश्चेति। तेषांयुष्मान्विनादुग्धपानासंभवात्। यद्वातान्वत्सान्।

वालांस्तु पाययन्तः पयः। कथंतदाह दुह्यता गाः। गोदोहने स्वलएव वत्सानां वालानां च तद्दुग्धस्यैव पानं तात्
त्पर्यः। अत्रेदं तत्त्वं। श्रीकृष्णैकपरात्मा भगवत्पत्न्यो ब्रह्मदेव्यः। कास्त्रिद् जातविवाहा अपि नाममात्रेणैव पति
मत्यो विविधव्याजेन पतीन् वंचयमानास्तैः सह संगाभावेन कुलापत्या एव। केवलं पत्यादीनामाग्र
हेण निजकौतुकविशेषेण वा तास्वेव काश्चित् परपुत्रान् पुत्रबुद्ध्या पालयंति इति। स्वस्तनस्तन्याभावेन तान्
गोदुग्धमेव पाययंतीति। वस्तुतस्तु सर्वमेतन्नर्मणैव। अत एव सतीरिति। श्लोकपार्थस्थाप्यं। तत्रस्मा
इंधु साध्वमापावात। वनशोभातिसामग्रीसद्भावाच्च। अचिरं शीघ्रमापात। यदि आयतद
विलंबेन राज्यं तत एव यास्यथेत्यर्थः। पद्मविरिंचिरंजनः। अस्वातंत्र्यादिदुःखजद त्येन व कुशान् न्यूनतापो
घोषस्तमापात। चकारात् भौगवत्स्यागेऽपि सर्ववत्संबंधः। पतीन् मायुस्कूपधं सती अस्माधीनापि मुखं धर्म श्री ३
सेवध्वं। तत्य पदवीमपि न यातेत्यर्थः। स्वातंत्र्यादिसुखं गंगादितिन्मैवा। वत्सादयो न कं देत्येव। गोपादिभिर्गो
दोहनादिना पयः पानसिद्धेः। अतस्तान्नगाभाजनिष्पयनतु धोकृष्येतत्त्वंकृत्यानावेन स्वातंत्र्यं प्रसृक्षितं॥||

श्री ४
27

अथवामदनिरसनाद्द्वयंपापंजितनाशना:॥ आगतानामुपपन्नानांतत्प्रीत्यंतेममकृतव:।२३।मजिनोनिरसनेद:
प्रीतिविशेष:तस्मादितिमधुरखेमाख्यस्त्रीपुंभावविशेषोनिरस्त:। अतएवसोदासपमादं। क्वियत:स
र्वेपिप्राणिनामपिप्रीतिंकुर्वंतीति।मदनिरसनादितिसाक्षादुक्तमपिनत्वपजति।अतएवगौरवेण
नवत्पद्धति। पद्धा। ननुद्यपंवदप्रवरतरत्येस्माकमनीषंसंपाद्यतां। तत्राह। प्रीतिमेवकुर्वंतीति। प्रीति
शीक्षिविशेषत्वादंगसंगकर्मणोनलमितिभाव:। अन्यत्रैर्वीक्रितं। पद्धा। अतोवलपरित्यक्ता। एवतेषु
नत्वांकिंपुनस्तन्नामग्रहणेनेत्याशंक्यसच्छाधंपदंतस्मात्। अपवेति। अर्थस्तथैव। पद्धा। ममसो
पुष्पास्वनिरसनेहस्तस्मान्नतेनत्यर्थ:। अकापञ्चश्लेषणं। अर्जितोशाप्तांपरमसाधीत्वात्। यद्वा
मद्विषयककामिनीस्नेहेनार्जितापापा:। पातिव्रत्येनपरपुरुषस्नेहविरोधाभावात्। एवमुत्त
पद्यानभावविशेषोनिरस्त:। तथाप्यागतापत्त। अन्यत्समानं। वस्तुतस्त्वेवमौदासीन्यंवानुपंता २७

ग्यासावविवर्द्धनार्थमेवाश्लेषार्थस्यापं। अहो परमानुरक्तास्वपि भवतीषु किमुद्दीपनगर्नैःप्रार्थ
नेरित्याह। अथवेति। अनिशद्धेनस्नेहस्यसम्पर्कोक्यामधुरत्वमेवलक्ष्यते। सामान्यतः सर्वेपि
प्राणिनोममप्रीत्यंते यतः। अतः सर्वान्नमाखुरुंसुदर्प्यो भवत्यो मदनिस्नेहप्रार्थितायाभाव
शीकृतवित्ताः सत्यः। किंवा पत्या दिलयैनास्वक्कं दा अपि मदनिस्नेहपूर्द्धेतोरागलापवत्
तदुपपन्नमेवसर्वतो विशिष्टमद्विषयकप्रीतिमत्वात्। अत एव प्रेमादरेणभवत्यइति
अतोधुनामयासकृत्स्वक्वं दरमध्यमितिनावः॥ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमा
यया॥ तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणं॥ शुश्रूषणं धर्मः। स च अमायया सु
द्भावेन। धर्मैकापेक्ष्यायाचेतपरोच्छक्षः इति निश्चितं तद्बन्धूनां श्वश्रूश्वसुरादीनां।

श्री ४
२८

शुश्रूषणं तथा प्रजानां पुत्रभृत्यादीनां अनुपत्यादि शुश्रूषणानन्तरं पोषणं च धर्म एव । अमात्या
चेत्पर एव । चकाराद्वयोरपि मुख्यतया साम्यमपि सूच्यते । कल्याणः क्लेशसाध्यः । तदेवमुष्मा
कमुचितमिति भावः ॥ पश्चात्कुशलादिदृष्टवत्यः । अतो युष्माकमेव तन्न सिध्यतीति भावः । एतच्च
कैतवेन प्रोत्साहनं । पश्चात् तवः श्रीपदं ते नाम । किं वा । आगता पत्नयुक्तमेव । किन्तु परमधर्मेणै
वानुकल्प्यते । नत्वन्यथेति तमेव पिठिकामुद्दिश्यावबोधयन्त्याह । भर्तुरिति । अर्थः स एव वस्तुत
अर्थ्यो योपकाराः स एव । तस्य परमधर्मत्वाभावात् । द्वितीयप

२८

कोऽपि नैव। तुष्टौ कृतचतुर्वर्गश्रवणादिस्तत्किंसाध्यत्वेनैकलत्रस्य तस्य पतिशुश्रूषणवा
त्यधर्मेणालस्यत्वात्। अतस्तस्य धर्मस्य परत्वोक्तिरपि नर्म एवेति। अत एवोक्तं गीतादौ।
सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिश्लोकार्थश्चायं। कल्याणि हे महाभाग्यव्रजाः। न केवलं तत्तु:
तदुक्तं मद्विधानां च शुश्रूषणमस्तीष्टस्मरणरूपं परो धर्मः। यद्वा। कृष्णादित्योगोष्ठादि
रक्षणासामर्थ्यादहमेवात्र त्वयानां सर्वेषां भर्ता। तस्य किं वक्तव्यं तत्तु र्ममशुश्रूषणमि
ति। मद्बन्धूनां श्रीव्रजेन्द्रबलदेवादीनां च तत् शुश्रूषणं। तथा व्रजानां मत्परिजनमानां
सुबलादीनां व्रजेन्द्रगृहदासीनां वा। अनुपोषणमपि परो धर्मः। अतः शुद्धत्वेन मम
सेवा क्रियतामिति भावः। किंच। श्रीभगवता रसोपयुक्तोऽर्थे प्रयुक्तामपि वाचं वहवाणी

श्री ४ अनुवर्त्तते । तत्रैश्वर्यस्यायमर्थः । स्त्रीणां अन्यासां प्राकृतयोषितामेव धर्मः न सर्वस्त्री
२१ वर्गवरिष्ठानां लक्ष्मीप्रार्थ्यसौभाग्यानां युष्माकं तत्को ऽत्युत्तमानामपि धर्मानादरात् । त
थोक्तं तस्मात्स्वधर्मं चरणं बुद्धं हरे रित्यादिना । एतत्तु हरिभक्तिविलासे एकान्तिल
क्षणादौ वक्तुमो विहृतमेवास्ति । यद्वा । भर्तुर्जगत्कर्तुर्मम । यद्वा । धर्मरहस्यसारसर्वस्वं
शृणुतेति परमार्थमेव नर्मणोवाह । भर्तुरिति त्रिभिः । व्रजस्त्रीणां युष्माकं भर्तुः शुश्रू
षणं स्वधर्मः पापं । अमायया तु परोधर्मः महापापमेव । भक्तिपराणां श्रवणादि भक्ति
रूपस्वधर्मपरित्यागेन पतिसेवनादिपरमधर्मस्यापि महाहानिर्यतापत्तेः । तथा चोक्तं गीता २८
सु । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह इति । यद्वा । अकारो विष्णुरहमेव तस्मिन्मयि मायय

याभक्त्याहित्याभगवद्वचनयायद्भक्तुः शुश्रूषणमिति। भगवद्भक्तिहीनानां सर्वकर्मणां
वैफल्याद्वैपरीत्यञ्च। तथाचोक्तं बृहन्नारदीये। किं वेदैः किमु शास्त्रैर्वा किं वा तीर्थनिषेव
णैः। विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः॥ स्कान्दे चरेवाखंडे। धर्मात्मव्रतधर्मोपि
हूतानैकोस्त्रवाच्युत। पापं भवति धर्मोपि तवाभक्तैः हृतो हरे इति। एतद्भक्तिविला
से वैष्णवमाहात्म्यादौ प्रसिद्धमेव। ननु परोपदेशा पंडितसर्वथापतयः परित्यक्ता एव।
अधुना किं तदीयशुश्रूषाद्युपदेशेन तत्राह दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोपि
वा पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी॥ ॥चौर्यादिरतः दुर्भगः भाग्यवि
हीनः निष्फलोद्यम इत्यर्थः। वृद्धो जरातिभूतः। जडः कर्मादिषु सामर्थ्यविहीनः। रोगी

श्री ४
30

महारोगग्रस्तः। अधनः अतिदरिद्रः निर्जोहरजनरणोऽप्यसमर्थ इत्यर्थः। अपिशब्दस्यात्र
त्येकमन्वयः। सः शैल्यादियुक्तोऽपि न हेयः। व्रजवासी तु सर्वसद्गुणयुक्त एवेति कैमुत्य
न्यायः स्यादित्यपिशब्दार्थः। लोके स्तुतिः लोक इयोपन्यासवतीति। अन्यथा इह लोके दुः
कीर्त्यादिकं परत्र च नरकादिकमित्यर्थः। तत्र च महापापरतः परित्याज्य एवेत्याह।
अपातकीति। तथा च स्मृतिः पतिं च पतितं त्यजेदिति। अतो व्रत्यानां सर्वेषामप्यपा
तकित्यान्नहातुं योग्य एवेति भावः। वस्तुतस्तु पश्चात् कदाचित् कृताऽपि धर्मादिविचारस
तिस्तद्विषयकत्वाद्विशेषे शैथिल्यं संभवेदिति। तन्निरसनेन स्वयमेवाह धर्मश्राव
णेन तासां तावादृढीकृत इति। इदमपि सर्वत्र नर्मैव तज्जनापेक्षया सौशील्यादिक। ३०

गुणयुक्तस्यापि पत्युर्हेयत्वात् तन्निरूपितमेव । स्त्रेष्वार्थस्त्वाये । आपद्भ्यः पातीति पतिः रह
हः शील्यादियुक्तोपि सन् । तथाच पातकी धर्मात्पतितोपि सन् । लोकद्वये प्रभुत्तिरपि प
ति पुत्रादीभुक्तिरपि वा । श्रीतिर्व्रजांगनाभिर्युष्मात्तिन्नहिातुयोग्यएव । किंतु । आलिं
गनादिना सहासंगम्यएवेत्यर्थः । अहं तु नतादृशा त्वत्वाम्येव । मद्वन्मगुणत्वेन युष्मदेक
प्रियत्वेन च तद्विपरीतात् । भूयं च मद्वेषरूप्यालोकानेपक्षिकाएव । तदधुनापि कथं न
लिंगयेयेतिभावः । यद्वा । प्राकृतस्यादशाषड्दोषयुक्तोपि पतिर्न्न हेयः । अहं तु लत्व
तः पतिरेव साक्षात् षड्गुणैश्वर्ययुक्तस्य कथं हेयः स्यामिति सर्वत्यागेन भूयमागता
यस्तत्तदुपपन्नमेव । यद्वा । लोके प्रभुर्न्निरेवन ज्ञातव्यः । परमार्थप्रभुत्तिस्तु सोशील्या

श्री ८

31

इत्युक्तोपि अपातक्यपि हातव्यः नत्वल्पस्तु मयि परमानुरागात् दृष्टत्वाल्लोकद्वयमर्या
दातिगा एव त्विति भावः तत्र सिद्धांतो लिखित एव । यद्वा गोप्येत्योऽस्यसूयन्नाह । स्त्रीभि
र्व्रजस्त्रीभिः अपातक्यपि दुःशीलादिरूपः पतिर्न हातव्यो न गंतव्यः पतिः उ हाङू
गताविति तस्य रूपं । दुःशीलः क्रोधनः दुर्भगः कुरूपः वृद्धः जीर्णः जडो मूर्खः रो
गी सदाव्याधियुक्तः अधनो वा दुर्गो धनहीनः । लोकेप्सुभिः महालोककामाभिः ।
ननु श्रीखंडयुवराजत्व हाहाया नैव पतय स्त्याज्याः किंतु सहानामेव तेषां पति
त्वं पतिव्यवहारस्तु च यास्मदेवास्ता मित्याशंक्य तासां हि धर्म्मज्ञ निंदकेन पर
मात्रियमवहिरिच्छयासामसूयामिवाह ।। अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयाव ३१

हं। जुगुप्सितंचसर्वत्र अपपत्यंकुलस्त्रियः॥ स्वर्गादौ प्रतिकूलं· किंवा स्वर्गमनुरूपा
ऽप्तिस्वर्गनाशकमित्यर्थः। अयिकामिन्यो ऽद्य त्वान्मास्तु स्वर्गापेक्षा· लोकेयशोपे
क्षास्त्वेव· तद्बाधकंचेदमित्याह·। अयशस्यमिति· सर्वसंचितयशसोपिलोपकं। ननु
लोकातीतसुख[illegible]मेव तत् कोनामजानातु· तत्राह· फल्गुतुच्छं· अस्थिरंचाल्पं· ननु
गोप्यच्युतत्वयासहास्माकंतत्सुस्थिरमेव· तत्राह· कृच्छ्रंदुःखसाध्यं। ननु स्वैरि
सिंहव्रजेश्रीवृंदावनेचरच्छंदविहरणात्सुखसाध्यमेव· तत्राह· भयंस्वाम्यादिभ्यो
नरकादिभ्यश्च· तत् आसमन्तात् वहति प्रापयतीतितत्। ननुअस्मत्कोटिनिर्मञ्छनी
यमधुराधरत्वद्रूपरूपया ऽस्माभिः सर्वमप्युपेक्षितमिति कुतोपिनभयं· तत्राह सर्वत्र

श्री०

स्वदेशे परदेशे च। यद्वा व्यवहारे परमार्थे च। जुगुप्सितं निंदितं लज्जाकरत्वात् घृणावह
त्वाच्च। इति निश्चितं। ननु तव देशे कुलजानां सिद्धा जुगुप्सापि सुसह्यैव। तत्राह। कुल
स्त्रियइति जातावेकवचनं। कुलकलंकतस्त्र कुलस्त्रीणां परमानुचितमिति सर्वथा
परिहार्यमेवेति भावः। वस्कालस्तु स्वर्गविनष्ट स्वविषयकत्वावदार्थ्यमेव। श्लेषार्थस्त्वा
यं। अप्यर्थे च कारः। अप्सरसादि रूपमध्योपपेतं कुलस्त्रिया अपि भवत्येव। तराहल्यादी
नाम पितृत्वे वर्णनात्। अतः साधारण्यापत्या दोषविशेषो नास्तीति भावः। किं च। कु
त्सितं ललितं आददातीति कुलाया। स्त्री तस्या एव अप्सरसादिकं। युष्माकं तु निखिल
सर्वस्वसारं सद्भावमाददानानां तन्मेलितत्वपर्यंतमनर्मच्छेद्यायं। यद्वा सनर्म आह। उपस ३२

नीए पतिर्यस्याः साउपपतिः तस्यास्त औपपत्यं पत्युः सामीप्यमित्यर्थः । तत्सर्वथा अस्वर्ग्या
दिदोषयुक्तं कुलस्त्रिया इति कां चिन्प्रेयसीमुद्दिश्योक्तं । ननु धर्मैकलभ्यसर्वसाध्यत्वे
नेणाव्याप्यतरांगं किल स्वधर्म इति चेत् तर्हि मच्छ्रवणादिकमेवानुष्ठीयतामिति । यद्वा श्री
पुरुषोत्तमचरणसारः एवापेक्ष्यते नान्यत् । किं चित्कुलादिकमिति चेत् तर्हि मत्प्रसादे
मद्विषयकप्रेमैव सिद्ध्यति । स च श्रवणादिनैव संपद्यते । न च अंगसंगेनेत्याह । यद्वा
ननु सर्वार्थसाध्यसौहृदत्व त्वामिसंपन्नेन किं चिज्जुगुप्सादिकं परमपुरुषार्थ
सिद्धिरिति चेत् तर्हि तदुपाय एवानुष्ठीयतामिति । गाश्चरीति मतिं नयन्दुःसरोहस्य
विशेषणपरमाश्रियं सविवेकमाह ॥ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।

श्री ४ न तथा सन्निकर्षेण प्रतियातनतोऽप्टहान् ॥२१॥ श्रवणादीनां समुच्चयो विकल्पो वा।
33 तेषामेकतमेनापि तत्त्वसिद्धिः। तद् भगवन्नामृतान्तरखंडादौ विहृतमेव। तत्र श्रवणं १
भगवत्कथादेः दर्शनं श्रीमूर्त्यादेः। इत्यनो ममैव वा। अनुकीर्त्तनं निरंतरं मन्त्रप्र
धानकीर्त्तनं एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागद्रुतपाठिना। तस्यैव वचनावादय
तरंगद्योतकः। "दर्शनार्थं सन्निकर्षापेक्षात एवेति तत्परिहारार्थं तस्य दर्शनस्य गौणता
विवक्षया ध्यानात् प्राग्निर्देशः। एषां च हेतुमत्ता यथान्तरमूह्या। तत्रादौ श्रवणमे
व। तेन विना सद्विज्ञानात्। अत एव श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्चेत्यादौ तस्यैवाद्युद्देशः
श्रवणानंतरं श्रीभगवद्दिदृक्षया श्रीमूर्त्यादि दर्शनं। तस्माद्धि ध्यानं सुखमेव संपद्यते। ३३

तमां तस्माच्चानुकीर्त्तनं स्वत एवोदेति मनोऽत्तिनिवेशसंपत्तेः तस्माद्युक्तोऽर्थः यामयित्तावो
नवति। यथासन्निकर्षणसामीप्येन स्त्रीसंगेन वा न भवति। सन्निकर्षो हि मर्यादाणाम
नादरणकारणमित्यादिन्यायात् शास्त्रविरुद्धत्वेन मनःसंकोचाद्वा। तथा तत्तेन तादृशो
न भवति किंतु ततो न्यून एव भवति। किं वा तन प्रकारेण न भवति। किंतु लोकधर्मातिक्रमेण
सर्वोपि स्वयापरमत्र येन्ना हि नैव भवति। अतः सन्निकर्षत्यागेन श्रवणादिकमेव कार्य
मिति भावः अतस्तदर्थं गृहमेव याति सर्वसंकोचाद्यभावेन तत्रैव तत्सुखसिद्धेः वस्तु
तस्तु सर्वमेतत्परमकौतुकिंचात्। किं वा निरंतर प्रेमभरसुकामलित दाहेण स्कृतावानां
तासां प्रेमवैयग्र्यदर्शनार्थमेव। एकैकार्थश्चायं उक्तन्यायेन सर्वेषामपि ज्ञावा असंकोचेन

पुष्टिभक्तिः सहाकार्य एव । नच वक्तव्यं श्रवणादिनापि भावः संपद्यत इति । यतोऽगसंगेनैव नि
तरां सिद्ध्यति । नच श्रवणादिनेत्यर्थः श्रवणादेर्हेतोर्न्न तथा । यथा सन्निकर्षेण भवति । तत
स्तस्माद्धेतोः अकारप्रश्लेषेण अगृहान् अगृहस्थान् अष्टकादारान् अस्मान् त्यजेयात
न कुलेत्यर्थः । तेषां वशीकरणार्थमात्ममाहात्म्यविक्रयाय वकुर्यं साक्षादनुक्त्वैर्द्ध्यप
दिन । यद्वा गृहान् मदीयान् निकुंजरूपान् प्रविशेत्यर्थः । गृहानित्यनेन निकुंजादीना
मेव क्रीडागृहत्वेन निजगृहत्वेन वासहेतुत्वेव वक्तव्यमित्यपि ध्वनितेति । इत्थं श्लोकेऽधनेस्त्र
सांप्रेम कोमलितात्मनां आश्यासु सर्वास्वेवदास्य वाक्ये कौतुकपरं जयरु ॥ श्रीशुक उवाच ॥
इति विक्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितं । विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययां ।
॥ २८ ॥ इति एतत् गोविंदस्य गोकुलेंद्रत्वेन निजसखप्रेमपरविषयस्य भाषितं वचनं । वि ३४

प्रियं परमप्रेम विगतः सद्यस्तात्पर्य्यानवधारणेन अप्रियार्थस्य श्रनिनवा अनिष्टं । किं
वा अप्रियविपरीतं विद्धि इष्टमाकर्ण्य । यद्वा अर्थद्वयस्याशित्वेन अनिश्चितामायत्वाद्दुःखं तेन
तासां विप्रियत्वेनैव ज्ञातमित्यर्थः । विप्रसा अंतस्तापाः सत्पः । यतोऽनन्यः संकल्प
जन्मविशेषविषयकमनोरथो यस्य सा । अतो दूरस्थायां अनंतां अनतिक्रम्यां वा
चितां अनिष्टां निजनंधप्राप्तुः । अयं प्रमादः कोमलत्वात् वापि परमका
ष्ठिर्नाम स्मै हेतुर्नाग्येनगतः । तदधुना किं सपादयरुणाकाकुत्तिरयमनुनीयत । किंवाप
तिवचनेन । प्रयत्नतः रूपां धैर्यावलंबनेन वा शाप्यते अज्ञं प्रति निष्ठुरत्वाजा । दुःखग
हगांतीर्यस्य । स्याशयं निर्धारयेम । किं वा सद्य एव प्राणान् परित्यजेम । तत्र चात्र
सभाजादेव परोद्दंवायमुना एवं शादिना दिनेत्यादि चिंतयामासुरित्यर्थः । यद्वा अरो

श्री४
35

वत किं करवाम कुत्र यामेत्याद्य विशेषं चिंतां न नामुखवैक्लव्य[illegible] लक्षणां। यद्वा विषमा
सत्य श्चिंतामापुः विषमात्रे हेतुद्वयं। विप्रियमाकर्ण्येत्येकः प्रेष्टजनस्य विप्रियोक्तिः अव
गमात्रेणास्वयमेव सद्यः दुःखोत्पत्तेः किंचनन्नेत्यन्यः विशेषतोऽशेषोपेक्षया निज चिरसंविष्टा
र्थस्य भंगाहित्यर्थः॥ कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्बिंबाधराणि चरणेन भुवं लिखंत्य
त्यः। अश्रुच्छलादमरखिन्नकुचकुंकुमानि तत्स्रुमज्जंत्यरुदुः स्वकराः समस्तं॥ २८॥ अत
एवत स्त्री तस्थुः दृशं परमचिंतावेशान वांगी द्वियहत्यस्फूर्तेः शुचहत्येनेन शुष्य इत्यनेन
च श्वसस्य दीर्घता स्फुता च ध्वनिता। बिंबेति पक्वबिंब साहृश्येन (फल) अरुणता कोमलता च स्वतो
धराणामति शोषो म्लानता च सूचिता। चरणेन वामपादेन भूलिखनं चिंतानुभावः। हेभू
मि विदीर्णा त्वं वयं प्रविशाम इत्यस्याभावः। सर्वास्थितावस्थितिरेवगम्यते। उपात्तमक्षिभिर्

३५

तिकुचकुंकुमानिमृज्यंतइतिच। अप्राणं धारासूच्यते। तस्या अपि वाष्कुल्यविवक्षया वक्तव्यं
तत्र सर्वत्र हेतुः। उरु दुःखस्य नरोनारी यासु महद्दुःखव्याप्ता इत्यर्थः। यद्वा अनेन अतुला
न्यदपि संतापक्रमादिकं संगृह्णाति। तेनैव वर्ण्यजंतुनाद्येयापि जाता इत्यर्थः। यद्वा वाद्य
स्थितिप्रकारमुक्त्वा अंतरमप्याह उर्वीति। अनेन मूर्छातुल्यावस्थाबोध्यते। तस्याश्च दुःप्र
वचात्साक्षादनुक्तिः स्मृतिप्रसिद्धो। नर्मोक्त्यापि तासां लासो [illegible] ताहग्भाशोके। संभावन
नकार्येति भावः। यद्वा विस्मये तथापि ताहग्दुःखमनूहहो प्रेममहिमेति। यद्वा खेद एव॥
प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः। नेत्रे विमृज्य रुदितो
पहतेस्म किंचित् संरंभगद्गदगिरो ब्रुवतानुरक्ताः॥३०॥ प्रेष्ठं प्रियतममपि प्रियेतरमिव
प्रियतनवत् प्रत्याख्यानं कुर्वंतिं। ननु तस्मान्मनो निवर्त्यतां तत्राह तदर्थं श्रीकृष्णा

श्री ४ ह्रये ।किंवा· तस्मै अनिर्द्धाच्यायसुगोप्यायवाअर्थायतेनसरुक्रीडाविशेषायविशेषेणनिवर्त्ति
ताः पुनर्यथासंबंधगंधोपितेषां नस्यात्तथा निरस्ताः सर्वे कामा विषयभोगाः तद्व्यतिरिक्ता शे
36 षा निलाषावायास्तिस्ताः· अतस्त्वं विवाकथंचिदप्यन्यन्नरोचत इतिभावः कुतः ह्रस्तंपरमा
नंदघनमूर्त्तिं चित्ताकर्षकं श्री व्रजेंद्रनंदनं· अतएवाब्रुवन् स्मेत्यत्राप्याति प्रसिद्ध्याद्येपह्ृयो
क्तं ।यद्वा पश्चाद्दर्थउरुदुःखत्तरेणसद्यः प्रत्युक्तयनुद्दयात्· पश्चादब्रुवन् ।नन्वनुआत्ति निर्वंध
नकदाचित्तस्यावज्ञापिशंक्यते तत्राह ।अनुरक्ता अनुरागेणातच्छेकानिरसनात्· यद्वाऽव ३७
ज्ञायामपिसत्यां तत्त्यागाशक्तेः· विचारापगमाद्वा ।ननुउरुदुःखाक्रांताः कथंवक्तुमपिश
क्ताः तत्राह ।रुदितैर्महादुःखेनस्वयमेवगलद्वैः उपहतेव्याह्ृत्तेनेत्रविशेषेणामृज्या शो
धयित्वा अमूरणपपसार्य्यप्रमृज्येतिपाठांतरप्यर्थः सएव· परमप्रयत्नेनरुगांधैर्य्यमालं ३६

त्यर्थः। यद्वा तरु दुःखप्युक्ति शक्तावनुरागएव हेतुर्नाति। प्रेमो विचित्रविलासहेतुत्वात्
तत्श्चनेत्र विभ्रज्येति सहजननाय प्रेमोद्रेकस्तन्तावत एववा॥ किंचि[illegible] छ्रीमुखावलोकनह
र्षकोत्कर्षं इतिपरमात्पलिङ्गाशेषिल्यमापिगम्यते॥ किंचिद्दितिसंरंजस्याल्पत्वं स्वतः श्रेष्ठ
त्वात् निज[illegible] प्रेमकोमलशीलत्वाद्वा। यद्वा अनिर्वचनीयमहासंरंजेरागा[illegible] गिरः।
यतोऽनुरक्ताः। अन्यतेर्व्यंजितं। यद्वा। किंचित् संक्षिप्तमेव मे वामित्यादिकमब्रुवन्। कुतः
संरंजगद्गदगिरः। प्रणयकोपावेशेनवाष्प[illegible] कंठत्वादित्यर्थः। तत्कुतः अनुरक्ताः स
दास्वतावत एव रक्ताः। अधुनाच तादृशोक्तिश्रवणादतिदुर्लभतामननादधिकोत्कंठया
विशेषतो जातोत्कटरागा इत्यर्थः। यद्वा[illegible]रागविशेषाः। नतु पद्मयापि निर्विष्णा इत्यर्थः।
किंचिदनिर्वचनीयं। अनुरागेणान्तस्यमनोहरत्वात् तादृगुक्तौ हेतुः अक्षमित्यादि। अपि

श्री
३७

यैश्चातिपदं त्राषमाणां स्थितमितिस्पष्टमेव। किं वा वर्त्तमाननिर्देशेन तदानीमपि चिंतां त्यजत
मारुदित। स्वस्थाः भवत गृहान् यात तेत्यादिकम निष्टं प्रतिकूलं वदतं· इवेति तत्र तस्य तात्पर्य
विचारेण नर्मादौ पर्यवसानात्। तच्चास्पष्टं लिखितमेव॥ यासामेव प्रसादेन यासां श्रीनाग
रेश्वरे। उक्ते विज्ञायते एष्टावंदे श्रीनागरीश्वरीः॥ ॥श्रीभगवता यज्ञपत्नीभ्य उक्ताद्वय
पादस्पार्श्वसम्प्रयुक्ताचाहि भगवतः श्रीव्रजदृश्यो पितयैव यज्ञपत्न्युक्तोपद्यायपा
स्माद्गुः। वस्तुतस्तु तस्य वचनात् कोऽयासां चाप्युर्युक्तेः साम्येन संवादापत्तेः॥ गोप्य ऊचुः॥
मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं भक्ता भजस्व दु
रवग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून्॥३१॥ मैतिति निषेधस्याहो स्व
योगः परमार्त्तिवियोगेण। एवं ईदृशं कथं विदितत्वद्वचनसदृशमपि। किमुवक्तव्यं एतादिति पथः ३७

कुतः नृशंसं वज्रसारवत्कठिनेन हृदयविदारकमित्यर्थः यद्वा साक्षान्मारकं नृशंसो घा
तको हिंस्र इत्यमरः गदितुं वक्तुं वक्तुं किंवा गदितुमपि किमुत व्यवहर्तुमर्हतीति तत्र चल
वान् प्रेमार्द्रवृत्ताव अतो नो वक्तुं नामेत्यर्थः नवानिति अग्रगनुनयार्थस्कत्यागेरवम्
श्लेषेण ना निनकृत्वाणि तद्दीशतया तद्वान् चंद्रः कामाग्निवर्द्धनत्वाञ्चंद्रोयः । सनाद्रूपेव
तत्रापि हे वित्तो हे ऽस्मत्प्राणा प्रेत्तो । अतो स्मान् प्रतिनर्हत्येवेति नाचः । एवं स्वागतं वोम
हानागा इत्यादि किं नवतासादरं सन्यायं मृदु स्नामपि प्रेमरसविघातकं वाम् निवर्त्तनार्थमि
वोक्त्वाच्चार्थतो विपरीतमेवेति नाथः अनेनस्वागतमित्याद्यपादस्यास्योत्तरमुक्तं नन्तु
नोः प्रियवादिन्यस्मात् किं कर्त्तुमर्हामि इत्यपेक्षायामाह अस्मान् नजस्व मनोरथपूर
णेनानुवर्त्तस्व यद्वा सेवस्व नित्यं प्रेमरोपयितुं स्वेत्यर्थः कुतः । तवपादयोर्मूलिंतलं रजः पांडु

श्री ४

38

का॥ वेत्यर्थः॥ अथ आदिरूपकानुक्तिर्न्दंशो ऽपाकाठिन्यायमितिप्रायेण॥ यद्वा पादपमूलं सर्वार्थका
रणं॥ आश्रयेण॥ तद्रूपः॥ आदिकर्माणि क्तः॥ कर्त्तरि च॥ तद्भजनं कर्तुमारब्धाः॥ अद्यापि समग्रजन
संपत्तेः॥ एषा दैन्यविनयोक्तिर्दासीव कुर्या॥ अनेन प्रियं किमिति पादस्योत्तरं॥ ननु श्रीगोपस्त्रीरूपः सद्व
विषयासंगेन गृहासक्तैश्चाग्दुर्लभसंगा स्वयं किमिति मय भजनीया॥ तत्राह॥ संत्यज्येति॥ सर्वान्
विषयान् इंद्रियार्थान् पत्यादिद्वारा साध्यान् सम्यक् समूलतया अपुनरंगीकारदार्ढ्येन च त्य
क्त्वा सर्वार्थमूलत्वात्ताह प्राप्य वसर्वार्थसिद्धेः॥ यद्भजने भातिकूल्याद्वा॥ विषयत्यागेन पत्या
दित्यागोपि ज्ञापित एव॥ पत्यादीनां तन्मूलकत्वात्॥ अनेन वृजस्थानामयमित्यस्योत्तरं॥ सर्ववि
षयत्यागेन तस्याप्युपेक्षा पत्यादेर्मंगलकथनेन ॥ लमितितात्पर्यात्॥ ननु चपला अधर्माद्वि
भेमि॥ तत्र सर्पमाह॥ कुरवद्र हे स्वैरशिरोमणे॥ अस्मान् अनन्यगतीर्मा त्यज॥ यद्वा कुरव ३८

ग्रहं दुराग्रहं आसन्य कुरुत ज। ननु वाचाला यूयं कामिन्यो मयापि नानुवर्णेति चेत्सत्यं ।तथा

पि सर्वत्यागेन व्रजं तां व्रजजनानां सर्वेषामपि स्वीकारो मम सत्पुरुषधर्म इति दृष्टांतेनाह॥ दे

वहूतिः देवचनाव शपं स्वकन्नो ष्ट हरणं कार्यमित्यपि चेतं ।तत्रापि आदिपुरुषः पुरुषोत्तमः।

तेनत्वमनोरथहरणस्यावश्यकत्वात् ।तत्रापि मुमुक्षूनपि किमुत नः केवलं ।किं वा वय

मुमुक्षून् त्वत्कोपकानिष्टानित्यर्थः यथासौ त्वज्जनमात्रानपि सह्यास सर्वान् निवन्त्यजते स्वीकरोति ।त

था चमस्मान् व्रजस्यचेति ।यद्वा ननु साधुस्वकर्ममनुचितमिति चेत्तत्राह॥ देवः कलोत

श्चिपि कोपि ।आदिपुरुषोपि ।मुमुक्षूनपि व्रजे तमुक्तिदानेनापि यन्मनोरथं हरयति

अतो लोकेच्छानुसारव्यवहारस्तान्मेऽश्लेषोऽघटत इति भावः। अन्यैर्व्याख्यातं। यद्वा श्रीगा

पेंद्र नंदनं चेनेव सल्लब्धनिष्ठानां व्रजसुंदरीणां अंतरीयान् हरणावशेचित्रीसहचरीप

श्री ४ रैश्वर्यज्ञेषुतद्गत विशेषेषुसर्वोत्कृष्टतादिरूपातासांमाहात्म्यस्यप्र ख्यापनायस्वमनोनुकू
39 लैर्यतातिः प्रयुक्तोयंकनारत्याकृष्णैश्वर्यस्यप्रयोजनेनानुपयुक्तोमपिवर्णयति। अन्यथाव्रजसुंद
र्यो भगवत्स्वरूपानभिज्ञाइतितेमन्येरन्। तच्चैश्वर्यविस्मरणं परमार्तिसमयएव। नचानंदसमय
तदैश्वर्यज्ञानतस्यापितासामसुखानुभवएवपर्यवसानात्। तत्रापिनिजभावमाधुर्यस्यान्य
थात्वंनास्त्येव। तदैश्वर्यविस्मरणेपिसर्वतदेवयैवानित्यादासख्याव्यभिचारः। तथाहि। वित्तोह
वहिरंतर्व्यापकइतिज्ञानस्माकंसर्वज्ञत्वेडानात्येव। अलस्तवपादमूलं नत्वाश्रिताः अ
स्मान्त्वजस्व। अन्यथायेयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमित्यादिवचनानांवैयर्थ्यापत्तिः
ननुतथ्यज्ञहरज्यपादाः कथंविषयसुखमिच्छथ। तत्राहुः संत्यजेति। अतोवयंपरमार्थसुखम
वेच्छाम इतिभावः। वयासक्तक्रीडाविशेषस्यतस्यप्रेमपरिपाकविलासरूपत्वेनाशेषपुरु ३९

षार्थसार सर्वस्यात्मकत्वात् । इतियेयथामांप्रपद्यंते इत्येत[illegible]न्निजवचनस्यसत्यतापत्त्या
चमंप्यस्मद्द[illegible]शेषत्यागेनास्मान्त्वंकुमर्हसीतिगूढाभिप्रायः । हेदुरवय ह्दुरायह
अस्मान्प्रपन्नान्मात्यज । दुरवन्हेत्वेन प्रपन्नपरित्यागाद्धर्मस्यैवोत्पत्तेः । विशेषतश्च
सुव्रतत्वादि प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः परमेश्वरत्वात्त्वामधर्मोनस्पृशत्येव प्रतिज्ञाहानिस्तुपर
मानुचितैवेतिभावः यद्वा हेअज्ञ कान्तज भजतीतिभजः नत्यजः अत्यजः हेअज्ञानामप्यत्य
ज । हेत्वष्टापिदुरवयह इतिसम्बोधनायरोषमाह । सर्वान्विषयान्त्यागान् यद्वा साम्राज्य
स्वर्गादिवैकुंठावधिपदानिसंत्यज्य त्वपादमूलं अमुमुक्षवेमा[illegible]कुमनिर्वृत्त्वर् अश
कुवमोजनात्त्वत्पादमूलस्य सर्वलोमाधुर्यविशेषात् । त्वंस्वीकुरु यतोदेवः जगत्प्र
जयस्त्वं अन्यथादेवत्वासिद्धेः । तत्रापियथावह्नेः संभूतयोः आदि पुरुषोक्तवान् । अन्यथानि

श्री ४
५०

जगवत्ताङ्कटनासंपत्तिः । सामान्येन । निरुक्ति प्रदर्शनेन निजस्वीकारदार्ढ्यार्थं । अलस्त
च्छदीयाऽस्मान् मा त्यज । अन्य समानं ॥ अस्तु कैरपि गोपीनां श्लेषार्थं नारती सखी रहंती
गोरवंतासां कृष्णस्तस्य प्रगायति ॥ तथाहि । ईदृशं किं चित्प्रियं करवाणि मया सह किं चिद्भूते
त्यादि किं न शंससे वक्तुं नार्हसि । तत्र हेतुः । संत्यज्येति । विषय परित्यागेन प्रपन्नानां नः पुनस्त्व
द्भोग प्रवर्त्तनस्य दोषत्वादित्य र्थः । अतो दुरवग्रह दुराग्रह आत्यज । यथा मुमुक्षून् आदि पु
रुषात्तजाते तथैवास्मान् भजस्व परमपदं देहि । न च विषया दिसुखमित्यर्थः । तदेवास्माकं
स्वागतादिकं । यद्वा । याः सर्वविषयान्संत्यज्य तव पादमूलं भक्ताः । ता एव दुरवग्रह स्वच्छं
द यथा तवतिल था तजस्व । अस्मान् आत्यज सम्यक् कुत्येज । अत्र वरकानन्तो जनानेकत्र
ते न त्यजन्तो नित्यत्र ह ह्यंतमरुकुः देव इति । ननु सदाचार वर्गपाठ्याः युष्माभिस्त्यज्यंतां न । ४०

मविषया: स्वधर्मस्त्ववरूपमपेक्ष्य एव तत्र सोपहासमाह ।। यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं । अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां
किल बंधुरात्मा ।। अंगेति सप्रेम संबोधने । हे ईश परमेश्वर । वृंदावने परमे छिपुरंदरादि किर
पिस्पृश्यमानत्वस्य पदस्यकत्वात् । यद्वा सर्वव्रजस्य नाथे त्वयि प्रेष्ठ: प्रियतम: न त्वन्यवत्प्रि
यमात्रं । तत्र च तनुभृतां सर्वेषामपि जीवानां न चान्य इव द्विरात्मणां । बंधुश्च हितकारी सुहृ
द्वा यत: आत्मा परमात्मा ।। किल निश्चितं च सेवैव परो धर्म: तु इ पदया अन्यत् सर्वं त्वज्ज्यमे
वेति भाव: । तथा चोक्तं । तावत्कर्माणि कुर्वीत तत्पादि । तत्र ग्लि खितमेव । अन्यत्तत्त्वं जितं ·
यद्वा धर्मविद्वा धर्मतत्वज्ञा लिरु न पि त्वया स्वधर्म इति यदुक्तं तं त्वया हीनं मनुवृत्त्यो सेवायां आ
नुकूल्ये पि वा रंग: रागो यासां स्त्रीणां तासामेव न त्वन्यासामस्माकं चेदक प्रियाणामित्यर्थ: ।

श्री॰ अतस्त्वदेकस्यासर्वमेवान्यदुपेक्ष्यमेवेति भावः। तत्र हेतुं दर्शयंस्तत्प॥ सर्वतोधिकतरं तस्यवि
यत्नं वदंतस्य: सन्यायं प्रार्थयते अस्मीति तनुजन्तासर्वेषामपि प्राणिनां श्रेष्ठः किमुतास्माक
५॥ त्रेष्वेव हेतुः। वैधुर्हितकारी आत्माचस्युतः प्रीतिविषयः चेतयतेतिवा। इति विविक्तरूप
कास्तिचमुक्तं। यद्वा वैधुरा: प्रेमस्पृष्टखलावैधव्यमुक्तात्मस्यासुदरावा आत्मानं जीवायास्मिन्
सः। अत एतत् अस्माकं सर्वतनुजन्तावा स्वधर्मइतियक्तव्यमेवास्य। तच्चएवं अस्मदत्तिम
तत्प्रकारे तात्पर्य: सुगोप्यत्वात् साक्षात्तदनुक्तिः। तत्र हेतुः उपदिश्यते सर्वैः शास्त्रगुरुभि
र्वा सर्वत्यागेन भजनीयतया कथ्यते इत्युपदेशापदेशो श्रीचरणायस्यतस्मिन्। इतितत्पद
द्वापदस्या स्वधर्मापि परित्याज्य इत्येवमुक्तमेवेति भावः। अथवा ननु सारज्ञा तदपि पृष्ठि
तमतिव्यञ्जपता मित्यत्र सर्वयत्नं प्रार्थयते। एवमुक्तप्रकारेणाज्ञत इति वा। तनुजन्ताच ४१

दनुगानां सर्व्वेषां सवयसामनुचरादीनांच। किमुतास्माकं त्वं वान् आत्मा स्वयमेव नन्दनन्दन एव
राम्पष्ट: प्रियतम: बंधुश्च हितकारी अस्मत्पदद्वयेनान्योन्यं प्रीतिरस्ति येन। किमर्थं त्वयि नि
मित्ते कथं तत एतस्य अस्मदन्तिके तज्जनविशेषस्य योगं ददासि। सख्यादि निर्व्वाह पद
रास्तस्य पदे विषये तन्निर्द्वय इत्यर्थ:। धार्ष्ट्यपरिहाराय साक्षात् दनुक्ति:। तत्र स्त्रीणां
त्वत एव तत्सिद्धि: पुंसां तु त्वत्भावमात्रेण। किंवा तत्रैव अकेठ सगाणां दंडकारण्यवासि
मुनीनामपि जन्मांतर ज्ञेया। एषा सामान्यतो त्वीरत्वं तत्र मोक्षं कथ्या। यद्वा एतदुपदेशा
स्पदत्वायि ईश्वरा स्माद्विधानां नाथस्य। यतो भवान् बंधुरात्मा सुहृत्स्वभाव:। अत एव तन्नुक्त
तां सेर्घ्यं षां प्रेष्ठ:। यद्वा अस्त्वेवमिति तिसात्वस्याभ्युपगमः। उपदेशानी चक्रजनपरगु
र्वी दिवाक्यानां सर्व्वेषामेव पदे यत ईश्वरस्यामिनि गोवर्द्धनोद्धरणादिनाऽजीवनद। यद्वा

श्री४

५२

तत्राप्यस्मत्प्राणेश्वरेच्युप्यपि एतत्प्रतापादृशोन्नशंसत्वं ·त्वनुक्तं तां देहधारिणीनांसतीनामस्मा
कं किल किं आत्माहहीदहावावंधुःप्रियः।अपितुनैव किं तु त्ववानेवप्रेष्ठः·यद्वा·देहधारण
दात्मैववंधुः अकारप्रश्लेषेणात्मवांस्रोऽप्रेष्ठः·किं किलेतिवितर्केवातथापिकथ्यासएव
र्थः·त्वयं देहत्यक्तुं नशक्नुमइतिकिंभवतावितर्क्यतइत्यर्थः मुक्तोदेहाद्भववयमपित्वदर्थ
धुनैव देहंत्यक्ष्यामहइतिभावः·अनेनरजन्येषुतपस्याचार।देहानपेक्ष्याघोरादित्यात्म
यात्मवान्।तेवक्तजनीयेन व्रजंप्रतिगमनप्रयोजनात्तावाञ्छ।तेदैर्धार्यंविनेदमपर्पत्रयं
अत्रनेर्मंदं·तत्वच्यप्यवाक्य।चेमवस्त्रीत्रूचापत्यादिसेवाधर्ममिच्चेरत्यर्थः।कुतः·उपदेष्टरापूद
गुरावित्यर्थं अन्यथागुर्वनहुष्ठितकर्मणिशिष्याणामप्रवृत्तिःस्यात्·तत्वचत्वमेवसमर्थ
रत्पाद्भः·ईशे इति नित्र हृचिमस्त्रीचननकोपिचयित्रीतिंकुर्यादिति मंतव्यं।स्वकावतार ५२

यत्तवसर्वम्ः प्रेष्ठ्यादित्याहुः प्रेष्ठ इति । श्लो यार्थस्त्वायं अंगहे व्रजभुजंग स्त्री पुत्रसुहृदां
अनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्मः तत्र सुहृद्वर्गं तद्वद्भिन्नो च कल्याणप इत्युक्तवान् । अतो मे कामः स्य
र्पतामिति धर्मविदा त्वया यदुक्तं । अयि हृद्रकः अस्त्वमेतत् अस्त्वेवमेतत् इति चत्वारि पदानि
तद्वमममईशे पत्यावेवास्तु । यतउपदेशाप[illegible] सर्वेषां पतिरेव गुरुः स्त्रीणामित्यादीनां शास्त्रस
धूपदेशानां पदे । कोसाधुः । त्वमनुपतिरेवानुवर्त्यतां । किं च यशरूपा स्वं सुंदर वृंदावने सर्वै
र्व्रजवासिभिः प्रमास्पदत्वेन स्वीकृतस्य मे पार्श्वे निःशंकं वनादि सो स्यसि दर्शनसुखमनुभूयतां ।
तत्राहुः प्रेष्ठ इति । एवान्तनुभृतां व्रजसंबंधिनां प्रेष्ठो पि त्वं बंधुरात्मा वं बंधुरो विषम आत्मा स्व
भावो यस्य विषमस्वभावचार चयिनविश्वस इत्यर्थः । यद्वा पत्यादीनामनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्म
सुष्ठु अधर्म इति यत् धर्मविदा त्वयोक्तं एवमेतत् त्वय्येवास्तु । यतउपदेष्टरि कथं त्वं तदीशो सर्वे

३।४

43

वस्तु व्यवस्तुतिसमर्थं । नच तथापदिशंतं चांजनाः परिखेदयेयुः यतः प्रेष्ठादिरूपोत्र वानिति न
नु कामं माह्विचंद्र न केवलमस्मात्तिः कामेनैवेदमुच्यते । किंतु सदाचारादि विचारादपीति
रहस्यः सकाकु प्रार्थ्यते । कुर्वीत हे । त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नित्यप्रियपतिसुतादिभिर
निर्दि॰ किं तन्नः प्रसीद परमेश्वर मास्म छिंद्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविंदनेत्र ॥ ५२ ॥ हिर
वच्येपवनच्यन्यत्र रतिं भावं न तु श्रद्धामात्रं । तत्र हेतुः । स्व वंधो आत्मन् आत्मनि त्वयि
तरिच्छ अतः नित्यप्रिये वहिरंतरुपकारित्वात् सुखप्रदत्वाच्च । यद्वा हे आत्मन् हे नित्य तिसं
वोधनं तेन च पत्यादीनां जडत्वमनित्यत्वं च तथा स्व इति प्रिय इति चक्रमेण हितकारितया
स्वाभाविकत्वात् प्रियत्वान्यथा वैपरीत्यमपि तेषां ध्वनितं । अतोस्माकं पत्यादिभिः किं अपि तु
न किंचित् प्रयोजनमित्यर्थः पत्यादिप्रयोजनस्य तदधिकस्यापि त्वत्त एव सुसिद्धेः विशेष

तथार्त्तिदैः संसारहेतुत्वात् नश्वरत्वेन शोकादिजनकत्वाच्च । आदिशब्देन जननीपितृभ्रा
त्रादयः । यद्वा आर्त्तिदैरपि । यद्दोऽवखंडनेन दुःखसम्पर्कं अवखंडयितुं न शक्ताः एव
कथंचित् कदाचिद्वा किंचिद्दुःखं खंडयंतु तथापि लौकिकमित्यर्थः । अन्यसमानं । यद्वा कु
शलाश्चतुरा नित्यप्रियस्य सर्वदा प्रेमास्पदे त्वयि रतिं कुर्वंति । च आत्मन् स्वात्मनि स्वात्मवि
षये आर्त्तिदैर्दुःखदैः पत्यादिभिः किं प्रयोजनं । नित्यप्रिय इति स्वात्मविशेषणं ।
तेन ऐश्वर्यं विनाऽयमर्थः । तत् तस्मात् सदाचारप्राप्तत्वेन अन्येषां मार्गदित्वेन च त्वं इतरे
व कार्यत्वात् नः चक्रकान् अस्मान् प्रतिप्रसीद स्वीकारप्रसादं कुरु । ननु कृषणा
प्रियाः प्रायोऽगनासु रितिकश्चिदन्यामन्त्रोत्कर्षणा हि प्रसादा गृहीता । तत्राहुः वर
दानमपि सर्वेषामीश्वरेति । अतोऽसाधारणप्रसाद एव तवाप्युज्यत इति भावः । तमेवा

श्री ४ निवंजयंति मास्मेति स्मेतिप्रसिद्ध्याद्दृढीकरणं चिरात् अवोधोहर्यर्ह आशरीरग्रहणाद्धा ध्रु
५५ तांनेश्वलं कृतां रत्याशां । इतिपतिक्ति: सहनसंवौनिरस्य: मा छिंद्या: किंतुसफलयेत्यर्थ: अ
न्यथात्वछिंदन् तदेकावलंवजीवनानामस्माकं सद्योजीवन[illegible]छेदापत्तिरितिभाव: ध्रुता
मित्यत्रहेतु: हेअरविंदनेत्रेतिपरमसुंदरत्यर्थ: अतोयापिगास्यते । शारदुहाशय इत्यादि । य
द्वा· अरविंदरूपकेणदृष्ट्यापिसंघर्षितापहारित्वादिकिंधनिनं । अतस्मासुतद्वैपरीत्यमस्तु
क्षमितिभाव: । किंच वरदश्चेरति स्वंहितमत्रारणादत्तोवरापिस्मारित: । श्लेषेणवरद: दास्य
वरखंडने स्वदत्तवरछेदक तज्जयुक्तमेवत्वाक्: ईश्वरपरमस्वतंत्रेति । एषा ग्रणयकोपो
क्ति: यद्यपिकृतकात्यायनीव्रता: कुमारी: अतएववरोदत्तोस्ति तथापिस्ववर्ग्यत्वात् स
खान साम्यात् सर्वाअप्युक्ता: । अन्यैस्त्वर्थौरव्यातं । यद्वा अहमहानागरकयंचिन्मुग्धाव ४४

यांनज्ञंतु । वयंकथंचांनज्ञेमेत्याकूः । कुर्वंतीति । कुशलाविदग्धाः । अतोविदग्धानामस्माकं
तेः किमित्यर्थः । विशेषतस्त्वस्मात् प्रतिचयावरोहत्वाच्छीत्पत्तित्रायणाकूः तदितिअन्यत्स
मानं । अनेनमातर इत्यस्यान्तरं । तेषामार्त्तिद्वयेनोपेक्षत्वात् । यद्वा हर्षोक्त्यां त्वपक्षानुसारेण
मरणमेव प्रकटयंत्यः प्रार्थयंते कुर्वंति । स्वगोलक्षणधन आत्मा चित्तंयस्यतत्संबोधनं । अलु
कुसमासः । तेनैववैदग्ध्यसदृकैमत्तिभ्वतं । नविद्यतेप्रियः कोपियस्य तस्मिन् । अप्रियेत्वयि ।
इतिहेतोः आर्त्तिदुःखच्छेदकेः प्रत्यादेर्त्तिः सदावर्त्तमानाः । कुशलाश्चतुराअस्माद्दृशः
किं कुतोरतिंकुर्वंति । अपितुअच्छानकर्तुंनार्हंतीत्यर्थः तत् अस्मात् प्रतिमाप्रसीद आशां
चस्थिंद्याः । अरंपरमतीक्ष्णं प्रांतेडंगतया विंदतीत्वपरविंदं चक्रं तद्वछेदकनेत्रयस्येति श्ले
षेणापरमघातकत्वंचसूचितं । एषामुमुक्षयाकोपोक्तिः किंच । अरविंदवत् रात्रावप्रकाशमा

नेनेचयस्य अत: परमसुंदरीष्वन्यासु अधुनै प्रायुक्तो वेतिनाव: । अतस्त्वयामातर इत्यादिना
५ यत्तेषामपेक्षणमुक्तं । तैर्युक्तमेवेत्येव मस्तू न्युपगमद्वारात इत्तर मूह्यं । श्लेषार्थस्त्वायं । कु
शलामंगलरूपा: सा अप्रवृत्तियावद । नित्यप्रियस्वआत्मनि निजस्वरूप विषय अतिप्र
देऽरपिपत्यादि मि हेतुक्तिः किंनु चयिरतिं कुर्वीति अपितु नैव । तस्मात् हे वरद ईश्वर नः
असीद चिरादयमत्र मा स्म मा तिष्ठाम । शीघ्रं गृहगमनाय अनुज्ञां देहीत्यर्थः । चयितुअ
यि इति छेदः । अयि अरविंदनेत्र । अस्मद्गृहसंगार्थं चयास्वयं धृतां तु आसां छिंद्या: छिंधि य
द्वा । आशां व्रज गमनदिशं मा स्म छिंद्या मावर्त्मपातयेत्यर्थः । किं वामा निकृष्ट । ननु त्वयम
व निरीक्षणरक्तो ध्रुवं तत्राह चयिधृतां । धृङ् अवस्थाने इत्यस्य । चयेव स्थितां त्वयाक्रांता
मित्यर्थः ॥ चित्तं सुखनत्नवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युतकरावपि गृह्यकृत्ये । पादौपदं न चल ४५

तस्तवपादमूलाद्याम: कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ २४ ॥ सुखात्मकेनेति गृहादीनां दुःखात्मकत्वं ध्व
नितं सुखेन सहितमिति वा । पादयोर्गृहकृत्ये गमने वा निर्विशतस्तावप्यपहृतौ । अतस्तवपा
दमूलात्पदमेकमपि न चलतः गंतुं न शक्नुतः इत्यर्थः । करयोः पादयोश्चापहारस्तत्तदिंद्रियश
क्त्यपहारात् । यद्वा ननु मिथ्यावादिन्यस्त्वं हि कथमत्रागता इति चेद्युक्तं । चलीतनाकर्षणान्ननु
स्वशक्त्येः अन्यथाऽधुनागमनं संस्तव इत्याहुः पदमिति । अर्थः स एव । अथास्माद्गताः कथं
व्रजं याम: ननु अबलाम्यैव कथं चित्प्रेषयध्वं । तत्राहुः किं करवामेति । वाशब्दोऽनुक्तसमुच्चये ।
कटाक्षवा । अनुक्तसमुच्चये । ततश्च किं वा अनुसंदधीमहि । कुत्र वा यामेत्यर्थः । चित्तादीनां त्व
त्तापहृतत्वात् कर्मस्वप्रवृत्तेः कथं चिच्छक्तो सत्यां वा कर्मशक्तिः प्रयोजनाभावादिति भावः । य
द्यपि चित्तापहारेण सर्वेंद्रियापहारो प्याप्याति । तथापि विशेषः करपाद्यपहाराच्छक्तेः पति ३

श्री४ शुश्रूषणादिगृहकृत्यस्यान्यत्र निजगमनस्य च परिहाराय। अन्यत्तैर्व्याख्यातं। यद्वा यच्चित्तं सुखे निमि
त्तं सुखविषयबाह्यं स्थितं। तद्भवतापहृतं सत्। उतत्रापि। न प्रविशत्यपि कुतस्तद्गृहकृत्यमपहृता
मित्यर्थः ननु गृहैश्वर्य्यसर्वगृहकृत्यमनासक्त्यैव क्रियतां। तत्राह्ः करावप्यपहृतौ गृ
हसंबंधिकृत्ये न निर्विशतः ननु तत्र गत्वा केवलमधिष्ठातृत्वेन स्थीयतां तत्राह्ः पादौ च भ
वतापहृतौ न चलत इति अन्यत्समानं। अतस्त्वय्येव चित्तं च दर्पकृत्य एव करौ च स्थान एव पा
दौ प्रविशंति नान्यत्रेति च सूचितं यद्वा भवः संसारस्तेन तापस्तेन हृतं नाशितमपि चित्तं लोका
नां सुखेन अनायासेन स्वत एवेत्यर्थः। गृहेषु निर्विशत्येव। करावपि गृहकृत्येन निर्विशत ए
व। अतः पतिशुश्रूषाद्यर्थं। तव प्रेरणयालमिति भावः। ननु तव वादिन्यस्तर्हि गम्यतामिति
चेत्तत्राह्ः पादाविति। किंतु च[illegible]काठिन्येन अच्छादनमपि न युज्यते गंतुं च न शक्यते। अहोत ४६

तोधुना किं कार्यमित्याशंक्यैव्यस्यमाहुः। किं करवावेमेति। अनेनदृष्टं वनमित्यस्योत्तरं त्रिविधाद्यप हा
रेणपुष्पाद्यग्रहणाद्यशक्योऽस्मद्दर्शनस्यापि वैफल्यात् किं तेनेति। द्वितीयपक्षेच दृष्टिहृष्टाद्दोसत्य
पिपाद्यापहरणात् त्वमणाशक्यासम्यग्दर्शनासिद्धेः किं तद्दर्शनेनेति। अत्रतमेदं वनेऽस्माकं प्र
योजनाभावात् तद्दर्शनार्थं नागताः स्मः। चित्रवित्तस्य भवतापहरणात् तदुद्देशेनात्रागताः श्री
रंभवंतं ग्राहया अपि यद्यपि तुं नेतुं भवतयाकारणान्नार्थे कुत्रापि गंतुमपि न शक्नुमः। भवताक्रूरपा
द्यापहरणात् अतोऽहृतधनाः कथं व्रजं [illegible] याम। किं वा करवाम। स्वंतना द्दिमहामंत्र हृच्चार
वरकस्याप्युपायस्याभावादितिभावः। श्लेषार्थश्चायं। परतो वर्तमानस्य नन्दः सर्वत्रैवान्व
यः। सुखात्मकेनापि यद्यस्मादस्माकं चित्तमपहृतं न भवति तस्माद्धेतुस्तन्निर्विशत्येव। यक
रावपि पादावपि अपहृतौ न भवतः। अतो गृहसंबंधिकृत्यतौ तौ च निर्विशत एव। अतः प

श्री ४
४७

दं निजस्थानं प्रतीतो चलत एव अत्रैवास्म: कथं यामोऽन्यत्र कुतो वा करवाम यदुक्तं । इति स्त्रे

षोक्तं यमुनातीरगमनादिकं निरस्तं । यद्वा । गेहे सुप्तवता उद्भवता सुखेन अपहृतं वित्तं यत्र

यस्माद्गृहरुस्तेपे निर्विशति । गेहे सुप्तवता सुखेन अपहृतौ करावपि गृह्य गत्वा निर्विशतः । प

दं निश्चितं यथा स्यात्तथा पादावर्पितव्यौ । तस्माद्व्रजतः धर्माद्विचलस्तव पादमूलात् कथं व्रज

नयामः किं वा करवामेति ॥ सिंचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छ

याग्निं । नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ३५ ॥ सिंच

निर्वापयेत्यर्थः जलप्रवाहेणाग्निमिवेति रूपकं ज्ञेयं । आदौ क्रियानिर्देशः परमार्त्ति

वैयग्र्येण । न इत्यस्य हृच्छयाग्निना समासांतः अविशिष्टेनापि संबंधः । वच्छद्दस्वयाजनिता

नस्त्वयैव निर्वापरं संयुज्येतेति विवक्षया । स्वरयाद्नात्मस्त्रापि ध्वनिता । अन्यथात्वेन ४७

वजेलननिर्घोपपतासिप्रकोपात्तनुपश्योपः स्वार्थिकः। हासादीनां क्रमेण हृतं धनवातवंधुनितं हृ
दि स्थितेवसती हृच्छयः कामः अस्मन्निव सकोषधत्या यंतः प्रवेशनापेक्षया। धरामृतहरस्यपा
नं तथा ऽनन्य प्रतिकार्यं च स्मृतिः। यद्यपि नायिकानां नायकं संभोगप्रार्थनं व्यंग्यत्वेनोपेवापियुज्य
ते। न तु साक्षात् द्युच्छलया। तथापि लोको हरवोढवं तु रागाणां लासो परमार्थिजरेखा वित्राराप
गमात्मत्वा चविरुध्यते। यद्वा। चंद्र धरामृतहरकेण च स्वरामृतेन वर्षमयनामिकगलेन
श्रोत्रंजनान् हरयति आप्यायतीति चंद्र धरामृतहरकं स्वनं। तेन हृच्छयाग्निं हृदयवर्तिसंतापं सिं
चनाश्रयेति। वचनामृतेनास्माकं तापं नाशयेत्। हा। नोचेत् यदि नसिंचसि। ध्यानेनेति मरण
यामीतिः सा गतिरित्यादिन्याय न निजहास्य सिद्धो परमो कंठयोमाधन विशेष उक्तः। यामीति
प्रश्न्यामेव तयोः। तत्र चासंभावनाय स्मरयन्ताव न नास्ती त्याशयेन संबोधयंति स्मरइति

श्री ठ
५४

अनुलेर्व्यं जितं यद्वा वत्साद्येयोरेव ध्यानेन चिंतया । ये विरहाग्नि स्तेनोपयुक्तोरेहाः तत्र ध्या
नेनेति विरहाकै राधिकादीपनेसाधनं यद्वा विरहजाग्न्युपयुक्तदेहानां गोपीनामिव ध्यानेन न
पदव्योः पदवीश्चेत्किं नित्यात्पतत्संयोगमित्यर्थः । सामयास्य मएव । अतः थाबमात्रस्त्रीवृध
मात्रं च तवावशेऽस्मि इति । वयंतु त्वत्संयोगमवश्यं प्राप्स्याम एवेति यद्वा विरहजाग्न्युपयुक्तदे १
हा अपि । पदव्योः पदवीं मोक्षमित्यर्थः । ननु कथं मङ्गलानां मोक्षः स्यात् तत्राह ध्यानेन मा वा६
त्रस्यैव चिंतया वांछयेत्यर्थः । ननु तथापि नासौ घटेत तत्राह सखेइति । सखा नेदमवहितं
नः क्रियतामित्यर्थः इति मत्सार्पात्यं तान्नाव प्रार्थनं । मोक्षस्यात्यंतानावनात्री भगवतामेल
विहितैव । यद्वा ध्यानेन याः पदवी वैकुंठाख्यपदं तां यामेति । केद्दा विक्रमादीनां केन चिह्न:
खेन मोक्षादि प्रार्थनमिव वृंदावनविहारेक प्रियाणां तासां श्रीवैकुंठलोकप्रार्थनमपि दुः ४८
खकरादेव । यद्वा ध्यानाविषयेया विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा गोप्यः ता अपि त्वत्पादा

।तिकं नयाम नेष्याम ः किमुतात्मन इत्यर्थः इयं प्रेममदोन्मि ः किं वा नयामेति सख्येनत्रा
र्पनमेव ।यद्वा तव पादयोर्ध्यानेन विरहजाग्न्युपयुक्तोदेहो यागोप्यस्मासां पदवीं याम मरिष्या
म इत्यर्थः ।ततस्त्वमनुतप्स्यस इत्यभिप्रेत्याहुः सख इति तासां तेनैव देहेन रासक्रीडाप्रा
प्तिपक्षे चपत्यादिनिर्गृहीत्वा ः स्वंभावनार्थध्यानाच्चरूपं तासामनागमनेनात्र दृशामन
नात् ।यद्वा ध्यानेनापि तव पदयोरंतिकं यास्याम ः किं काष्ठा ःत्वयापश्चात्प्रार्थिता अत्र
पि नयास्याम एवेति ।किं वा सर्वसामग्रीयुक्तेस्मिन् जन्मनि तदसिद्धौ परस्मिन् तस्या
संभावत्वात् ।यद्वा विरहजाग्नेरेव उपयुक्ता उत्पितादेहाः ननु संयोगाभृतयोगपाया
संता ः।अधुनात्र दसिद्धौ कालांतरे पि जन्मांतरे पि विरहस्यैव निश्चयत्वादिति चेत् ः
यद्वा जन्मांतरे ध्यानेनापि तपदयोरंतिकं मार्गमपि वायामेति प्रेमार्त्तिर्निरस्ता प्रार्थनं

तत्रचसखीचैवैनैवइत्याधायेनसंबोधयंतीसखेइतिअलमतिविस्तरेण। अनेनतद्योतत्यस्यान्तरं
हृच्छयाग्निर्निर्वापयसितियत्नायतुमपिशक्नुमः अन्यथाचमरिष्यामएवेतिकिंतत्रयानादि
नेतिश्लेषार्थः। अंगहेमहालपटनः अस्मकं हासावलोककलगीतेनसहजेनजातायस्य
वहृच्छयाग्निसंचहधरामृतहस्तकेनावसिंच। अस्माकंमध्येसाकाचिन्नास्त्येवयस्याअधरा
मृतेनस्वकामाग्निंसेद्भुसीत्यर्थः। इतिस्वकर्णाणांसर्वथानैरपेक्ष्यंसूचितं। अथचस्वालीइष्ट
परमम्मधुरवस्कानिदुहूर्जनेसलिलुब्धेः स्वस्यैवाधरपुटेलिह्यतइतिनर्मत्तंगीयंग्णा। नाथ
त्वयद्येवमकृतापंथानमस्माकंनिरुंधन्दुराग्रहान्नाविरमसि। तथाह्यावयंस्वपति
विरहजाग्न्युपयक्लेदहावरंनवमवरंम्रियमहीत्यर्थः तथापिसखेसंद्रियध्यानेचिंतने ४९
पितवपदयोः पदवीमपिनयामनयास्पामहत्यर्थः। ननुमहाकामिन्यः श्रीबलदेवापि

युष्माकं त्वन्निर्दिश्यते अतस्तमेव कामपालं याता। किंवा अन्यदीयाय यूयं मया कथं स्त्री कार्या इत्याशं
क्यसशपथमाहुः। यदि वयं कुजाक्षं तव पादतलं स्मायादत्र क्षणं काचिदेरणजनप्रियस्य अस्या
क्षमतल्पं कृतिनान्यसमक्षं मं गच्छातुं वयाभिरमितावत्पार्श्याम॥ रुद्धो हे अंबुजाक्षेति पर
मसौहृद्यं सूचितं। तल्पस्वरूपे किंवा अधोमा[illegible]गः तदस्याक्षमतदोषनसंबंधं चाघाः स्मद्रूप
र्थः। एषाप्रेम्णा विनयोक्तिः। सदारमयतीति रमालक्ष्मीस्तस्या अपि किंचिदेवदत्तक्षणं।
अतोऽरण्यजनानामस्माकं चक्रमण्यायोग्य चालावपि तत्प्रियायस्येति परमकारुण्यपरत्वं सू
चितं। अन्यसमक्षमिति। यदि कदाचित् कथंचिदन्येषामंतिके तिष्ठेम। तदापरोक्षमेव। ननु सा
दात्रसम्मुख। अंजरति यदि वा कयं चित् समक्षं तिष्ठेम तदा तत्परमदुःखेनैवेत्यर्थः। स्थातुम
पि किमुत उपवेष्टुं शयितुं वेत्यर्थः। तच्च चैयेवनागरशेखरणासंपादितमित्याहुः। चयात्तिता

श्री० 50

रमिताऽइति । वितखेदं निश्चेयवा । अन्यैस्तैर्व्याख्यातं । यद्वा रमाया: सेव्यमपि तव पादमूलं अशरणजनाश्रि
यत्वाद् शरणजनानामेव दत्तचरणं । अतः क्वचित् कस्मिंश्चित् स्थाने काले वा यदि इयावत् अस्माद्दिन
कचिद्दत्तचरणामिति वा । क्वचिदनिर्वचनीयदेशे इत्यर्थ: तावदारभ्य वयामिरमिता: सेनाखिला: य
द्वा स्वप्नादौ रति विशेषं नीता: सन्त: । अन्वयसमानं । यद्वा अहो महामोहन कालांतरे च दंगसं
गाशयावाग्रहे गत्वा तिष्ठेम । तदपि न घटते महाधूर्तेन त्वया गृहसुखस्याशाब सैव विलुंठनादिता
कु: । यदीति स्यरनिहेतुद्वयं । रमायाद्दत्तचरणामी । निरमाया रमणाय आदत्तचरणां गृहीलावसरं
अशरणजनानां प्रियस्येति च । वयामिरमिता: सत्य एव कदाचिदस्माकमेति । तत्र निजाविवेक
दोषा निरस्ता: । अतस्त्वत्कृते किमप्यन्यन्तरा चेतकयं गृहं यामेति भाव: । यद्वा अशरणजनाश्रि
यस्य तव या रमा श्रीराधा । तस्या: पादतलं । अन्वयसमानं । तदैश्वर्यं विनिदमर्थद्वयं । यद्यपि त ५०

त्रैवस्तापिसमागतास्मि। तथापि तत्संगावस्थितिनिष्ठाविज्ञापनेनान्या: सर्व्वा अपि तस्यामिवास्य प्रभुतस्य
प्रीतिं जनयितुं तथा चतुरिति निश्चया अनेनाथवेतस्यापरं। स्वाभाविकप्रेमविशेषरोगेणागता: स्म:॥ नन्वन्य
जनवत्साधारणप्रेमेणेति श्लेषार्थ: कृष्णारणपङ्कजनसदाअरणप्रचरणात् अरणप्रमेवजन: परिज्ञेनो
यस्य प्रीतिर्वा प्रियस्य पतु: पादतलं। यदि किंस्वस्मा स्मन् कथं त्वं। तव रमायरमणास्य यङ्क चिन्नकुत्रापं शास्त्र
दर्शनं अदत्तावसरं। तत्प्रलृहीतिवयानिरमिता तु अयेन प्रशुसावकन विधिनात्रमिलरमितावयंतु
अन्यसमहं छातुमपि अंजस्वेन नपारयाम:॥ ननु उदारशिरोमणोमासिंचाधरामृतापूर्णेनास्माकंकृ
छयासि॥ निजदास्यमात्रमपि देहीति चेत्। तथापि कामुग्धबुद्धयामयेका द्वित्रावास्यकार्या:। अ
न्यथा युष्माकमत्यंतवाकुल्येनान्योन्यं निरंतरसापत्न्यादयादायतावपिकु: स्वंकवितेवत्पाशंक्य
दृष्टांतेन तत्परिहरंत: परमात्पादास्यमात्रेच्छया। यद्वा। अथ दास्यं प्रार्थयितुं तस्य सर्व्वाराध्यम
त्वालुब्धी काम्यचनपरमाकर्षकलिपादयंतपस्वेदवद्रपद्यमानास्राकु:॥ श्रीर्यत्पदांबुजरजश्च

श्री०

५।

धामेतुलस्यालब्धापिवक्षसिपदंकिलतत्पदजुष्टं यस्याः स्ववीक्षणकृतेन्यसुरप्रयासस्तद्वृन्दावनतव
पादरजः प्रपन्नाः ॥८७॥ उत्तत्रापि यस्याः स्ववीक्षणे निमित्तेपि अन्येषांच ब्रह्मादिरिक्तानां सर्व
धामेक्सुराणां ब्रह्मादीनां प्रयासः इतिमाहात्म्यविशेषणमात्सर्यसंबलवान्सपत्नीसंगासाहिदृष्टु
ता श्रियः सूचिता एवंतस्यतस्यामनासक्तिः सूचिता तथापिसाश्रीरपिसपत्न्यासहितापिय
त्पदांबुजरजः एवयत्क्रमे तद्वांछांनागपत्नीभिः यद्वांछयाश्रीर्ललनाचरत्तप इति श्रीसनकादि
भिः स्वस्थलीयस्कंधे यंवैविभूतिरूपयात्पनुवेलमन्यैरपीर्षितैः स्वशिरसाधृतयाहरंपुः धन्या
पितां किंतुलसीनवदामधाम्नोलोकंमधुव्रतपते रिवकामयानेति तत्रहेतुः तत्पदजुष्टमिति
सर्वतोधिकत्वमितिपात्रहासर्वगविशेषसवितचनरजसएवपरमान्दानुभवमननमादित्यर्थः यद्वा
वैकुंठनाथस्यवक्षसिपदंलब्धापिश्रीर्यस्यतवपदांबुजरजः किलनिश्चय ...माधुरीतरमा ५१

क्तित्वाद्बुकं । तद्वन्श्रीवत् पादरज एव तत्त्वयं प्रपन्नाः शरणागतत्वेनाश्रिताः तत्र पादरजसा
दास्यं लक्षितं । तत्र च परमतत्त्वं । निःकामी च त्वविकल्पया पादरजस्त्वेव न तु साक्षाद्दासत्व मित्युक्तं
तस्य च परमदौर्लभ्येन किं चिन्मात्रविकल्पया एकत्वं । यद्वा दास्यसत्येव पादरजः प्राप्यते । किं वा त
स्मिन् प्राप्त एव दास्यं संपद्यते इति पादरजसः क्रमेण मातत्त्वं प्रपन्नता च । यत्तदो नित्यसंबंधाद्य
च्छब्दानीतत्तच्छब्दन्श्रीवत्सदेककामनानिष्ठा बोध्यते । यद्वा यत् यस्मादिति इदमिंदुजरूपकप्र
योगः श्रियस्तेन सह तापहरणाद्युक्तिप्रायेण । आत्मनि चलदर्शनावादर प्रयोगः पादरजः पुन
रुक्तिः । दास्यमात्रोपेक्षावबोधनार्थं सा यथा सापत्न्याद्धर्षं च दास्यं लालसया नमेन । तथ त्वमप्य
मपीतिभावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं । यद्वा तुलस्याः संबंधि तस्याः गोविंदचरणप्रियत्वेन सदा तत्र
वनिवासात् तत्परं तैर्जुष्टमिति तच्च बहूनां संघर्षापि दर्शितः । सारंगाणामपदं बुद्ध मित्युक्तेः

श्री अन्येषांसुरेतराणांदैत्यानांसुराणांच प्रयासइति । अन्यसमानं अनेनन तर्तुरित्यस्योत्तरं । नर्त्तुः सु

श्रूषादिकंनहिपरमोधर्मः किंतुत्वद्दास्यमेवात्र तत्रादिप्रार्थ्य कृपाकटाक्षयाश्रियापितस्यपत्राप्यर्थिता

५२ दिति पद्मायत्यद्वांबुजरजः यस्यनारायणस्यपादपद्मरजः श्रीश्चक्रमे । तद्वत्स्वस इत्यस्यतस्य तव

पादरजोवयंप्रपन्नाः तस्मान्नंदात्मजोयं तेनारायणसमोगुणैरित्युक्तत्वात् । शेषंसमंजसमेव । ए

तदैश्वर्यपविनायमर्थः स्वेषामर्थः तादृशीस्त्यपितादृशस्यानंलब्धापितादृशंपादरज एवश्री

श्चक्रमे नतुश्रान्तालीतितस्यात्र विवेकः सूचितः यस्याः इतिवक्तुजनकाम्यतयाकश्चिद्दोषोप्या

रोपितः अतो विचार्यानन्यतारहित्यातयैवत्वद्दास्यंकाम्यतेतियुक्तमेव । यद्वा यस्याः स्ववीक्ष

णे [illegible] सुष्टुश्रवीक्षणात् अन्येषांसुराणांसात्विकानामपिमंत्रीन्नवीक्षितं एतदर्थप्रयासः । ५२

स्थितिकालेमहादिति निरंधीकरणात् त्यागकालेगच्छंत्यातयामूर्छीकरणाच्च । साश्रीरेवचक्रमे ।

कृष्णस्यवामेवक्षसिपीतास्त्वस्माकमपिस्वास्ति।साचगर्गादिभिर्ज्ञानीरितिव्रजेख्यापिता।
तदभिप्रायेणतासांसैषैववचनं।वयंचतवदास्यः किं।यतस्तवपादरजःप्रपन्नास्तेषमःअ
पितुसुविचाराःस्थिरप्रष्ठत्वयोगन्तुःशुश्रूषणाद्यर्थंगृहंकिलयास्यामःएवेति।तत्तस्मात्रजः
प्रपन्नत्वात्प्रसादंकुरुतमेवाह।तन्नःप्रसीदवृजिनार्दनतेंघ्रिमूलंप्राप्ताविसृज्यवस
तीस्त्वदुपासनाशाः।त्वत्सुंदरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनांपुरुषभूषणदेहिदास्यं॥
॥३८॥दास्यमेवदेहीति।ननुनवयौवनोन्मत्ताःदास्यमपिलब्ध्वापादिप्रार्थ्यंकिंथंदेयमितिचे
त्।तत्रसैन्ध्यमाह।त्वदुपासनाशाःसत्यावसतीःसर्वविधुपरिच्छेदसहितगृहान्विसृज्यं
अंघ्रिमूलंप्राप्तावयंअतःसर्वपरित्यागेनप्रपन्नानामाशाम्भवरूपंस्मरयितुमर्हसी।तिन्नावःअ
न्यथाचास्माकंमरणंध्रुवंस्यात्।तच्चतवानुचितमित्याह।हेवृजिनार्दनेति।तत्रचहेरसिक

श्री४

५५

शेखर। रसविशेषमयमेवहास्यं देयमित्याशयेनाह॥ चदिति॥ तच्चोचितमेवेत्याह॥ हे पु
रुषभूषणेति॥ अन्यत्तेव्याख्यातं। यद्वा॥ ननु गृहिणि एप स्वगृहिणीं हे पुंगवैवमकस्मात्को गोपैः सह
मज्जनं क्रियते। तत्रैव तद्दृशापकरणसंपत्तेरितिचेत्॥ तत्र सकारणमाह॥ वसतीर्घिसिंह्यपति
तत्र हेतुः॥ तवापास्तउपास्तिः तस्य पुनाभोगाप्यासुता॥ तत्र यच्चज्जनासिद्धेरित्यर्थः॥ किंच। हेम
हेमोहननान्यत्त्वकवद्दस्मा निर्द्वासंप्रार्थ्यते। यद्वा हे पुंगोपवर्गैः सहसिध्यते। किंतु तस्यापि विशेष
एवेत्याशयेनाल्पतास्पर्शिनिर्यत्कर्षकमाह॥ पुरुषाजीवस्तस्यपरः॥ स्थानं हृदयं लग्नं उपेत पीड
यति। उपरुजाम्यामिति। हे लपाश्रुत तवसुंदरास्यां। स्मितनिरीक्षणाभ्यां॥ किंच॥ हे सुंदरस्मितनि
रीक्षण। स्मेलोद्भूतलिप्येवेदं वदसीत्यवक्षिप्ये याशुद्धमानंजावं वाञ्छातुर्यीति व्यंजयंति। च ५२
न्द्रचतोयस्त्रीवः कामस्तेन तस्यामाहरीयासानः॥ अतस्तज्ज्वरतीकारमादोहुतं कुरु अन्य॥

सोऽपि दत्तोऽपस्थितिरित्यर्थः। तत्स्वीकाररूपं दासं देहीति भावः। यद्वा ननु मद्धजस्त्रियो मद्भक्त
वराणां गोपानां कैन्यात्व ज्ञायात्वादिना युष्माकं स्वतःसिद्धमेव। स्मरस्पेव॥ कैतवप्रायेण
नेतिवेत्सत्यं। किंतु स्वसाधारणमस्मद्भक्तिं न देहीति प्रदेय अस्माकं॥ तथा त्वं नायोग्यं यदत्
तेषामस्पर्शित्वमर्थः। स्वाच्छादात्म्यनिर्देशेन विनयकृतं जादिना। किंवा। नरूतिपूर्वस्पानुषंगः॥ यद्वा।
अत्यंतासक्तिरूपणमाकं। तथा त्वं ननु श्रीणं कांसां। यदपि दासं देहि अस्मत्स्मृ। एतां
हसीनो दासपेशापितयत्प्रसाद विशेषो वरस्य भवितेति भावः अमेन द्रुशीलं इत्यपस्यान्तरं
स्वद्रुपावानावायासन्पलरपित्यागा युक्त एव। तत्सिद्धांतो लिखित एव विशेषतश्च वस्तनां
स्वदुपासनेनाशक्तवेनमतत्र चतत्स्वामिनां तेषां संबंधेनत्वद्भक्ता जनपाता तत्पातिकिन
स्मतित्याज्या एव। किंचेति न्नामान तथात्मनां तत्पागे कथं वा विचारः दोषो घामसप्तु जगत्
नाकोनां मासत्वतिलक्षणं इहजिनपावं अन्येषामपि पापनाशनो सीति वयत्त्व दर्शनं प्राप्ता। ५८
अधुनाना वनपाण मतिदर्शपतो अतः प्रसीद। अस्मोकमन्नागमनापराधं क्षमस्व। मानो वष्टलुत्पापं

54

ऽपि द्रष्टोपस्थितिरितीयद्वा तत्स्वीकारस्वरूपं दासं देहीति जाव । यद्वा ननु मद्वृजस्थिसोमह्ना

वराणां गोस्पृ नां कैन्पात्व नार्यात्वादिना युष्माकं स्वतः सिद्धं महद्वा स्पमस्त्येव ॥ किंतत्प्रार्यन

ते तिवेत्स त्वं । किंतु असाधारणमस्मद्भक्तिं न देहीति स्वैय श्रमाक्षः ॥ तथा त्मनां योग्यं यत्

तथास्य मित्थर्थः । साक्षादात्म निर्देशः विनय लज्जादिना ॥ किंवा न्यूतिप्रबेस्पानुषंगः ॥ यद्वा

अत्यंतात्पीसन्त ण्य हण माऊः । तथा त्मनां णं कांसं । विदपि दास्यं देहि श्रमस्त ॥ एता

दृशीनां दास्येषात्पितयप्रसाद विशेषो स्वरूपणा वितैतिजाव । अनेन दुःशील इत्यस्याप्तरं

त्वदुपादानाशयासत्यपेतेरपित्यागोग्युक्त एव । तत्सिद्धांतो लिखित एव विशेषतस्थ्य वस्तनां तीप

त्वदुपासनेनाशक्येव नमतत्र चतत्र स्वामिनां तेषां संबंधेनत्व द्रक्षा जनपातानैपातिकिन

पत्यजापएव । किंचाल्पकामात्मात्मनां तत्पागे कथंवा विचारः दोषोपामहापुंजंतगुस्ता

नांकेनामासत्व तिश्लेषार्थः हर्जिनं पापं । अन्येषामपि पापनाशनोसीति वयत्वदेकं मूलं भ्रांषा

अधुनाभाव वपाप मती दीपतो । अतः प्रसीद । अस्मो कमनत्रागमनापराधं क्षमस्व । मनो वषस्युपप ५८

निषेदीत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ ननु महादास्यं लब्धुम् अपि दुर्लभं कृपया दीयमानम् अङ्गीकुरुतेति चेत्तत्र स
त्यमस्वयमाह ॥ यावत्सतीऽविष्णुरूप त्वदुपासनाख्याः सत्पत्नीवांछि मूलप्राप्ता दास्यम् इव ॥ श्रितास्तासं
तीव्रकामतम् उत्तमेनो ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठीतास्यो दास्यं देहि ॥ अस्माकं प्रति व्रतानां तेनालमित्यर्थः
पुरुषानस्माबीनव ॥ ननु त्वया भूषयतीति तथा नूत ॥ अतस्तया किमस्माकमिति ॥ किं वा ॥ हृदयदा
कतिपूर्वं वदर्थः ॥ तत्किं त्वयि नकृपापीति नावः ॥ ननु दास्यस्मि कामहि प्रायएतादृशानां बालानां
श्रीदामसुबलादीनाम् अपि बदास्यम् अंगीकुरुतेति चेत्तत्र ॥ किं वा बहास्या विशेषप्रार्थने हेतुं सत्वावम
क्तः [illegible] वीक्ष्य पालकावृतमुखं तत्त्वे [illegible] कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधाहसितावलोकं दत्ता
[illegible] भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्य ॥ नाद्यो दतिके दृष्ट्वा ॥ प्राधा
[illegible] नश्रीमुखस्य भुजयोर्विलसच्च वाम् [illegible] निगाढचुंबना ॥ धरामृतपानगण्डलिंगना द्यानिप्राय
[illegible] बालकैर्लीलाटोपरि विलसाद्विरावृतमित्युक्त [illegible] नागस्य ॥ कुण्डलश्रीतिद्वयाः पार्श्वयोः ॥
[illegible] नावलोकायस्मिन्निति अधोमध्यतागयोरित्येव सं बुद्धियालोक्य ॥ स्थलरूपकेण ॥
[illegible] र्दपामदित्यापि सादर्शध्वनितो दत्त मत यं कृत्वा ॥ नादित्यवध्वादिनायनेति बलिः

श्री४ वादिगुणाः। तेन च चातुर्यगुणपत्यादिल्पोनत्वयं परिहृतः। वस्तुतस्तु गाढाश्लेषेण कामादिलयहरत्वमप्ति
पेतां दंडरूपकेण सुदृष्टत्वपृथुदीर्घत्वाद्याकारसौष्ठवं। श्रियापालक्ष्म्या निजशोभया वा कृत्वा। ए
55 कंस्त्रस्य श्रद्धि तीयं वा रमणमिति परमसौंदर्यशोभा। धिकं च चौ नां चकारद्वयं विलोकयेति
पुनरुक्तिश्च श्रीमुखवक्रजवद्धासोरपि प्राधान्यविवक्षया। किंबा दासीचेतत्तत्पुरनिमाचेक
हेतुतोत्कांतत्तत्परममोदनेतैवदर्शितां। अतो दासीत्वेन तत्तद्रसाविशेषस्यपर्यायप्रसादा।
दनुलवणं सिद्धा दासएवलवामद्रत्यर्थः। वर्त्तमानायां पंचमी। गूढायमति प्रायः विवादे सति
पत्नीत्वेन नजनादर्प्पोपपत्येनलजनं परममहासुखं।। तत्र श्रीभागवतामृते काव्या देवेपुप
सिद्धमेव। अतएवात्र दास्याविशेषएव ज्ञापितः।। अधुना च प्राप्यते दास्यएवलवामेति।।
अन्यैर्व्यञ्जितं। यद्वा। कुंडलया। श्रीत्वान्नायेन तन्मुखं। कैषांचिन्मते श्रीति दीर्घपादः। ततश्च कु
डलयोः। श्रीस्वरूपगंडस्थलेऽधरसुधा चाढ्यैकौ। तथा हसिते चावलोकं चा इति सर्वेषां प्राश्च
नांचेति तिं। विलोकं च सुदर्शपरमसुंदरं। यद्वा जगतामेव। विशेषेण लोकचट्टप यद्यदास्यात्।। ५५
पुंसामपि मनोहरत्वात्। अतएवोक्तं श्रीकपिलदेवेनावद्धौ। धिवासमस्य तत्स्पमदा विस्मृता पुंसां

मनो नयननिर्वृतिमादधानमिति। अस्यार्थः अथ च स सर्वश्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्य तत्पर्थः॥ निजाशेषजगवत्ताप्रकट
नाति॥ पुंसामपि किमुत स्त्रीणां। साक्षात् तथानुक्तिर्मात युक्तेरिति। अप्यर्थे विशद्धः॥ स्त्रिय एकं रमणं क्रीडास्था
नमपि। सदा तत्र निवासात्॥ किं वा सुखपदमपि। सदा तदाश्लेषात्॥ यद्वा स्त्रियः शोभायाः अपि एकं श्रेष्ठ
मद्वितीयं वा रमणं। विसर्गलोपे संधिरार्षः। एतेनास्य स्वर्गमित्यस्यान्तरं। त्वछ्रीमुखादिवीक्षणनत्रोप
पत्यं जल्पतो। तत्रास्माकं को नाम दोष इति॥ किं वा। औपपत्येन त्वज्जजनेस सर्वानंदादे वैकुंठले
कसुखादपि लक्ष्म्यादिजनानंदादपि परमसुखविशेषसिद्धेः किंनामास्वर्ग्यत्वादिकं॥
अतः कुलस्त्रीणामेव त्वयासहतद्भवितमिति। श्लोकार्थः। एतादृशं तव श्रीमुखादिकं वीक्ष्यापि
तव दास्यः कर्मविर्येपापि त्ववाम। संजावनायां पंचमी। न वेमा किं। अपि तु नैवेत्यर्थः। तत्र हेतुः

श्री

56

श्रियएवएकंरमणमितिसर्वेषामेवविशेषणं॥कंचलायास्तस्याएव॥नतुस्त्रिराणांपतिव्रतानामस्मा
कंवैनमुखादिरमणमिति।यद्वा॥कुंडलश्रीत्पादिरूपंअलकावृतमुखंतवत्वयावीक्ष्यविशेषेण
ईक्षयित्वादर्शयित्वाभुजदंडयुगंचविलोक्यविशेषेणलोकयित्वादर्शयित्वा॥वक्षश्चदर्शयित्वा॥
नयंप्रतिवयंदत्ताःनयाय्यसमर्पिताचयमित्यर्थः॥अतोऽस्माकंनयाभावायअमदास्यो
मदरहितमुखोभव॥ननुशिष्टवर्गशिरोधार्यास्तथापिमद्कृतलोकशिक्षार्थंअवश्यंसदाचा
रःपालयितुंयुज्यते॥तत्रसदैन्यरोषमाऊः ... कास्त्र्यंगतेकलपदायतवेणुगीतसंमोहिता
र्यचरितान्नचलेत्रिलोक्यां॥त्रैलोक्यसौभगमिदंचनिरीक्ष्यरूपंयद्गोद्विजद्रुममृगाःपुलका
न्यबिभ्रन्॥४॥त्रिलोक्यांवर्तमानाकास्त्रीनचलेत॥अपितुसर्वैवचलेदित्यर्थः॥श्रीशिवांक ५६

स्यपार्वत्यादीनामपि मोहदर्शनात्॥ तद्वस्कंदादौ प्रसिद्धमेव॥ अत्रापि देव्यो विमानगतय इत्या

दिनास्त्वितमेव॥ कदाचिद्वावेणुगीतंनोदेतु नाम रूपं परमं मोहनं सदा विराजतीति सवि

कारमाकूतं त्रैलोक्येति॥ त्रैलोक्यस्य ऊर्ध्वाधोमध्यवर्त्तमानलोकत्रयस्य षष्ठीसमं सौजांगपं

जनप्रियत्वं सौंदर्यं वा यस्मिन् यस्माद्वा॥ तत इदं प्रत्यक्षवर्त्तमानामित्यन्यथा त्वंनिरस्तांय

द्वा॥ असाधारणं॥ अनेन श्रीरघुनाथस्य यत् सौंदर्यं दृष्ट्वा मुनयोपि मोहिता जाव विशेषंग

तः॥ तथा पाद्मे उत्तरखंडे॥ पुरा महर्षयः सर्वे दंडकारण्यवासिनः॥ दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तु

मैच्छन् सुविग्रहं। ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूतास्च गोकुले॥ इत्यादि। महाकौर्म्येपि॥ अग्नि

पुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे॥ भर्त्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुमिति॥ ततोपि

श्री० योगिरूपमाश्रितं॥ अधुना निजाशेषजगद्वत्ताप्रकटनात्। यद्वा। इदं अनिर्वचनीयं परमाद्भुतमिस्य

57 रूपमित्यतिबिंबादौ दर्शनात् तत्रापि लावविशेषोत्पादनेन विस्मापनात्। तथा योक्तमुद्धवेन वि

स्मापनं स्वस्य चेति। निरीक्ष्येति वेणुगी तद्रूपश्रवणस्मरणादिनापि मोहस्यादेव। तत्रापि

साक्षात् दृष्ट्वा का वा न वलेदित्यर्थः॥ यस्माद्रूपात्। गोशब्देन वृषवत्समहिष्यजादयो

पि याम्यपशवो लक्ष्यंते। गावः पशुत्वेनाविवेकहीना अपि। पुलकनीति बहुत्वेन सर्वांगे

षु स्यदेवेति द्योत्यते। तेष्वान्येपि विकाराउपलक्ष्याः। अस्पंदनं गतिमतामित्याद्युक्तेः। अवि

ज्ञातलावविशेषोदयात्॥ इति वेणुगीतादपि तद्रूपस्य परमोत्कर्षलब्धः। यद्वा रूकिं

रूपादेवावक्ष्यते तद्रूपं दर्शयं दृशिमतामखिलार्थलाभमिति॥ उद्धवेन चोक्तं॥ विस्मापनं ५७

रूपस्येति ॥ तत्तद्वचनादप्यस्य वैशिष्ट्यं ज्ञेयं ॥ चक्षुष्मतां सौंदर्यग्रहणसंभवात् ॥ तथा परमविद
ग्धशिरोमणेस्तस्य सदसद्विचारनिष्ठासद्भावेनाश्चर्यविशेषदृष्ट्या विस्मयसंभवाच्च ॥ अ
त्रवगवादीनां तत्तदभावेपि प्रेमविकारोक्तेरिति दिक् ॥ अन्यत्तैर्व्यंजितं ॥ तत्र पुरुषा अपि
वालिता इति द्विजद्रुममृगाणामपि पुलकोद्भेदस्य ॥ किं वा ॥ शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगा इत्या
दिना वक्ष्यमाणस्य देवादीनामपि मोहस्यानुसारेणेति ॥ अथवा यदित्यव्ययं ॥ यात्यं वे
णुगीतरूपा स्वामिन्यर्थः ॥ वेणुगीतस्य मोहनत्वं विशेषतएकविंशाध्याये व्यक्तमेवोक्तं ॥ पं
चविंशेपि वक्ष्यते ॥ अन्यत्समानं ॥ एवं तस्य वेणुगीतरूपस्यापि परममोहनत्वमुक्तं ॥ कृष्णनाम्नो मो
हनत्वमंगेत्यनेन सूचितमेव ॥ परममोहनत्वे श्री कृष्णेति साक्षात् क्वाप्यसंबोधनात् ॥
अवोचत्तथाशिक्षाचारपरित्यागे केपि दोषो नाम न घटेतेति ज्ञाकः ॥ वस्तुतस्तु तादृशजनानां स
दाचारेऽनधिकारात् ॥ तत्रापि वंचितत्वमेव ॥ अतएव श्रीस्वामिपादैर्लिखितं ॥ तत्र द्योतकशब्दश्रवण

श्री ४ मात्रेणापि तावन्निजकर्मत्यागो युक्त इति ॥ ईश्वरस्य च सर्वशक्तिमत्त्वाल्लोकसंग्रहार्थं सदाचा
रपरिपालनं तस्य संभवेदेव ॥ तत्र प्रेमविवशानां वा शङ्का कथं संभवेत् ॥ एवमेव तेषां माहा
५८ त्म्यविशेषो निरूढोऽपि तेनैव निरपेक्षं मुनिं शान्तमित्यादिवचनैरभिव्यंजित इति । अनेन श्र
वणादिरूपस्योत्तरं । पुरुषाणां तत्रापि मुनीनामपि दुर्बोधतरं ॥ अत्र वंशवादीनामपि सा
क्षान्मोहो यत्र स्यात् । तत्रास्मादृशानां का वार्तेति विवेक इ नास्माकं न दोष इति । किं वा
यस्य निरीक्षणे वेणुगीतश्रवणमात्रेण गवादीनामपीदृशानंदलक्षणं संपद्यते तस्य
यथायथं साक्षादुपयोगेन प्रेमविशेषलक्षणः परमानंदसंपत्स्यात् एवेति सन्निकर्षोऽस्तु क
एवेति ॥ वस्तुतस्तु यस्य श्रवणादिनापि तावत्स्यात् तस्य संनिकर्षेण तावद्विशेषतः सं
पद्यतैवेति । श्लोकार्थः । अंग हे कलपदायतवेणुगीतसंमोहिता का स्त्री आर्यचरितान्न च
लेत् । अपि तु न कापीत्यर्थः । यन्निरीक्षणगवादयः पुलकानि बिभ्रति स्म । इदं त्रैलोक्यसौन्दर्यं त्रै ५८
लोक्यां नास्ति किं अपि तु अस्त्येवेत्यर्थः ॥ अतो येन चेमा गावो भावः हितानां वः । यद्वा हे कलपद

५

यतवेणुगीत। एतत्संमोहितकामसंमोहित। इत्यधैर्यमुक्तं। तेभ्यः सकाशात्। किंभूतात्। आर्यचरितात्पर
मधार्मिकादिति मोल्लुंठं। यद्वा एकल्पपदामृतवेणुगीतसंमोहिताधी इति परमधार्ष्ट्यमुक्तं। तेनक्वचि
नात्पारदारिकत्वलक्षणात्कानवलेन। नाघमापात् किंतुस्वीकुर्मा इत्यर्थः ४। अन्यत्समानं। एवं प्रतिवच
नैस्तदुक्तं सर्वं क्रमेणापहृत्याधुनातस्यावतारप्रयोजनं प्रदर्शयंत्यः परमार्त्त्याः सकाकु आर्यजन॥ व्यक्तं भवान्
व्रजजनार्त्तिहरोभिजातो देवोयथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नोनिधेहि करपंकजमार्त्तबंधो तप्तस्तनेषु च
शिरस्सु च किंकरीणां॥ व्रजस्य जनं जनवादितः आर्त्तिश्चत्वदप्राप्तेः यद्वा जनं त्वदर्शनपूतनादिभ्यो दावादिभ्यश्च
आर्त्तिश्चवर्षवातादिभ्यः यद्वा जनं त्वद्विरहसंकल्पाद् आर्त्तिस्त्वदुपेक्षया। पाठांतरे व्रजजनानामार्त्तिः बाह्य
नराशेषबाधाप्रदत्वं सर्वसंमतं। एतद्धात्मोद्देशेनोक्तं। किंवा। व्रजस्यजनाः कालांतरेप्येतद्जन्मस्थितापेज
ना स्तेषामपि किमुतास्माकं तद्वराः सन्। तन्नाशनायेत्यर्थः। अपिच। अशेषजगवत्राणकरत्वविशेषेण ज्ञात॥
प्रादुर्भूतः। यद्यपि तत्नारकरणादिकमिति प्रयोजनं तथापि व्रजजनार्त्तिहरणमेव मुख्यप्रयोजनं निरूप्यमे
तदर्थं कृतलीलयैव सर्वं च मुख्यप्रयोजनं

श्री० रसविस्तारसिद्ध्यर्थ॥ तदर्थं दीनकारुण्यविशेषेण धर्मातिक्रमेपि कार्ये इतिदृष्टांतेन नबोधयंति॥ देव्युः ज्ञातामेवप्र
59 रूपः यतः आदिपुरुषः जगत्कारणभूतः परमेश्वरः सोपियथासुरलोकगोप्ता॥ सुरलोकः स्वर्गः तेन लब्धत्वा
ल्लक्ष्यंते॥ यथासुरास्वर्लोकस्था॥ अन्येनिकृष्टजनाः ते षां गोप्तानभवति पक्षादिमारणेन रक्षकः सन् यथाजगत्प्र
तिगोप्ताप्यनवलीतिवा॥ तथापियथासर्वज्ञतस्यमाम्येपिनक्कापेक्ष्यावैषम्यमपिस्यात् तथानीनामस्मा
कमपेक्ष्याधर्मस्त्वपालं घ्यमेवातत्रवयमपालस्यनदोषोघटते॥ किंतुगुणएवमहान्॥ तथात्वयापीतिनाव:
यशोदादेवोपिआदिपुरुषोपिसुरलोकगोप्तापिनवान्ब्रजजनपालकः सन्॥ अतएवश्रीगोपेंद्रनंदनत्वेन
प्रख्यापितज्ञातः॥ तच्चव्यक्तं निश्चितं स्पष्टमेवेत्यर्थः॥ तत्तस्मात्॥ करएवपंकजं सरोजं सुशीतलत्वात्सं
तापहरत्वात्॥ आनंदरसस्रावित्वाच्च॥ तत्रआर्तजनसंबंधेषु स्मरव्यथाकांतेषु स्तनेषु निधेहि॥ तदाश्रितानां यथा ५८
पश्चात्सिरस्सुनिधेहि सर्वत्रान्यायदासीत्वस्वीकारदार्ढ्यायैवा॥ वकारादनन्यसुलभत्वंपिप्राधान्यबोध

नार्थं।त्वदेकप्रियाणामस्माकंसमाश्लिष्टराणेनैवसर्वस्वस्यनप्राप्तिःकरणं।ततस्माशेषनगावन्नासारभकनेस्त्रूपं
नवावतारप्रयोजनमपिसिद्ध्यदितिभावः।ननुतस्यैषुकथंकरोतिधेयः।तत्राहुः।आर्त्तबंधो।दीनकारु
ण्येनदुःखादिकमपिमह्यमेवेतिभावः।ननुपतिव्रतानांव्रतपरायणानांशिरसिकरनिधानाच्छिन्नेति।तत्राहुः
किंकरीणामिति।आर्त्तबंधौत्वयिसाक्षाद्विराजमानेत्वद्दासीनांतापोनुचितमितिसूचितं।तथाननुक
यमन्नाखिलकामेनमस्माकथंस्तनेषुकरोनिधेयः।किंतुशिरस्येवनिधेयः।तत्राहुःआर्त्तेति।का
मेनमानिधेहि।किंतुआर्त्तबंधुत्वेननिधेहीत्यर्थः।अन्यथास्मद्घोरस्मावरभंत्यदशापत्यानवार्त्तबंधुत्व
शोहानिःस्यादितिभावः।अथवादित्यन्नाद्धाधमानोपिमनोभवोस्मदंगेषुहस्तार्पणेनस्वयमेवोद्भविते
ति।ननुवक्षोजनांसमक्षंलज्जा।तत्राहुः।किंकरीणां।त्वदनुरागिनांसर्वासामेवास्माकमेकमत्येननात्रलज्जावस
रमितिभावः।पृथग्भोवल्लीनामपिलासांएकस्मिंस्तस्मिन्नुताच्छस्प्रार्थनंतच्छक्तिविशेषपरिस्फूर्त्यै।किंचाक्र
मक्रमेणापिनिधेहीत्याशयेनपरमार्त्तेति।यद्वा।नःअस्माकंप्रार्थनेनेत्यधमात्यार्थं।एतासांकिंक

६०

श्रीः

60

रीणांलसत्स्तनादिषुकरंनिधेहीति॥ंगपादप्रार्थितं॥ श्लोकार्थः। भवान् आनिजातः आनिजात्यमुक्तं। व्रजेंद्र
त्मजत्वात्। देवहूत्यादिपदत्रयेणाधर्मेतिपदप्रवृत्तिरसूचितेत्युक्तं। यद्वा। यथा आदिपुरुषः सुरलोकगोप्ता
सुरलोकजनपालः तथा भवान्व्रजजनार्त्तिहर इतिसतीनामस्माकंबलादेनित्यमेवव्रजस्यवत्रनोनयम
र्निनीचितेवेति। तन्नत्वयाप्युक्तं निःप्रयोजनप्रतिकूलत्वात्। नो निषेधे। आर्त्तबंधो इति व्रजनार्त्तीयदस्मा
कंबंधुर्नविषसीतिभावः। हेतप्तकामाग्निसंतापितहृदज। यद्वा तप्तः स्तनस्तनेषुकरपंकजं नो निधे
हि नार्पय। अप्यर्थे चकारौ। तवराज्ञकुमात्वेन चास्माकमपि व्रजे निवासे न दासीत्वमिव प्राप्तानामपि
शिरस्यपि नानिधेहीत्यर्थः॥ यद्वा किंकरीणां व्रजेश्वरस्य दासीत्वेन वर्त्तमानानां किशोरीणामपि
किमुतमद्विधानां। एवं दशश्लोकयावदुत्तरेणतान्विनिर्द्धिलेषकादशनाननार्त्तयुंजकतानिजेच्छं प्रार्थितं ६०
तत्रवश्लोकार्थोपितदुक्तश्लोकपरिहारेण तत्र तत्रैव निर्दिष्टः। अथवा। तदुक्तपद्यश्लोकार्थस्येवैव

हरीचरण

धीविशेषेणएकादृशानांस्त्रीणांनामेषांपृथक्कृतेनैवोत्तरस्मृत्यं। तत्र। योनः कुर्यात्तस्यानुक्तत्तोप्यधिक
मेकंपद्यंतत्रचदीर्घत्वंहंस्तनदत्पलविकसायं। किंचश्रजेशाविशेन। श्रीगोपीप्रपद्यादावुक्ता दर
श्नितात्मनि। यथास्यान्यथाप्यत्रकृतोर्थः स्यात्पदेपुंश्चान्यानंतस्यतासांचवाचार्थानैपोन्यमेवपि।
संवेद्यापिधिपोधार्ष्टिल्लिखितश्रीतनेसतां। इत्थंचपूर्वमंगामंगानूतनत्वेतोस्तीतिगम्यते। अन्यथातस्य
तासांचतत्रजुक्त्यनुपपत्तिः अतएवश्रीमुक्ताफलग्रंथकृद्भिः पूर्वरागोएकविंशोध्यायोक्तमहत्स्येव
नोफलमित्यादिकंसंगृहीतं। अतएवश्रीस्वामिपादैरपिव्याख्यातं। तत्वमिराजिताश्रानंदिताइति।
मुख्यार्थत्वेपिश्रीवल्लभभट्टपादादिभिःस्वयमादावितिव्याख्यातं। तत्रच लिखितमेव। एवंपंचदशेतंगोरहस्यु
रितमित्यादिपद्यद्वयं। ऊनविंशेगोपीनांपरमानंदइतिपद्यं। अन्यत्रापनयेतां दृष्टांतत्रैवोह्यं। यद्वा अंगस
गः पूर्वमपिसद्भक्तत्वद्द्वित्ववानानूवातदेकरसिकत्वाद्भूतोस्त्येवाएवंसतिऋषिरमिताइतिमुख्यार्थएव। अ
धुनावासक्तत्वदाचरणेरासविलासविशेषेवातमृतासांचतादृश्युक्तिर्मंतव्या। यद्वापरमप्रेमरसमग्नमन

श्री४
61

सांतासां यद्यप्यसौ पस्पर्शगतो रक्तो गतस्तथापि तस्यांघ्रियुगं नवं नवं पदे पदे इत्यादिन्यायेनासकृत्कलङ्क-
तमपि परममधुरवस्तुनस्तादृशास्वभावात्। सद्यप्नूतनमिव मन्यमानानां तथा तासामेव रसिकशिरो-
मणेस्तस्यापि तदंघ्रिकृपर्शटे नैव। न तस्मान्निरमिला इत्यस्य स्पर्शस्वामिपादकृतव्याख्यापि संगच्छेतैव। एत-
च्च श्रीभागवतामृतोत्तरखंडे विवृतमेवास्ति॥ इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः॥ प्रहस्य सदयं
गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत्॥ एतत् विक्लवितं वैकल्यात्मकं। वाचा भुजस्य कोटिस्पर्शादुत्पन्नसंगतं
। सदयं जकर्षणेन हसित्वेति तासां ज्ञानोन्मादकरी किमाप्येतुकं वंचनानिरस्ता। तदिदस्यैव तान्निः प्रतिपा-
दनात्। पश्चात्सदयं स्वयत्नस्तेन तासामश्रुमार्जनादिपूर्वकमरीरमत् इति तत्रौदासीन्यं निरस्तं जी-
तिश्च दर्शिता। यतो गोपीप्रेमविशेषेण ताद्दशलीलाप्रसादयोग्या इत्यर्थः॥ तासस्तु निज्ञातिप्राजा-
ज्ञानेन तासां वैकल्यात्मकः। नेननिज्ञावदित्यासार्थकत्वाच्च। यद्वा प्रतिवचनेन प्रकर्षादजातस्पृश ६१

२

नावेन रमित्वा। किं वा तासां तदुक्त्यावर्तित्यापगमेन मधुरत्वाव विशेषाद्यात्। तासां हि शृंगारस्य
व्यभिचारी। ननु परस्परमासक्त्या वैदग्धीप्रकटनेनासक्तिः संपद्यते। तच्च तस्यात्मारामत्वादिना न
घटते। तत्राह। योगेष्वित्येकाग्रतालक्षणस्वरावशीकृतयोगाः सनकादयस्तेषामीश्वरोपि। आत्मा
रामोपीति विचित्रवैदग्धीप्रकटनेन योगनिष्ठा आत्मारामता वा तदानीं नास्तीत्यर्थः। पूर्ववत्
विलक्षितेन योगेश्वरेश्वरत्वात्मारामत्वेन वात्मारामता। प्रकटनेति विकत्थनीयं। अन्यथा तत्कुर्वाणे रम
णे संनवः। योगात्मनैवैकोपि बहुरूपः सान्निवध्यस्थलपक्षे युगपद्रमयामासेति सूचितं। अ
न्यथा तुल्यं रमणं प्रकारमेव वर्णनीत्यादि निश्चलु निर्विशेषजन। आदौ ताभिः सह प्रेमसंगमेन
तस्यापि शोभातिविशेषं सदृष्टांतमाह॥ ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभि
रच्युतः॥ उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः॥ समेताभिरन्वेताभिः किं गताभिः
एतेन प्रथमं स्पृष्टं किं प्रत्युत्थितं समजनि तासां मध्ये श्रीयशोधानासीत्। किंतु तत्कालस्यावर्तित्यापगमेऽजन

श्री ४ एवसाप्पिलितेति। तात्रिवृत्तःपरितोवेष्टितःसन्। अच्युतःकामादिभिरनिर्द्धितोपि तथाववित्सुः। अ
62 निर्द्धितैवाच्युतत्विति। पद्मा। कथमपिकस्याप्यस्थिर्कुंतापानभ्युतइत्यच्युतोपि। पद्मारसभूसया
नकथमपिनच्यवते इत्यशेषरसपूर्णतोक्ता। अतएवविशेषेणशोभते। अथ्योननं। समेतत्वे
हेतुः। उदारामिपिरनाविशेषोद्दीपनविचित्रवेदग्ध्यादिमत्वेनसर्वोत्कृष्टानिपरमसुखप्र
दानिवाचेष्टितानिस्पर्शनचुम्बनाघर्षणकराकर्षादिरूपाणियस्यसः। पद्मापक्षेस्पष्टिपूर्वोक्ति
हेतुस्तत्रविष्णुरेवएव। पद्मापक्षेस्पष्टीरमत्। रूपनामासः॥ तेनात्मकत्वात्। तथा
चविष्णुः। रतिसमरहेत्यालम्बवरागेवसुरते [illegible] यतिरिति। अयमेवसंगतोहेतुः। ननुष्ण उदारचे
ष्टितइतिवक्ष्यमाणरमणेपकरणंविशेषनकारणंवक्तुं। अतएवपदस्यपदेस्फुटं। स्वकर्तृकं
नतत्कर्तृकंवा। एवंशक्तिविशेषेणस्वार्थमपिदर्शितं। परितोवर्त्तमानास्ताः अतिसामोनसुः ६२
यदीक्षणात्। उ कुलुरागेनमुखस्यकमलत्वंईक्षणस्यचञ्चलत्वंअंकितं।

एवंतासांरसविशेषप्रकाशउक्तः।तस्यापिनमाद्गा।उदारोद्गासोद्दिष्टेषुचकुंदपुष्पवद्दीधितिर्यस्यसः।ए
वंहासस्यवमधुरतादंतानांसमुत्प्रेक्षितेरुक्ता।यद्वा।उदारोद्गासोद्दिष्टकुंदानांदीधितिर्यस्य।यद्वा।उ
दारोहासोयस्यासाद्धिषुकुंददीधितिर्यस्यइतिश्रीमद्दंतानांप्रकाशेनहासस्याधिकशोभोक्ता।स्वल:
वस्मकाव्यप्राप्तनित्यशोभामयस्यापितादृशःशोभाविशेषंदृष्ट्वातेनसाधनेति।एणांकमूर्ति।पूर्णेन्दुस्व
रात्रिःसर्वतोविराजमानात्रिःसतीनिर्वृतःसनयथाविरोधनेनदूदिति।एवंतात्रिःसदृ।तस्यान्यानंपश्री
जनत्वंतेषुत्वंनित्यमर्त्तिकल्पंचसत्वितं।एवंशोभाविशेषाद्येनश्रीवृंदावनमपिशोभायमानमितिनपुष्पा
दिप्रदर्शनेनवनानामुद्दीपयितुं।किंवारातिशोभयमुनापुलिनेगंतुंगमनक्रमेणवनामित्याद्य।उपमी
यमानउक्ता।ननूवनिताशालपूष्यपः॥मालांचित्रवैकुंठवतीविचरन्मेऽननुवने।रूपगुणलीलादि
ष्णिनेनसम्मानतः।यद्वावकुधालक्ष्मीनगानेनउपवनेषुपार्श्वेषुगोपिमालः।अतोरुद्धेलिष्टो।।जनूव
निताःजनितात्यंतानुरागाःसीमंतिन्यः।तयाचविस्मः।वनिताजनितात्यर्थानुरागाःलोचप्रोपितीति
नासांशालानियमयानिपातिसर्वदुरवाद्दपति।यद्वाविवर्तिविवलद्रूपचतुर्भ्याम्त्यादिवत्।आसनया

श्री ७ 63

सेवलोपकृतः। अथ राम्कृतपानादिना सान्द्रीत्यविवलीतिवेतितथास्ते। तासां निरुक्तनिरूढात्यानुसारेण वर्गी
करणोपरूपत्वं। तत्र श्रीनित्यपृष्टाः काश्चित्। काश्चिन्नंदराम्नृतादेव्यः। याऽहिरूपश्रीवृन्दावनादिषु। संत
वंतु सुराश्चिपद्धति। काश्चिज्ज प्रौढसाधनैर्लावविशेषसिद्ध्या व्रजकिशोरीत्वं प्राप्तास्ता द्विविधा मुनयः
श्रुतयश्च। दंडकारण्यवासिनो मानससरस्तीरमहातपस्विनश्चेति। कश्चिच्च मुनयः काश्चि
श्रुमस्त्रोपनिषदाद्याः श्रुतयइति। तत्र तं पाम्नहरुद्वामनादेव्यक्रमेव। तत्रैव नावधिनैवे
णवांतरत्वेदं प्राप्ता इत्येवं विभागशोवर्तमाना अपि सर्वासां प्राप्तो नावसाऽनात्यात् सर्वा एव
ताः संमिपो नरमणोमासेत्यर्थः। वेणुयंती पंचवर्णपुष्पग्रथितां। पंचवर्णा वेणुयंतीति वचनात्। न
वरत्नरवचितामिति केचित्। पद्मपिरिरंभप्राक्पूर्वधृतान्यन्यान्यपि नूपुराणानि विद्यंते। तथा च
ग्रवक्ष्यते। वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च प्रोषितां सप्तमाणामित्यादि। तथापि तां विन
दितिरात्रौ तस्याः शोभाविशेषाभिप्रायेण। किंवा तानि स्वधस्तत्रैव विस्वयस्य समर्पितत्वात्। ६३

व्यवरत् परिवव्रामानतः श्रीयमुनापुलिनेतानीत्वावैदग्धीविशेषप्रकटनेनरमयामासेत्याह॥न
द्याःपुलिनमाविश्यगोपीभिर्हिमवालुकं॥रेमेतत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना॥नद्याःकालिंद्याः
पुनःपुलिनमागत्यकालिंद्याइतिवहुमप्राप्त्वात्॥तस्याश्चवनस्यचनामाग्रहणंतत्रतयोः
प्रसिद्धत्वेनतयोःकृपयापिसुबोधत्वात्॥यद्वानिर्दिष्टनत्वमात्रपेक्ष्यपावनत्वेनतस्यप्रभावाद्वत्वेन
वपुलिनोत्तमत्वमात्रापेक्ष्यानंदीत्वेनैवतस्याउक्तिः॥गोपीभिःसहप्राविश्यप्रीत्याप्रविश्य
त्यर्थः॥हिमाःशीतलावालुकायस्मिन्तत्॥इतिश्रमापनोदनत्वेनकोमलत्वेनचमनोरमता
तस्यदर्शिता॥तस्यानद्यास्तरलैस्तरंगैरानंदीसुखविस्तारीयाआमोदःकमलामोदस्तद्युक्तवायुस्त
तेन॥यद्वा॥तत्तरलैरानंदीरात्रौमुद्रितानामपिकमलानांकंपनेनप्रकाशमानःसुखकारको
वायुआमोदोयस्मिन्वायौतेनकुष्टंसेवितं॥कुमुदेतिपाठःकेषांचित्संमतः॥तरंगसंबंधेन
शैत्यंआनंदीत्यनेनकुष्टमित्यनेनवामांद्यं॥सौरभ्यंचयस्मिन्कर्मवेतिगुणत्रययुक्तमितिसर्व

श्री४

64

धापुलिनस्यरतिक्रुसोगपत्वं। तेनजावोद्दीपनत्वंचोक्तं॥ बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरूनीवीस्त
नालभननखाग्रपातैः॥ क्ष्वेलावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिंरमयांचका
र॥ बाहुप्रसारादिभिरुत्तंभयन्नितिसत्तु क्ष्वेलादिना श्लाघमानमपिप्रकाशयन्। यद्वा। ए
मविशेषविलासरूपत्वेनवर्त्तमानमेवाधुनाविशेषतोवर्द्धयन्नित्यर्थः। अतएवश्लेषेणोक्तं। रतेः
प्रेमलक्षणायाःपतिंपालकमिति। तथारतिपतिमितिदार्ढ्यं। गस्यापिकामस्यरतिसुखार्थंपुन
र्ननेनैवसामग्र्यमभिज्ञेतं। इतिरतोतस्याःसन्निवेदंधीवपरमादर्शिता। तत्रबाहुप्रसारादि
रस्थानामकर्षणार्थंआकुपरिरंभानुकरणंवा। यद्वा। तासामेववाहूनांप्रसारणं। यद्वा। बाहु
प्रसारेणपरिरंभः। गाढालिंगनमित्यर्थः॥ क्ष्वेलिःप्रसोनर्मादिरूपा। अथयपानदंशन
दिरूपावा। व्रजसुंदरीणामितिलासामपिलाघवेनैवंवैदग्ध्यंसूचितं। अन्यथातस्यता
दृशीवैदग्धीप्रकाशनासंपत्तेः। रमयांचकारेतिवृशक्तिमाधुर्यविशेषेणान्योन्यमनलक्षितं ६४

युगपदेव रूपं। अधुना प्रेमविशेषोद्रेकेण गोपीविशेषार्थं विप्रलंभरूपरसविशेषं वक्तुमारभते॥
एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमानानां महात्मनः॥ आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्यो ऽभ्यधिकं भुवि।४७।
महत्वे दग्धी विशेषप्रकटनप्रकारेण महात्मनः आत्मारामात् अपि लब्धो मानः संमानः चित्तसमुन्न
तिलक्षणो भावविशेषो वा याभिस्ताः। तत्र हेतुः भगवतः इति। रसविशेषानुभवार्थं नितरां भगवता
माधुर्यप्रकटनादित्यर्थः। अत एव कृष्णात् विचित्रमहारसार्णवात्। परमविद्याकर्षाद्वा। अतो मा
निन्यः सत्यः भुवि वर्तमानानां स्त्रीणां मध्ये आत्मानं अभ्यधिकं परमश्रेष्ठं तां मेनिरे। यद्वा। भुवि
विद्यमानासु सर्वासां साम्यमेवाभिप्रेतं। तथापि स्त्रीणां तासामेव गोपीनां मध्ये प्रत्येकमात्मा
नमभ्यधिकं मेनिरे। तथा रमणात्। अतो मानिन्योऽपि भवन्तु इति पृथक् वाक्यं वा। मदमानयो
र्वर्द्धमानत्वात्। वस्तुतस्तु परमविदग्धानां तासां विदग्धवर[illegible]संतोषार्थं पर्यवसानात्। रस
स्वभाववक्रत्वं सेवाविलासरूपमेव तद्रूपं॥ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः॥ प्रशमाय

श्री ४ पप्रसादापन्नैवांतरधीयेतां॥ तेन निजरूपैदधीश्वरेण। यद्वा। उक्तेन प्रकारेणैवाने
कस्मितेतनिरमणप्रकारेणजलसोजगंसौन्नाप्यंतेन। यद्वा। तस्त्वपीत्यर्थकमपिसोऽनग
65 नमदंवीक्ष्यतस्यप्रशमाय। अन्यथास्वाधीनत्वाभावेननिरूपत्रासविलासासिद्धि
मानंचवीक्ष्यप्रसादप्रमानरूपकेलिनासंतोषात्। प्रमादविशेषंकर्तुमंतर्द्धानंवि
ताराप्तादृश्रमविशेषाभावसंपत्तेरितिविवेचनीयं। यद्वा। मदमानयोः प्रशमायप्रश
मःकिमर्थंतदाहप्रसादायेति। रासेनरंजनविशेषाय। यद्वा। अंतर्द्धानंचासनपार्श्वे
ऽनिरवधेत्यादिनावक्ष्यमाणनिजतदधीनताविशेषविज्ञापनरूपाय। यद्वा। तस्मा
त्प्रपत्नोऽगंतेनमदः मत्ततापर्षवि॥ तथाचविष्णुः॥ मदोत्सेतासिकस्त्वपिगर्वेऽपूर्वे ६५
नदानजोरिति॥ तद्रूपंमानंमानसोत्थामविशेषंवीक्ष्य। अतएवप्रकृष्टःशमःसुखं

रासक्रीडात्मकं तस्मै प्रसादाय चाञ्चलच्छानेपितद्दुपरि स्पृागतद्भ्न विशेषाद्यनुरंजनात्मिव्यंजनाय।
तद्वाचैव्यक्तं नावि। यद्वा प्रशमायसुखायय: प्रसादस्ससैन्यत्र न्यस्समानं। एवं सर्वथानुरंजनवि
शेषार्थमेवांतर्धानं। न चात्मारामत्वादिना ऽसूययाचेति ज्ञेयं। विदग्धवर्यासु विदग्धशिरोमणे
स्तैषैव व्यवहारोचितपाह। अत एवान्यनायकस्थपते: मयापरो हं कृतज्ञता तिरोहित मित्यादि। तत्रै
वेति साक्षात्कुत्राप्यगमनात्। अकस्मादेवादर्शनाच्च। तच्च तस्याशक्यं न स्यादित्याशयेन
परमेश्वरत्वमाह केशवइति॥ ॥इत्यन्तर्धिरा:॥ ॥तदंतर्धानकथनेन श्रीवादरायणेरप्याति
र्भरोदयात्कथाविच्छेदनमध्येऽध्यायापात:॥ श्रीशुक: शुक उवाचेति। श्रीभगवदंतर्धानेन
तस्यापि शोकोदयात् शुकवद्व्यक्तमधुरोक्ते:। एवमग्रेप्यूह्यं। इत्थगोपस्वच्छ: सन् विलप
न्तिवाह॥ श्रीशुक उवाच॥ अंतर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगना:। अतप्यंस्तमचक्षाणा: करि

णप इवकृथयं ॥ १ ॥ सहसैवांतर्हित इति अंतर्हानस्य प्रकाराद्युतर्द्भणात् अतर्हितेनुसहसेत्यम
रः अयं तापाधिक्यापि हेतुरूह्यः । व्रजस्यांगना इति तासां लदेकप्रियत्वेन विरहतापस्यो चित्य
माधिक्यं चालिप्रेतं । यूथपं मत्तगजेंद्रं करिण्य इव तिरस्यां विदग्धा हि गजः इत्यादि वचनानु
सारणा तदेकालंवनत्वेन वालासां तद्विच्छेदात्तापाधिक्ये दृष्टांतः । ताण्मेवा ति व्यंजयति ।
गत्येत्यादिना पद्याधिकाध्यायद्वयेन ॥ गत्यनुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहा
रविभ्रमैः । आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ ४ ॥ २ ॥
कायिकी चेष्टा सर्वापलक्ष्येत । अनुरागेणास्मितं विभ्रमेक्षितानि चैतैर्मानसी तिषामनु
रागकृतत्वात् मनोरमैरालापादिभिः मनोरमालापनवाचिकी । मनोरमविभ्रमैस्त्रिविधो
व । नतत्र मुचितत्वात् । विहारो गोवर्द्धनोद्धरणादिर्कर्ली लावेणुवादनादिर्वा । विभ्रमः स्तंगा

रचेष्टा। तथाचोक्तं। चिरन्तनस्थानं शृंगारादिर्मेमतः इति। एषांयथोत्तरं श्रेष्ठ्यं तेः स्व
र्धीचरितैराह्लिप्तचित्ताः। तनश्चतदात्मिकास्तन्मय्यः सत्यः। तदात्मिकाश्चवभूवुरितिहृय
थाकांचा। अनुकरणात्तन्मयत्वयोर्द्वयोरपिवक्ष्यमाणत्वात्। यत्कोषामेदायासोता। इतिसर्वी
ओघदृष्टमानातिप्रायेण। यद्वा। प्रमदाहर्षः आनंदरूपा अपिपरमात्तीः सत्यइतिभावः।
रमायालक्ष्म्याः पत्युरितिपरमवैदग्धीतयास्वगत्यादीनामुत्तमतापिसूचिता।। यद्वा। रमा
श्रीराधेतिसर्वविन्. इतिवक्ष्यमाणतत्सारिसंसूचितं। ताश्चाः परमानिर्वचनीयाः इतितद
नुकरणस्याशक्तिंचमुक्तं। तथापिजगदुः। यद्वासर्वोक्ताः सर्वाविविधचेष्टाः। अयंचप्रेम
विलासोनागरीणांस्वाभाविकएव। अतएवप्रियानुकरणंलीलेतिनाद्यशास्त्रेलीलत्यु
क्तो। यद्वाताराविचेष्टाः हृत्स्वरूपतास्तालीला। कर्त्र्यः प्रमदाः कर्मभूताजगदुः। कथंतत्

श्री० ६७ मा॰ प्रमदाः। तदात्मिकाः तद्भिन्नाः। तत्र तदात्मकत्वं च मत्तिर्व्यंजयति। गतिस्मितप्रेक्षणभाषणा
दिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूपमूर्त्तयः। असाव कंचित्यवलाम्बदात्मिकान्यवदिषुः कृष्णवि
हारविभ्रमाः। ॥२॥ गत्यादिषु कृष्णेषु आदिशब्दाद्विहारविभ्रमाः। उक्तानुवादत्वेन हर्षो
क्तत्वाद्विशेषणान्यनोक्तानि। प्रतिरूपाल्लीलाभिरामूर्त्तय इ प्रियांगादिसंघातात्मके दे
हाः यासांताः। इत्थं तर्हि स्वाद्भावाय मिरूक्ता। तथाचोक्तं चक्रोदेन। लज्जा कलावानुकृता शयाकृतिः।
अबलाः स्त्रियः। इतिश्री चेष्टानुकरणमेव युक्तमिति ध्वनितं। तथापि। यद्वा। तापकेरणाशेषव
लरहिताः सत्यः। तु एव अहमेवासाविति प्रत्येकं सर्वा निवेदयंतः इति विरहविवशतोक्ता। ली
ला विहतावा। तत्र हेतुः तदात्मिका तन्मय्यः सत्य इति। तच्छुद्धेन श्रीकृष्णेन सह तत्वादयो वा।
श्रीकृष्णोऽहमिति साक्षादनुक्तिः विरहवैवश्यात्। तदात्मकत्वोद्रवा तन्मयत्वं च अत्र मलीला ६७

तरस्वतावेनैवनचकेलदृष्टानादिनेत्याशयेनाह।क्रियाक्रियस्येतिकृष्णेतिपरमाकर्षकत्वात्कि
प्रायेण।अन्यैर्व्याख्यातं॰यद्वाअनुकरणमेवात्रापिज्ञेयं तत्श्चसर्वश्लोकेतद्दात्मिकाइतिअनुकर
णसम्यक्तावोधिता॰।तामवदर्शयति॰गतीति॰हेअवलाः॰असौतत्वादिहारनागराहमित्यत्रश्रीकृष्ण
वाक्यमितिशेषः।तच्चसर्वंनर्मादिनाकदाचित्तेनोक्तमसीत्यतएवशेयं॰कुतोवाक्यंनसमापितमि
त्यपेक्षायामाह।तदात्मिकाइति॰तन्मनस्काः।यद्वाअयमनुकरणसम्यक्तावोधनार्थंपुनरपि
दर्शितहेतुः।अतएवकृष्णविहारवद्विभ्रमः॰चुंवनालिंगनादिचेष्टाविशेषोयासां।यद्वाकृष्ण
स्येवविहारविभ्रमः।विगतोहारोयस्मात्ताहशोविभ्रमोविलासोयासां।यद्वा॰कृष्णविहार
इतिविभ्रमोभ्रान्तिर्यास्तः।नतिश्चतुंशक्यतेकृष्णएवायंविहरतितावन्तमनुकुर्वंतीत्यर्थः
वाक्यासमापनेविरहविकलतैवहेतुर्विज्ञेयाति।यद्वाअसौतत्तात्मकोरेवकुराःश्रीकृष्णेनरामि

श्री४

६८

मायासादृमित्यर्थः।तत्प्रकाशनं वै दृग्ध्याविरहविक्लतयैव वा।तादृश्यानिवेदने हेतुः।तस्मिन्
भवाच्युते सरणो आत्मा कियंयासांताः।अत्यंतदुःखेनमुमूर्षयातन्मयेवदयन्नित्यर्थः।अतः कृत्स्न
विरहैर्विभ्रमत अन्माहोयासां।तद्विलासस्मरणेनपरमाविक्लवाइत्यर्थः।नत्वेवं केवलमनुक
रणं।लीलाविडम्बनाया।किंतुविरहविक्लवाः सत्यइतस्ततोन्वेषयंत्यः पुरोदृश्यमानान् स
र्वानेवाप्रच्छन्नित्याह।।गायंत्यउच्चैरमुमेवसंहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं।पप्रच्छुरा
काशवदंतरंबहिर्भूतेषुसंतंपुरुषंवनस्पतीन्।।४।।उच्चैर्गानं तं प्रतिहरान्निजार्तिश्रावणा
र्थं।किंवा गीतप्रियस्यतस्यतेनाकर्षणार्थं।किंवा आर्तिनिरस्तत्वावादेव।एवतिष्ठ यद्यपित्या
गेनदुःखप्रदश्च न च तज्ज्ञानादिकं न संभवते तथापि प्रेममेवेति तदानीमपि तदेकप्रियत्वं ६८
किंवा तदेकध्यानशीलत्वमुक्तं।संहताअन्योन्यं मिलिताः सत्यः सर्वत्र समन्वेषणार्थं

किं वा सख्येनान्योन्यमार्त्त्युपशमनार्थं । किं वास्ति विशेषस्तावेद्वनस्पतीन्प्रति प्रश्ने हेतुः । उ
न्मत्तकवदिति स्वार्थे तथाधिक्यवाक् । तेनूके साध्य संवरणं व्यज्यते । तथान्वेषणे प्रश्नस्य विचारा
भावनात्ति निवेशोपि निरस्तः । अन्यथा दृष्टेषु प्रश्नानुपपत्तिः । वनाद्वनमिति धातिवनन्वेषणे
नैतस्यतावहुलपरिभ्रमणं तेनानेककालमन्वेषणमपि सूचितं । आकाशो यथा वहिरंतर्व्या
प्यास्ते तथात्वं तेषु सर्वजीवेषु पुरुषं पुरुषरूपेणांतरमंतर्वहिश्च व्याप्य संतं । यद्वा त्वं लता
गुल्मादिषु कुंजादिषु अंतर्वहिः स्वस्वनिकटं संतमप्युन्मादादेव दृष्ट्वा हीनप्यच्छः । यद्वा पु
रुषं निजस्वामिनमिति तादृशप्रश्ने मार्गणे च हेतुः । यद्वा मोहादेव तत्सर्वत्र संतमपि स्वयं तथा ह्या
यमानमपि विरहजभ्रमभेरणाद्दृष्ट्वानपि ताः पृष्टवत्य इति स्वयमपि तादृगार्त्या हृदि आकाशोत्था
हि सर्वः स एव अहो श्रृणुश्रमास्ति वैवस्य पमा हात्म्यमिति भावः । दृष्टावः कश्चिद्र्यश्वछल्लद

श्री ८
६१

न्यग्रोधेनो मनः। निह्रस्तु गतो द्रुत्वा प्रेमहासावलोकनैः॥ पावोयुष्माभिः सुष्मदीयोवा संबंधस्था
पनं तद्दर्शनसंभावनार्थं। ततः स्नेहेनकथनार्थं च। यद्वा प्रेमकरस्वभाव एवायं। येन निजजनावोऽ
नांस्यसहर्शालस्त्री हि त्याज्यत इति प्रस्तुतकं पृथक्सवाधनं वैष्णवस्येनादरेण। तत्राश्वत्थस्य वि
ष्णुविभूतित्वेन वैष्णवत्वं प्रसिद्धमेव। वटवटचसां विद्धीत्यर्जुनं प्रति भूतलवर्त्तिमुख्यश्रीमूर्ति
प्रसंगे श्रीभगवदुक्तेर्न्यग्रोधस्य। तथा तयोः सहचर्येण प्लक्षस्यापि। श्रीविष्णुभक्तलक्षणां
मणाले धिष्ठानानीति केचित्। यद्यपि विरहविकलतया उन्मत्तवत्तान् प्रति प्रश्नो नाहेशानि
प्रायेण घटते। यश्चासौ कुत्रकुत्रापि स्वामिपादैर्व्याख्यातोऽस्ति। स तु निवृत्तिपरत्वं पंचाध्यायी
तिव्यक्तीकरिष्यामः इति स्वप्रतिज्ञानुसारेणैव न तु श्रीव्रजदेवीभावानुसारेण। अतः केवलं ६९
पुरतो दृश्यमानादप्यश्वत्थप्लक्षः। तथापि दूषी परवाक्यसंगत्यर्थं तेषां व्याख्यानुसारेणैव

किंचिदुल्लिखत्यते। नंदस्सूनुरिति। निजस्वामिनं प्रति तथैवोक्त्युपपत्तेः। किंवा रसिकेन नायति
श्रायेण एवमग्रेपि। ननु किमर्थमसौ युष्माभिः पृच्छ्यते इत्यपेक्षायामाह। भो भगवोह्यागत इ
ति। इत्येतिमन्त्सोरत्नं चैव व्यज्यते। अतो नष्टो दृष्टेन नागतास्संचोरं साधून्युष्मान् पृच्छाम इति
भावः। कश्चिदिति कस्मात् तर्हि किं कथ्यताम् इति शेषः। विरहविक्लतया वाक्यसमाप्त्यसंभवात्
तत्रश्चात्रैव यत्नात् सम्यगन्वेषयामः। किंवा कलवङ्कि दृष्टेः सत्यनुमीयते सोत्र निकटस्सीति
तथाप्याश्वस्ताः प्राणान्निरुध्य स्थेमेति भावः। यद्वा उन्मत्तकपादि लुब्धोरतं ता निवि वरा
तयाप्रत्युत्तरापेक्षया संभवात्तथैव वाक्यसमाप्तिरिति ज्ञेयं। एवमग्रेपि। मल्लमचांहते ऽ
स्माकुत्ताः प्रत्यवज्ञयाननूनं कथयेयुरितिमत्वा ऽन्यान् पृच्छन्ति कश्चित्कुरवकाशोक
नागपुन्नागचंपकाः। रामानुजो मानिनीनां गलो दर्प्पहरस्मितः। हा कुरवः शोणाम्ला

श्री४ नः। नागानागकेसरः किं इतः गतः। यद्वा अत्रैव सति स्पर्द्धदृष्ट इति पृष्टः। अधुनापि चित इति
दूरतोपि दर्शनं संजातं चेत्। तथापि न सुलभः स्यादिति निकटागतस्य सतोऽत्रैव तत्पदान्यन्विष्य
७० तैश्चूतमन्वेषयाम इति भावः। ननु मानिन्यः कथं तं पृच्छथ तत्राह मानिनीनामिति। तत्स्मित
मात्रेणैव मानानां तत्क्षिप्ते। केवलमात्मनो वैदग्ध्यविशेषपातेनैवास्माकं मानो जनितान
त्वास्माकमपराध इति। किं वा तद्धानीमेव तत्स्मितेन मानो हृतः। अत एवान्वेषयाम इति।। किं
वाताद्दशामहाणो हृतस्य विच्छेदेन दूरगामपि त्रिविंतुं न शक्नुम इति पृच्छाम इति भावः। एतेश्री
कृष्णसेवकाः अस्माकं मानं विज्ञायासूयया न किलकथयेयुरिति निजसखीमिव मन्यमानाः
ना सौगंधविशेषणाच संदर्शनं संजातम् अथ श्रीतुलसीं पृच्छन्तीति।। कच्चित्तुलसिकल्याणि गोविंदच ७०
रणप्रिये। सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः।।७।। कल्याणि हे जगन्मंगलका

रिणि॰परमसोत्ताम्यचतीतिवा॰तत्र हेतुः।गोविंदस्यगोकुलेंद्रस्यनिजायेषमाधुर्यप्रकटनय
रस्य भगवतश्चरणौ प्रियायास्यास्तत्संवोधनं॰तयोः प्रियेवा॰इतिमहालक्ष्मीतोप्यधिकसौभाग्यं
सूचितं।वहुलक्ष्यासनलक्ष्मीकाम्यरजसोः श्रीकृष्णचरणयोः स्वतःप्रियत्वात्।अथवा दि
रूपकाभ्योगस्तस्मिन्प्रियत्वेनेर्षया।अतोलिकुलैः सरुवर्त्तमानाम पित्वां विहाय हृदमिववेज
यंतीं तद्गतिचेन।अधुनैवावचित्यमालादिरूपेणाधारयन्।अतएवतत्रातिप्रियस्त्वेवयाहष्टा
लिकश्चित्।अलिकुलैरितितस्याःसद्दामकरं हमयत्वं।तेनचसदेवा परित्याज्यत्वं।तथामत्ता
नांतेषांझंकारेणनिष्ठुरत्वसंतवचंचलत्वसूचितं।अतोवशपंचहंतिकमागतस्त्वयाहष्टइतिभावः।स्त्र
चुलशीतिकदापिवत्नानविच्युतानवतीतितहेवहठोद्यतं श्लेषया॰अलिकुलैरितिवकुवल्लु
नामपित्वां प्रियत्वेनविजहाति।नचतदेकप्रियायास्मात्।अतोतिकांताः प्रियाःकिंवात्रातिकां तं

श्री ८ प्रियंसर्व्वमापियेन तयेलीर्षयासूयोक्तिः सपत्न्या हियं तन्नकुपये खल्विति श्रीकृष्णसेविकाः पृच्छ
॥ ति ॥ मालत्यपहार्श्चिवि: कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके। प्रीतिं विजनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ७ ॥ सत्पु
ष्पार्पणेन श्रीकृष्णस्य दासीभिर्व्वासन्न हृन प्रत्येकं संबोधनं वदति सर्व्वेम् । यातः किमिति तैर्व्याख्यातं । य
द्वा हर्षेवत्तासां दर्शनं संभावयंति प्रीतिरिति। यातः सन् करस्पर्शेनेति युष्मत्पुष्पाणां मुकुलानां श्री
हस्तद्वाराऽवचयेनेत्यर्थः। अतो युष्मत्पार्श्वे तदागमनं संभवेदेवेति भावः। स्वेषु पुष्पदासीषु ता
सु नखच्छेदनिर्भर्त्स्यात्तिसेवेता। नखैः खपुष्पच्छेदनात्। पुष्पावच्चयप्रयोजनं वितर्कयंति। माधवइति।
मधुना मधुररसेन क्रीडतीति मधुररसक्रीडार्थमित्यर्थः॥ ईर्ष्याक्तिरियं॥ वस्तुतस्तु माश्रीराधैव।
तस्यान्वेषणार्थमेव॥ तच्चतासां तदनुसंधानात्ताविप देवगत्या किंचिज्जप्रकृत्या वा वस्तुतः सर्व ७१
परिस्फूर्त्तेः स्वयमेव मुखान्निःसरती श्रीकृष्णस्य तस्यापवादास्य एतान् शंकया। तंवनकथ

येद्रुरित्यन्या नाम्नान् पठंतीति द्रुतेति॥ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंबूकबिल्ववकुल।
म्रकदंबनीपाः। येन्येपरार्थजातिकायजनोपकूलाः शंशांतुकल्पपदवीरहिताममनांनः॥
ये। चूताम्रयो रसभेदेन॥ कदंबनीपयोश्च वर्षादिभेदेन भेदः॥ प्रियालःसालभेदः॥ असनः
पीतसालः॥ उत्तमपुष्पफलरहितोप्यर्कः शिवप्रियपुष्पत्वाद त्रोक्तः॥ अन्ये पीलुकरीर
मधूकनागरंगनालिकेरपूगतालकदलीलवलीवदरीप्रजनतयः॥ ननुयुष्मान् प्रति
तत्कथनेन किमस्मत्प्रयोजनं॥ तत्राऽऽह परेति। अत्रश्रीस्वामिपादमते जवकाद्यती
काररहितः पाठः॥ तवे जन्मेति व्याख्यानात्॥ बहुव्रीहिरेकः॥ इकारयुक्तपाठस्तुसर्व
त्रदृश्यते॥ ततश्चजातिकं मंगलं अस्तु देयं इत्यर्थः॥ तथाप्यर्थः सएव। तत्रापियमुनो

श्री० ७२ पकृत्वां इति परदुःखासहिष्णुतास्तविता। श्रीसूर्यनंदिन्यास्तस्याः भ्रातुः श्रीयमस्य पापिलो
कदंडाधिकारस्ततः परदुःखासहिष्णुता भावतीर्णयाः संगेन तादृशत्वात्॥ तदुक्तं
यिका पद्मपुराणे श्रीयमुनामाहात्म्ये प्रसिद्धैव॥ यद्वा॥ तीर्थवासित्वेन सततमेव दर्श
सनीयं न तु वंसनीयमिति भावः॥ ननु स्वयमेव युष्माभिरन्विष्यगम्यतामित्या
शंकां निजार्त्तिज्ञापनेन रूपांजनयंत्यः सकातर्यमाहुः रहितात्मनां। विरह
हतज्ञानानामित्यर्थः॥ यद्वा॥ आत्मा प्रियः श्रीकृष्णस्तत्कानां। मित्यर्थः॥
अतो हतप्रायाः स्वयमन्वेष्टुं न शक्नुम इति भावः॥ पूर्वं सविशेषायाः
दर्शनं पृष्टं॥ एषु सगुणविशेषेण तद्दर्शनस्य निश्चयसंभावनया के ७२
वलं तद्वर्त्मोपदेशप्रार्थनं॥ एवं निजार्त्तिविज्ञापनेनाधिकदुःखोदय

विशतयाऽत्मनो निपातात्॥ किंवा पदवीप्रार्थनेन पदवीस्मरणाद्धृमोह
यिं निध्यायतस्तां स्निग्धदूर्वांकुराद्युज्ज्वलरूपं श्रीकृष्णपादाब्जस्पर्शजि
तपुलकजातं दृष्ट्वा तस्याः परमसौभाग्यं मत्वा पप्रच्छुरित्याह॥
कित्वेति त्वं क्षिति तपो वत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि
अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन॥ १०॥
केशवेति परमेश्वरत्वं सर्वदित्वं॥ किंवा अन्यकृष्णः केशाः संत्यस्येति व्युत्पत्त्या
परमसौंदर्यं सूचितं॥ विशेषेण त्वमसीति शोभा विशेषेण न स्वहेतुको
त्सवत्वमाविष्कृतं अंकुरजादिरूपका प्रयोगः कोमलतादिगुणैरपेक्षो
णापि केवलतत्पादस्पर्शमात्रेणैव तदुत्सवविवक्षया। ईदृशत्वात्सव:

कंपलमांक्रिसंबंधमात्रेणनस्पात् किंतुसंसोगेनैवेतिपक्षांतरमाकुंब्रासि
७३ इति॥ अन्यत्रैवंजितं॥ यद्वा॥ तादृशश्रोजाद्दष्पाश्रीकिल्लपादाजुस्पर्शेनिवं
तमुत्सवंसंज्ञावतस्पसर्वोत्तुष्टतांस्वयंतत्पसस्पाः सौजाःप्पमाधिकंवर्ण
यंतिश्रपीति॥ अंक्रिसंज्ञवोयमुत्सवकश्रपिकिंत्रिविक्रमस्पलोकत्रया
क्रमार्थंप्रकटितैश्वर्यस्पश्रीविष्णोः पादेनसर्वाक्रमणाद्दत्तवा॥ अपि
तुनैवतदानीमीदृशोत्सवश्रोजाक्वेषासंपत्तेः अहोनजवत्तुवापादस्प
र्शमात्राद्वा॥ लंडुद्धारार्थप्रकटितमहांबरा द्दम्हर्तेर्जगवतःसाक्षात्सं ७२
जोगोपिनासिद्धइत्याङःअाहाइति॥ यद्वा॥ अंक्रिसंज्ञवउत्सववस्त्रिवि

कमपादस्पर्शात्तत्कारणात्॥ किंवा वराहमूर्त्तिपरिरंभणेन कारणेन वल्लभ॥
तत्कथयेतिशेषः॥ इति सर्वथाश्रीकृष्णस्य तत्र तत्सकाशान्महात्म्यविशेषः
सूचितः। अतस्तद्विरहं कथं सहे महीति किंवा। लंपरमसुभगा। वयं यत
हिता दुर्भगा एवेति स्वपयाः तत्पदवीं सम्यग्दर्शयेति भावः॥ इयमपि श्रीतुल
सीवत्तस्यानित्यप्रियाप्यपत्यात्तद्दिक्कानुसाराद्धा न कथयेदिति सखी
नविश्रंभेणीः पृच्छंति अपीति॥ अप्येण पत्न्युपगतः प्रियये हगात्रैस्तन्व
न्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः॥ कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः
कुंदस्रजः कुलपतेरिह वाति गंधः॥११॥ हे एणस्य पत्नी नित्यया पि प्रिय
विरहदुःखं ज्ञायत एव अत कथ्यतामिति भावः॥ एकत्वं विरहार्त्तिनिरेणदूरे

श्री४ हस्यप्रसरणादेकस्याप्यवदृष्टे। दृशामिति। वर्षतिमवजलमश्रुतोपगमेनगौर
७५ वात्।। यद्वा। एकत्वं यातपेदृक्षया।। किंवा।। वक्रीषुतासु मध्ये अंतिकवर्तिनी
मेकां प्रत्येवप्राधान्येनप्रस्मात्।। प्रियसाकया। विजोप्यासहा। प्रियेयतिस
हगमनात्। तेनेर्ष्यैव वा।। एत्रैर्दृशां सुनिर्वृतिं परमसुखं तन्वान्निति।।
अन्यथा। विशालप्रसन्ननेत्राणामसाफल्यं। किंवा। अन्यथेदृशादृश्य
संव्रजति नाकः। सुव्यङ्क्तः सर्वान्यसुखादपि वैशिष्ट्यावक्रेक्षया। तेनात्यं
तांतिकसंदर्शनमप्याभिप्रेतं।। अन्यथासुनिर्वृतिसंपात्तिः। हे सखीति
तस्याश्चापि श्रीहर्षविषयकसानुरागदृष्ट्यावने सहविहारादिना वा।। ७४
अतोस्मासु वं वनानेव कार्येति नाकः।। अश्रुत इति सुनिर्वृति विस्तारेण

किंवाइत्तोपगमनेविभुतिर्नास्तीतिज्ञावकः।तदेवाभिसंजयंतिकालेति।त
ज्जिजानंतितद्विदश्तिन्यायेनतासांतज्जंधपरिवस्रोस्तीतितथोक्तं।मा
लांविल्लद्वैजयंतीमितिपूर्वमुक्तं॥तत्र्यसहत्वाल्लिकुलैर्विल्वदितितु
लसीमाला।अधुनाचकुंदस्तजइत्पेवंमालात्रयंगम्यते॥यद्वा।वैज
यंत्पामन्पचा।पितुलसीसद्भावाचक्षारणे॥ज्पोतित्स्यांराज्ञोकुंदमा
लायाःशोलालना।द्वैजयंतीपरित्यागेनाधुनातस्याएवधारणंज्ञेयं॥कु
लपतेर्गोकुलेंद्रस्य।किंवागोपीकुलस्याभिनः।लज्जयावैदग्ध्या
वासाह्वातत्पयानुवृत्तिः।अतस्तदेकप्रियाणामस्माकंतदलाभेनप्राण

श्री० 75

रद्धानस्यादिति॥ सर्वथा शीघ्रं कथयेति राकः॥ स्वेषेण कालिंतं ज्ञातिप्राद
दातियोजनस्तस्यैव पतिरितितया साहित्यं युक्तमेकत्वं ध्येयोक्तिः॥ अन्यत्रै
र्व्याख्यातं॥ यद्वा॥ प्रियया उपगतसंगतः सन्निहास्ते॥ ननु तर्हि अन्विष्यद
स्पतां॥ तत्रा ऊः गात्रैरिति॥ परमधन्यपुण्यपुन्दुर्जिरव सद्दृश्यते॥ नत्व
स्मा निर्दिष्टुंरा कातेइत्पर्थः॥ ननु तर्हि नात्रवर्तेतैव॥ नेत्पा ऊः कांतेति॥
अन्यत्समाने॥ हारिणीनां विलोकनानि निवेशेन निजविरहातिद
स्यातासामप्याप्तिर्नरोदयात्तस्तवृतां मत्वाता विहाय फलपुष्पा॥ दि
नारेण नतान्दृष्ट्वा नूवीचयविनयस्य नम्रान् परमसाधून् मत्वास
र्वानेव तान्पृष्ठं ति बाऊमिति॥ बाऊं प्रियां स उपधाय संगृहीतपद्मोरा 75

मानुजस्तुलसिकाल्लिकुल्लैर्मदांधैः ॥ अन्वीयमान इव वस्तरवन्प्रणामे ॥ किं
वाजिनंदतियरन्नूप्रणयावले केः ॥१२॥ वाङ्मप्रियं सउपधायेत्यादि किं
सर्वोह्वगंध प्राप्य ॥ प्रियमासहगमनं संभाव्यतत्रपल्लत्कनास्कंधसौरस्य
मिश्रितश्रीमद्वाङ्मसौरस्यं ॥ तथाश्रीहस्तामोदात्कपद्मगंधं तथाम्ब
मरगंधसंवलितं तदंग तुलसीगंधं यथा घ्राणोक्तं ॥ किं बानागरणामी
द्धीपारिपाटीजवेदिति युक्तातथोक्तं ॥ तुलसिकाया वल्लिकुल्लै
रितितस्याएव सवतामधुरामोदविशेषात् ॥ अतएव मदांधैस्तैरन्वीय
३ मानइमनेनवाङ्मित्यादिनापरसविशेष

श्री४ प्रकटनं॥ तथातुलस्पाःसौनागणंतत्संबंधादलीनांवस्त्रवितांयन्तीयमानत्वे
७६ नैवमदांधानांतेषांमहाध्वनिना॥ निजनिकुतितीत्ला॥ नंगशंकयायुष्मद्विध
व्यवधानेनतान्परिहर्तुं॥ किंवा॥ युष्मत्पुष्पेषुसंचारायितुंहृदयरत्नवि
शेषतश्चचरणतवत्सलत्वाद्दैवदवरहसन्नितिसावः॥ प्रणयावलोकैः
किमपिनददातिचानुमोदतेस्वीकरोतिवेतितेषांसुदुर्लभत्वात्॥ किं
वेतिसकटाक्षप्रश्ने॥ अतस्तत्कयत्सतेतिशेषः॥ अन्यत्तैर्वर्जितं॥ अथ
वा॥ तच्छ्रीमत्पदानितत्रववामेसंवालितललनापदानिवीक्ष्य॥ दक्षिणे
वाम्बासजाग्रेवाधिकनतान्वक्तान्बीक्ष्यतेनश्रीदाक्षिण्यरूपस्तेपत्रय ७६
हणंसंज्ञापकविचवनयादिवाम्नतोद्भुतपातितान्यधिकमन्यान्याकुल्ला

तिवप्रियापद्मा। निर्वीक्ष्य तेन च मदांध भ्रमरानुगमनं संभाव्य॥ किंवा। तत्र तत्र
पदोपरि भ्रमरमुखनिर्गलितमधुकणानुषक्तान्वीक्ष्य तथा तथोक्तमिति
ज्ञेयं। यद्वा। केवलमुन्मत्ततयैव तत्र उक्तिः॥ न वा किंचिद्दर्शनविचारादिनेति।
इत्युन्मत्तवचः शतिवक्ष्यमाणत्वात् स्तबकेन मदांधा एव तमनुसरंतीति तथा ते
षां संबंधस्तस्यापि मदांध एवेति ज्ञेयः। रोषोक्तिः॥ यद्वा॥ मदांधैरपि। च
तोऽन्यमाना निरस्माभिर्यदयमनुगम्यते तद्युक्तमेवेति भावः॥ एतो हि
तदुक्ताः तन्मतमनुसरंतो नूनं न कथयेयुर्नाम तर्हि स्वशीलत्वेनात्मीया
लता एवैताः पृच्छामि इत्यन्योन्यमाह। पृच्छतेति॥ पृच्छते मालतीबाहु
नभ्याश्लिष्टो वनस्पतेः॥ नूनं तत्करजस्पर्शाद्बिभ्रत्युत्फुल्लकान्यहो॥ २१॥

श्री ४

७७

वाक्तनाम्लिष्टा इत्यादिकं सर्वं निजभावानुसारेण ॥ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णा

न्वेषणकातराः ॥ लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥ इति उ

क्तप्रकारेण । यद्वा ॥ इति इदृशं ॥ उन्मत्तानां वचः इव वचो यासां गोपीनां ताः

उन्मत्तवच इत्युन्मानुवा[illegible]दः वत्तद्भावमानिकेवलमुन्मत्ततयैव

तिष्ठर्वैन्किमन्मत्तकवदित्यपदार्थः ॥ तत्र यो मत्तवचस्त्वं ऽयोगप

द्यपिप्रम्नात्वा तत्रापि तथ्या तथा तत्तत्प्रम्नादिति ॥ अनुचक्रुरित्यत्र

हेतुः कृष्णस्य परमाकर्षकस्य अन्वेषणाय कातरा इति ॥ अतः का

तर्येणैव तत्तदनुकरणं तवसाक्षंधेनैक्यर्थः ॥ तत्रैव हेतुः तदात्मिकाः ॥ ७७

तेनहृतचित्ताः।यद्वा।नत्वष्टेनलीलाःपरामृश्यतल्लक्ष्यानुकरणेननिर्विवेकत्वंसम्यक्प्रकटितं।य
द्वा।ननुतल्लीलास्मरणेनापिविरहार्त्तानांप्राणादुर्धराः।अनुकरणाद्येतेनचविरहवह्निज्वालानां
तासांहृदिकथमालम्बाद्दिष्टेऽहिताशंकयाह।तस्मिन्नेवात्मायासीताः।अतःसुशीतलामृतात्मवस्संबंधेन
नतिःस्तः।अन्यथास्वच्छानस्थःसन्दग्ध्याःविषयेद्वेत्यर्थः।यद्वा।श्रीकृष्णाविष्टचित्ता इति
तत्तदनुकरणंतद्वशतयैवनचात्मबुद्ध्येत्यर्थः।अनुकरणमेवप्रपंचयति।कस्याश्चिदितित्रिभिः॥
कस्याश्चित्पूतनायंत्याःकृष्णायंत्यपिबत्स्तनं।तोकायंत्यानुरुदत्यन्यापदाहञ्छकटायतीं॥१५॥त
द्विवेकस्येव्युजितएव।तत्रचानुचक्रुरित्युक्तेरनुकरणस्यैवप्रपंचनेकार्येपितन्मयप्रपंचन स्य२
मनुकरणस्यैवसम्यक्बोधनार्थमिति।अथवाकेवलमनुकरणस्यैवप्रपंचोज्ञेयः।तत्रचासौ
दैहिकचेष्टायाःप्रायोदैहिकचेष्टयैवानुकरणं।वाकुचेष्टासंवलितायाःप्रायस्तथैव।मानसचेष्टा

अ॰ ४ संवलितायाश्चातयैवं त्येवं त्रिधानुकरणं। तत्र यद्यपि तावन्नयैव सर्वथानुकरणं। तथापि तत्र तत्र
१८ तत्प्राधान्यापेक्षया त्रैविध्यं। तत्रादौ हरिचेष्टाप्रधानानुकरणमाह हरिरिति। छलनायमानया छलना
द्यनुकरणं केवलं भावनयैव। किं चित्तरससमुद्भायाचरणेन। नतु वेषादिना। सर्वथा तद्रसं न पायात्कृत
एवं वक्ष्यते। इत्यात्मभावनामिति। तदपि विरहवैवश्येन यद्यपि न सुज्ञाह। तथापि विरहाग्निर्तिरस्य
जीवनतः तल्लीलाभिनिवेशात् स्वयमेव संपद्यते इति पूर्वमध्याये उक्तमेव। तत्र यद्यपि कृष्णप्रि
याणां तासां देव्यानुकरणं न युज्यते। तथापि केनापि सुहृदुक्तेन तावदेव विचित्रविशेषेण विहृतास्ता:
कृष्णस्येव लीला अनुचक्रुः। तासां प्रियसख्यस्तु तत्तद्भावाविष्टास्तावितरङ्कृत्यं तत्रैव तत्तदिच्छ्रासंज
नेन महादुःखापनोदनार्थं वुद्धिपूर्वकमेव स्तनाद्यनुकरणं कृतवत्य इति। अथवा। इति एवं ता: ७८
कृष्णान्वेषणकातरा वभूवुः। अनुअनन्तरं। तासां व्यापारस्वार्थं तास्ता लीला: कर्म्य: विरहविकला:

सख्य एव व्रजसुंदरी सहात्मिकाः लीलामयीश्चक्रुः। अलस्तास्तल्लीलापरिकर्याः इत्याद्यनुकरणं ना
युक्तमिति सद्यमिनवद्यं। ...मपि वदति चानुकरणमात्रं न तु लत्वतः अनुकरणस्यैवापेक्षत्वात्
एवमग्रेऽन्यदप्यूह्यं। शकटायती शकटायमाना एवमग्रेऽपि शकटानुकरणं तोकायमानाया उपरि
शकटवत्कृष्णं चित्तवत्स्थानं ज्ञेयं। हृत्वा यिचाऽजेहारान्यामिकाहुल्सार्जिनावनां। रिंगयमिमासका
पंजौ कर्षती घोषनिःस्वनैः॥१६॥ घोषाः किं किणि स्वेषां निःस्वनैः हृच्चासहिता वितिवा। तच्च
साक्षाद्देवतासामपि पादेषु नूपुरसद्भावात्। एतच्च घोषप्रघोषरुचिरमित्याद्युक्तरिंगणलीला
नुकरणं। गोपायंत्य इति॥ हृत्वरामा यितेत्युगोपायंत्यश्च काश्चन। वत्सायितीं हंति चान्या
तत्रैकानुवत्कायितीं॥१७॥ गोपवालायंत्यः इति ज्ञेयं। तदानीं वालकैरेव वत्सचारणात्। चका
शन्त्य घायमानां च हंति अहत्। सामीप्यवर्त्तमाना अधुना वाक्प्रधानानुकरणं पंचमिर्वर्णयति

श्री ४
७१

आहा प्रलंबवधात् प्राक्तनयोः भक्तविचित्रलीलानुकरणमाह । आह्वयतीत्यादिना ॥ आ
ह्वयद्दूरगा यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वती । वेणुं क्वणन्ती क्रीडन्तीरन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १७ ॥ अथवा कृ
ष्णानुकरणात् किं वानुकरणक्रमशो लीलावेशेन तन्मयत्वात् कृष्णायन्तीत्यादिकं सर्वविनोदं [illegible]
[illegible] इति तैर्व्याख्यातमेव । यद्वाहुरवरीर्नु व्रजादिस्थिता व्रजदेवीः वेणुनादसंकेतेन यथा कृष्ण
आह्वयति तथाह्वयति । एवमनुकुर्वती कांचित् क्रीडन्ती च गानादिक्रीडां कुर्वन्ती अन्या गो
प्यः तन्मयापन्ना इति ज्ञेयं ॥ कस्यांचित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु । कृष्णोऽहं पश्यत गतिं
ललितामिति तन्मनाः ॥ १८ ॥ कृष्णः सर्वगुणरूपादिभिः श्रेष्ठोऽहं । अतो गतिं ममाश्रय नृत्तां
ललितां हे गोप्यः पश्यत । इति एवं तदुक्तं समर्थयति शेषः । तच्चैतेन कदाचित् केनापि भावेन स्व
यमुक्तमिति बोद्धव्यं । ननु कुतो वाक्यं न समापितं । तत्राह तन्मनाः कृष्णे [illegible] चित्तेति । यद्वा ७८

ननु हे गोप्यो गोप्यो वा पश्यत गतिं मम चेष्टां गमनं वा ललितां मनोहरां। तन्मनाः श्रीकृष्णाविष्टचि
त्तेत्यर्थः अनेनानुकरणस्य सम्यक्त्वात्सर्वथैवदेवाविष्टता।। मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं म
या। इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतंत्युन्निदधेऽम्बरं ।।२०।। अनुकरणावेशाद्वाऽज्ञात्वेणेव। किंवा। तत्तल्लीला
वशेन साक्षात्तल्लीलादिस्फूर्तेरिति। एवमग्रे दावाग्निं पश्यतमपि। यतंतीति वल्लभा निःसूचिता उद्धृत्य
तीति वा। उन्निदधे श्रीगोवर्द्धनवद्धस्तं नितरां धृतवती।। आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरान्नृप।
दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दंडधृक् ।।२१।। ननु निश्चयेन संबोधने वा अन्ये पठति पठे आश्चर्येण
संबोधनं दुष्ट हे कालिय गच्छ इतो निःसर अन्यथा दंडं करिष्य इत्याह। जात इति ननु निश्चितं। तत्र
चेति चकारान्वयः। कालियदमनलीलानुकरणे ध्येयत्यर्थः।। तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्य
तोल्बणं। चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममंजसा ।।२२।। एवं तत्र कृतं चक्षूंषीत्याद्युक्तेश्च मुंजा

श्री४ दृग्भ्यामपिकृतंहावलोकनंपंक्षिविधमेवानुकृतमितिज्ञेयं॥यद्वा॰तत्रतत्सुमध्येच॰तत्रैमौंजाटनिक
८० तदनुकरणमेव॥पाठांतरंस्पष्टमेव॥अंजसाञ्जनायासेनैव॰अधुनामानसचेष्टाप्रधानानुक
रणमाह॥कृष्णान्ययाव्रजौका विशन्धीतत्रतल्लूखले॥नीलासुदृक्कुपिधायास्यंत्रेजेत्तीतिवि
डंवनं॥२२॥अन्ययातांध्येतिन्नयापश्चादागतयाहूतीरूपयाकयाचिद्भ्रुद्ध्यातन्मतानु
सारिण्या॥यद्वाअन्ययाव्रजौकसाद्विलक्षणया परमन्ध्कुलयेत्यर्थः॥स्वर्द्धमात्रापिपरम
कोमलगोपालाकृतिरनुकृतिरेववद्धयात्॰यद्वासर्वैव्रजेकया पश्चादन्ययाव्रजौकसामर्षवद्धकू
धावंधनार्थं॥तासांव्रजौकपिवंधनसामर्थ्यंतन्मतानुसारिचंचसंतनेवेदृव॥तन्वीविरकार्त्तसद्य एव
कार्श्यंप्राप्ता॥लीलाअकुर्त्राविपक्ष्येसर्वैसमंजसमेव॥तत्रानुकरणेनात्विप्तीतिवा॥उलूखलइति ८०
उलूखलानुकारिण्यांकस्यांचिदित्यर्थः॰सुदृगिति॰दृग्भ्यामपिचकितविलोकनादिनान्य

मनुचकारेत्यर्थः। मुखं पिधाय हसन्त्यां। एतच्च बालकस्वाभाविकनयलक्षणं। नीतिविडंबनं केप
पुल्कारैः किं विद्वेषदनकाकुवाक्यादिच। एवं प्रायोल्लयादिनामानसचेष्टानुकरणमेव द्योतितं। न
यस्य मनो धर्मश्चारः। एवमल्पं तन्नक्षवरूपतामयी श्रीदामोदरलीला। सर्वासां लीलानां मध्ये श्रेष्ठ
तमेति। तदनुकरणं मधुरेण समापयेदिति न्यायेन सर्वांते प्रोक्तं। धेनुकमल्लवयाद्यवधः श्रीव
लदेवकृत्वान्नानुकृतः। कुमारीवस्त्राहरणं यज्ञपत्नीगणाकर्षणं च लज्जया। किं वा तत्तल्लीला
रसस्यान्तनैव पर्यवसानात्तत्तदनपेक्षया। यमलार्जुनभंजनं श्रीदामोदरलीलांतर्गतत्वान्न
पृथगनानुकृतमिति। सर्वाः क्रीडालीलाक्रमातिक्रमकृतासां विरहविकलता वर्णनेन श्रीबाद
रायणेरपि तादृशत्वावापत्यात तदनुसंधानापगमात्। किं वा लिखितन्यायेन चक्षुहीनां तिसृ
णामुत्तरोत्तरस्मिन्नेकैकस्य समवेततया केवलं संवलितत्रयोस्त्वचापि न्यूनाधिकत्वयोः मा

पदद्वयोक्तेः। यद्वा विरहकातरतया तन्मनस्तया वा पौर्वापर्यानुसंधानाभावादिति। एवमिति।
81 एवं कस्मिं पृच्छमाना वृंदावनलतास्तरून्। व्यचरंस्तवनो हृदशपदानि परमात्मनः। ॥२४॥ सर्वा
को पश्चात् प्रकारेण। यद्वा तत्तल्लीलानां सर्वांशप्रकारक पुनः पुनरनुकरणेन। तत्र हेतुः।
हृदिस्थं चित्ताकर्षकमिति। पदानि व्यचरंत पुनर्मोहाद्विनिपातात् विशेषणाच्चेत्यत्र केशवो
द्विस्पर्शे सिक्ताद्युक्तो सर्वं केवलं स्तावनेयव। अधुनानुसाक्षाद्दैवापरपाशितपर्यः। साक्षाद्दृष्टा
न्यपि विरहविह्वलतया नानुसंधानाभावाद्दृष्टान्यपीवानवन्। अधुना चललीलाविष्टचेतना
नुकरणाह किं चिदुपशांतौ बुद्ध्युदयेनानुसंधानपूर्वकमपश्यंतीत्यर्थः। अत एव विशाखः।
परमात्मनः परमात्मीयतमस्येति शव्वावपितल्लुहृत्मणोवादृशनेहेतुः। अन्यत्तैर्व्याख्यातं।
यद्वा। वैदेशगत शारदसर्दचंद्रस्य चंद्रिकासु विस्मृतासु इराहपिस्पष्टतया तद्दर्शनमत्र। ८

यद्वा। एवमित्यादिकमनुवादमात्रं प्रश्नमध्य एव पददर्शनविवक्षया। तत्र श्लोकान्योन्यमाहुः॥ पद
नियत्कामेतानि नंदसूनोर्महात्मनः। लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः॥२५॥ पदचि
ह्नानि व्यक्तं निश्चितं एतानि नंदसूनोरेव भवंति नान्यस्येति यतः ध्वजादिभिर्विशिष्टानि विलक्ष्यं
ते। तत्रैव हेतुमाहुः महात्मनः महापुरुषस्येत्यर्थः आदिशब्दाच्चक्रशंखादयः। अत्र विशे
षः श्रीविष्णुपुराणे॥ विलोक्यैकाभुवं प्राह गोपी गोपवरांगना। पुलकांचितसर्वांगी विकासिन
यनोत्पला॥ ध्वज[illegible]वज्रांकुशाब्जांकरेखावंत्यालि पश्यत। पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालंकृत
गामिन इति। ध्वजादीनां धारणप्रयोजनमुक्तं। स्कांदे। दक्षिणस्य पदांगुष्ठमूले चक्रं बिभर्ति अजितः
तद्भक्तजनस्यारिषड्वर्गच्छेदनाय सः॥ मध्यमांगुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः। ध्यातृचित्तद्वि
रेफाणां लोभनायेति शोभनं॥ पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजं। कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्त
पापाद्रिभेदकं। पार्ष्णिमध्येऽङ्कुशं भक्तचित्तेभवशकारिणं॥ नागसंपन्मयं धत्ते यवमंगुष्ठप

श्री ४
८४

ह्वीणि । तथा वामपदांगुष्ठमूलं तस्मान्मुखे हृदरं । सर्व्वविद्याप्रकाशायं दध्याति भगवानसौ । पद्माद्दीन्यपि
चिह्नानि तच्च दक्षिणपादवदिति । । तैस्तैः पदैः शतपदवीमविच्छिन्नरूपांऽवतावलाः । वध्वाः पदैः सुपृक्ता
न्वि विलोक्यार्त्ताः समब्रुवन् । । २६ । । तैस्तैः ध्वजादिलक्षितैः वीप्सावाक्कूलस्य कैवल्यस्य वा विवक्ष
या अवला विरहान्वेषमाणा व्यावल्लभना अपि तस्य लक्षणस्य पदवी वर्त्म अन्येतान्विषयंतः स्निग
पमाणाः वध्वाः कस्याश्चिद्ब्रजस्त्र्याः । यद्वास्य कावत एव लज्जाशीलत्वात् स्नुषावत् संघृतः सकुंचि
तत्वेन । किंवा श्रीव्रजेश्वर्य्यामनोरथविशेषेण वधूरिति तन्मुखात् ज्ञात्वा गोकुलवधूत्वेन प्रसिद्धायाः
श्रीराधा एव तन्नामाप्रकटनाकारणं लिखितमेव । वधूपदलक्षणमुक्तं श्रीविष्णुपुराणे । कापि तेन
समं याता कृतपुण्या मदालसा । पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि च । सुपृक्तानि मि
लितानि पदानि अंसन्यस्तप्रकोष्ठ्यात् । एवमात्मारामयादिना तासां मानेन लासूयया तांस्तानित वांर ७२
ति निरस्तं । तासामेकस्यानयनाद । तच्च तत्तद्वतात्वि : सर्वत्रलिखितया तयाकेनापि संकेतेन ततो नि:

सारिलयात दर्थं दूरे दूरे ध्राकुर्न्नूतस्याग्रे कियत्पदत्रयाणानंतरं मिलनादिरूपूर्व्यं। आर्त्ताः स्वपरित्यागे
न तदेकपरिग्रहात् येद्वा विरहेणार्त्ताः अपि सम्यग्विचारादि पूर्वकमब्रुवन् अन्योन्यमूचुः। किं तदाह।
कस्याः पदानि चैतानि यातायां नंदसूनुना। अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा॥२७॥
कस्या इत्यादिना ब्रुवमित्यं लेन। नंदसूनुना सह यातायाः एतानि कस्याः पदानि परिचीयंतामिति
शेषः। श्रीभगवतास्वांसे तत्प्रकोष्ठस्य न्यसनं च रसविशेषेण। किं वा रात्रौ स्खलत्यास्तस्याः सुख
गमनार्थं बलाद्दूरे नयनार्थं वा। अनेन तस्यामधिकप्रीतिः सूचिता। तामेव दृष्टांतेनाहुः। करेणो
रिति। तयोरपि कामेमदेन प्रीत्या तथैव गमनात्। पश्चाच्छ्री राधादेव्यास्तानि पदानि परिचित्यास्य
स्तासन्नामनिरुक्तिद्वारा तस्या भाग्यं सहर्षमाहुः॥ अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः।
यन्नो विहाय गोविंदः प्रीतो यामनयद्रहः॥२८॥ नूनं वितर्के निश्चये वा हरिः सर्वदुःखहर्त्ता भगवान्
श्रीनारायणः। ईश्वरः नक्केष्टदानसमर्थः स्वतंत्रोपि वा अनयैवाराधितः आराध्य वशीकृतः। न

श्री४

८३

यस्मात्तिः। अन्यथाऽस्माकमेतद्विरहार्त्त्याद्यसंभवः। राधयति आराधयतीति श्रीराधेति नामकरणं

चदर्शितं ॥ यत् यस्माद्गोविंदः गोकुलेंद्रश्चेन तस्य अस्माकं च तुल्योऽप्यसौ नोऽस्मात् विशेषेण हित्वा

दूरलोनिशि वनांतस्थला। तत्रापि रहः अस्मद्दृगम्य एकांतस्थानं यामनयत्। यद्वा गोविंद एव।

साव नयाराधितः। तस्याः परमप्रेमप्रबोधनार्थं गोविंदमेव वि। री तं ति। भगवान् निजाशेषमाधुर्य

मैश्वर्यप्रकटनपरः। अतो हरिः सर्वा सिद्धेर्नां। किंवा स्वरूपगुणादिना सर्वमनोहरः। ईश्वरः व्रजजन

प्राणनाथः अतस्तदनुनयस्यैव कृत इति भावः। अनयस माने। यच्च हृदयं हृतास्तस्यैवदासी। किंयं

वा। यत् गृहीतः तस्माद्यामनयदितिवाक्यद्वयकल्पनयायोज्यं। एवमग्रेप्यूह्यं। यद्वाऽयत् रहो गच्छन् ॥

धन्याश्च हो अमी आल्यो गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः। यान् ब्रह्मेशौ रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥ २८ ॥ ८३

अमी इमे आल्य इति संबोधनं तत्र सर्वासामेकमत्यार्थं तत्कि विशेषजननार्थं वा धारणो[illegible]स

घैषां प्राधान्यविवक्षया च शब्दाप्रयोगपि तेषां यथोत्तरं श्रेष्ठ्यमूह्यं । तत्तस्य पश्चात् पादाम्बु
रेणून् एकं कौलब्रह्मेशादयः सदैवतानिर्दिशंपते । अतो हृद्यमेव वर्ण्यते । नचैर्ष्याणि प्रायेण ।
देवीति श्रीहवनानुगायनं हिनि व्यावृत्यर्थं । यद्वा तत्पदधारणानलक्ष्म्यां नश्यपुद्दयेनोक्तं दे
वीहृज्यति । मूर्द्धन्नितिलकितं तरं द्योतयंति । अयं अपराधो विरहादिदुःखं वा । अतस्त्वनघा एव ।
अस्माकं च तत्कायात तद्धारणादयं युक्तमेवक्तिाव॰ । अन्यैर्व्यास्यातं । यद्वा रेणव एव धन्या
उत्तमाः श्रीकृष्णरूपपरमधनदानयोग्यावा । यद्वा अमी गोष्ठांगणपतिताः सर्वदृष्टावा । अस्याः
पदैरसंस्पृक्ताः न एव धन्याः । एषामास्मैर्यान्ति । यद्वा इमे रेणवः आलयस्थमाधन्याः । गोविं
दनीतया कौरवणावक्कुर्यं । एवं दृष्टांतचैनैरेणूनामिव तस्या अपि धन्यत्वमतिव्रत । श्रीच
द्रावल्याः सर्वेनामुक्तिेच्चस्याइ इति ॥ तस्या अमूनिनः कौलकुद्दंत्तुङ्गेः पदानि यत् । येका

श्री०

परहृतपगोपीनांरहोनुंसकेः। च्युताधरं।।२।। तद्वैः अधिकं दैन्यं वैकल्यं। सर्वास्वेधैर्य्यहानिं वा
यद्वा उद्वेर्गर्वादुच्चतराणि। अस्मन्मूर्द्धा पर्यायितानि वेत्यर्थः। अपह्नुत्येति एकाकिर्व्वेनर हसितो
गान्। यद्वा चौर्येतातयानीतवाद्वसौ स्मान्विहायाद्यागतः अन्यथा कथमागच्छेदितिनाव॰
गोपीनां सामान्यतः सर्वासामेव। धनमितिपाठः तेषां संमतः। सर्वस्वमिति व्याख्यानान् अ
न्यथा गोपीनां नोग्यामित्येव व्याख्यातं स्यात्। अस्मुतस्यतं त्यक्त्वा नयन्त कृष्णगच्छतोधरमि
ति। यद्वा। तस्माद् च्युता अविच्छिन्ना सती ति चिरं नोगोत्क्षिप्तः लेवताच्युतास्मन्मुखा
गलितायाधरस्त्वामिति निजोच्छिष्टनोगस्यास्सूचितः।। नलक्ष्यंतेयद्दान्यत्रतस्यान्नंनंट
तांकुरेः। रविघसुजालांकितलासुन्निनयप्रेयसी। प्रियः।।३१।। उन्निन्यस्कंधमारोपितवा
नि तिस्कंधआरुह्यतामितिवक्ष्यमाणानुसारेणतेव्याख्यातं। प्रेयसी प्रियतमां। त्व ८४

यइति पैशुन्योक्तिः। अन्यपक्षे च अन्योन्यं प्रियत्वेन लब्धापि प्रेयसीत्वेन सर्वोत्कृष्टस्यां स्त्री तिरधि
कास्सूचिता अलउन्नयनं युक्तमेवेति भावः। यद्वा उन्निन्ये इति उच्चारणत्वा मुक्ताप्यांके कृत्वा वानि
न्ये इति ज्ञेयं। तथा सत्येव ताहृशा लिंगनादिरससंपत्त्या प्रेयसीत्वं सुसिद्ध्येदिति। तल्लक्षणमा
कुः इमानीति। रुग्णेत्याशनि॥ विदग्धा शिरोमणिरितल्लक्ष्यत इति भावः। कामिन इति। अन्यथा
तत्संस्तवः। ईर्ष्याक्लेशेरथा वस्तुतस्तु कामियुक्तत्वेनैवाधिकास्त्वर्थोत्तत्पक्षास्सूचिता। अंत्यपक्षे च
तस्यामासक्तिरतिश्रेता। एतत्पद्यं वक्रपुस्तकेषु न दृश्यते। पश्चाद्दत्तेतस्याः पद्यानि वीरुपाङ्कः।
अनवरूनावचयः प्रियार्थं प्रेयसाकृतः। प्रपदाक्रमणोपेत पश्यता शकलं पदं॥ ५२॥ महात्म
ना विदग्धशिरोमणिनेत्यर्थः। स्वेषणाम हानदृश्वबन्ध स्थूलस्त्रात्मा बुद्धिर्यस्येति षर्यालिः। इदं प
द्यं क्वचिद्दृश्यते। प्रियार्थं प्रेयसत्पन्न सर्वोत्कृष्टा प्रेयसी। प्रिय इत्यस्य वैपरीत्यात्क्या। अन्यो

श्री०
८६

न्यैस्तुल्य एव प्रेमास्वादितः। यद्वा उन्नयनापेक्षया सर्व्वं प्रेयसीमित्युक्तं। इदानीं च प्रेयसीति। प्रियत
मत्वेन तया हेतुना देशान् पुष्पावचयः कृत इत्याद्यभिप्रेतं। तत्र पदेशीति द्विवं श्रीवृन्दावनवर्त्ति पुष्प
वृक्षाणामेकमस्यैकदेशे स्थितानापि वक्ष्यमाणपुष्पावचयसिद्धेः। किंवा स्थाने स्थाने बहूनामप्युदिता
नां पदानामेकत्र द्वयोर्द्वयोर्दृष्टेः। अत एव श्रीविष्णुपुराणे। पुष्पावचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरो
ध्रुवं। येनाग्राक्रांतिमात्राणि पदान्यत्र महात्मन इति। केशप्रसाधनं चात्र कामिन्याः कामि
ना कृतं। तानि चूडयता कांतामुपविश्येमिह ध्रुवं। २२। केशानां प्रसाधनं संस्करणं। तच्चास्या
गुलिभिः तदर्थमिति शिरोन्यस्तकंकतिकया वा। नु शब्दो निन्दापक्षे। हीति पाठे निश्चितं। प्रसा
धनप्रयोजनं सूचयंति। कामिन्याः कामिनेति। कामक्रीडासुखार्थमित्यर्थः। किंवा सर्वोत्कृष्टकामिन इ ८५
तिवरः ध्रुवं निश्चितमिति साक्षाच्चक्षुर्दृशामभिव्यक्तेः। रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखंडितः।

कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव सुदुस्सहम् ॥ २७॥ स्वस्मिन् आत्मनि। आत्मनाः स्वयमेव यद्वा आत्म
नास्वनावेनैव रतः स्वकाष्टः। चेति पाठे रेमे चेत्पुल्ल समुच्चयचकारः। ततश्चात्मनैवरतः स्वकाष्टस्सन्नादृष्ठोपि
रेमे इति तादृशस्य मधुनानुष्ठितमिति दृष्टवदर्थः। पुनः पुनस्तथोक्तिः स्वदृढार्थाय। अतस्तयैव तुष्टः
तयैवारमतितद्धित्रमेर्ध्वशीकृतश्चेति तात्पर्यं। अतः प्रेमनिर्जितत्वेन तस्यां स्वसर्वस्वमर्पितमि
तिसूचितं। तच्च भक्तवत्सलवरस्य प्रियजनप्रेमपरवशस्य तस्य न दोषः कश्चित्। प्रत्युत निजभ
गवत्तासारप्रकटनरूपमद्भुतगुण एवेति सर्वं व्यक्तं लिखितं। श्रीभागवतामृते च विवृतमेव
यद्वा स्वात्मनः सख्येनात्मतुल्याः। किं वा स्वस्यात्मनः प्रियाः व्रजसुन्दर्यस्तासु रतोपि। अखं
डितः संप्रयुक्तः सन्कायमनोवचनास्तत्तयासाकल्येन रेमे इत्यर्थः। अन्यस्मान्निच्चेवं केवलं
निजप्रियाएव नंदिताः। अन्यासामपि हितं कृतमित्याह। कामिनामिति। कामवशेः स्त्रीविषयाश्च
नामित्यमिति लोकान् विस्मापयामासेत्यर्थः। तत्र यथा श्रीभगवान् निजाचरितेन पुंसः शिक्ष

श्री० ८७

यति तयास्वप्रियात्वरितेन च शिक्षयन् तद्द्वारा तासां दुरात्मतां दर्शयामासेत्यर्थः । तदेवाह स

वैति । यद्यपि लाहशोप्यवहारो मानश्च न दुरात्मतया किंतु केवलमुग्धयोर्मदनाग्नादरयोरन्यो

न्यप्रेमविवर्द्धनो विशेषतस्त्वस्वाधीनकर्तृकत्वेनोचित एव । तथापि दर्पकस्कृतांत्रि विशेषस्त्व

स्वैरस्वैरऽनुचित एवेति बोधोपास्तना शास्त्रपरस्त्वपार्थ्यास्यायत । तद्दोषापि परिहृत एव । त

याल्लौकिकशिक्षापरत्वात् । यद्वा कामिनामिंद्राहीनां हृन्त्र । ईदृशास्त्रयसी कृतताद्विलासाद्दि

सुखाभावात् स्त्रीणां दुरात्मतां दुष्टविषयकं मतं दुर्बुद्धितां वा । अतिसूक्ष्मतरकुत्सित

पतिजनात् । अथवा कामिनः पति हैनं स्त्रियस्य चाति दुरात्मतामेव दर्शयन् शिक्षयान्नि

त्यर्थः । अयं भावः यदि कामक्रीडायां २ सिकता स्थित तदा परिसुप्तिः पुंस्तिरिदृश्याम्बा वरपल

याहीनेर्वनाव्यं । स्त्री निःशंकं दर्पकक्रीडादिषु लज्जादिकं परिहृत्य सुरुषं च वशीकृत्य स्वालं ७६

चारूपदुश्चेष्टापरा स्थितव्यमिति । एतच्च तयार्घदृष्टमाणवचनव्यवहारादेः किं बाडंकृत्यपत

हारस्यानिप्रायेण। यद्वा अत्रात्मारमणप्रकार एवायं दर्शितः। ततश्चैवं दग्धी विशेषेण कामशास्त्रो
क्तविविधबंधादौ स्कंधद्वयोपरिस्त्रीपादद्वयधारणादिनोदनं। दैरात्म्यं बाधरदंशननखक्ष
तकेशाकर्षणापुरुषायितादिनोद्यं। हिन्यद्गुरामता। शब्दप्रयोगश्चज्ञानादिनिष्ठमुनिविशे
षापेक्षया। विस्फुतस्तुनिजरसविशेषणेकीडंगेवेति। यद्वा आत्मरत इति संप्रमन्यंते तेन
सहानयोरन्वयः। तत्स्वमातृकाः। आत्मरतो हि नयं कुरुस्व भवति कामिनः प्रतिदर्शयन्। तया का
मनोगा सिद्धः। आत्मरतो हरात्ममेवेति स्त्रियश्च प्रतिदर्शयन्। तया स्वांपतिसेवा द्यासिद्धः
अत एवात्मरामता नाहरणतयासह स्वयं रम इत्यपाहिकृ। अलमतिविस्तरेण। एवं तद्वचनं श्री
व्रजसुन्दरीणामपि संगच्छते। श्रीभगवत्तच्चज्ञानेपि निजभाववान्निचारेण रसविशेषमयत्वात्॥
साभ्रमेण तद्दृत्मानं वरिष्ठं सर्वयोषितां। किंचा गोपीः कामयानामामसौ नृजत प्रियः।।२६।।
तदा मेन इति पूर्वं तासु मध्ये वर्त्तमानाया अपि तस्याः माहात्म्यमानो नासीदिदानीमेव जात इति

श्री० ८७

केचिद्व्याचक्षते । वस्तुतस्तु लक्ष्यालक्ष्यशरलोऽसत्यमितर्यः । यद्वा । तं तत्प्रयातेन रमितं आत्मानं । सर्व्वासां

योषितां व्रजसुन्दरीणां । मानेऽरुतु : गोप्यः सर्वा एव तत्रापि [illegible] कामयाना । कामयमाना हृच्या । असौ

अनिर्वचनीयविचित्रमाहात्म्यः परमस्वतन्त्रो । तद्दुर्लभ इत्यर्थः । तत्रापि प्रियः मदेकप्रेमकर्त्ता

स्मृत् । यद्वा । सर्वासामेव प्रियापि मामेव भजते प्रेम्णानुवर्त्तते । अयं च स्वाधीनभर्तृकाया विदग्ध

वर्यायामानस्याङ्गरस परिपोषक उक्त एवेति । तदनुरूपतर प्रसादस्याग्र त्वं विष्यत्येव ॥ ततो गत्वा

वनोद्देशं दृष्ट्वा केशवमब्रवीत् । न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ २७ ॥ ततः मानानन्तर

तस्माद्धामानात् । रतिस्थानाद्वा । दृश्या गर्विता सती वनोद्देशं वनप्रदेशं तेन वसद् गमनक्रमे

णापीतो गत्वा । यद्वा मदनुगोयमेव शंपन्तविते तिद्दृष्ट्वा स्वयमेव गत्वा । केशवं परमेश्वर

मपि । किं वा केशिमथनाद्व्रजहिताचरणा परमिति । यद्वा केशवो भी छेन परमसुन्दरं ।

८७

श्री० ८८

रिति तदीयसौंदर्य्यमोहितेतिभावः। अत एवाब्रवीत् किं तदाहनपारये। एतायपि अंतत्वाद्धि

तिभावः। लज्जयासाहसाथानुक्तिः किं वा सौभाग्यगर्व्वादिव तथोक्तिः। ननु मुग्धे लाघ्ये

दूरमथेच्छानांतरं हृद्यं गंतव्यमिति स्त्रिवैत्वाह नयति। हृद्यं हृदं कोदंडो निधाय त्वमेव नयत्यपि:

एवमुक्तः प्रियामाह स्कंधमारुह्यतामिति। ततश्चांतर्द्दधे कृष्णः सावधूरन्वतप्यत ॥२७॥

स्कंधमस्मदीयमारुह्यतामित्याह। इदं च नर्म्मरोष। प्रियामितियुक्तेः यद्वा कायः मदीयं वक्त्रः कठोर

वा। तथा च विश्वः। स्कंधः प्रकांडे काये च वाक्समूहयोरिति॥ ततः पश्चात् किं वा तस्मा

च्छानात्। तस्याः सकाशाद्वा। अर्पचकारः। ति [illegible] अपक्रमे। अंतर्द्दधे चेति समुच्च

यवा। अंतर्द्धानप्रयोजनं पूर्व्वमेवोक्तं। तदेव सूचयति कृष्णः परमानंदघन

मूर्त्तिरिति। आनंदविशेषार्थमेव तर्पणः। अत एवोक्तं प्रियामिति। अत्र च कश्चिद्विशेषः

॥श्रीविष्णुपुराणे॥पुष्पबंधनसंमानकृतमानामपास्यतं॥नंदगोपसुतोयातोमार्गेणानेनपश्यत
अनुयातेऽसमर्थाभ्यानितंबभरमंथरा।यागंतव्येद्रुतंयातिनिम्नपादाग्रसंस्थितिः॥हस्तन्यस्ताग्रहस्ते
यंतेनयातितथासखि।अनायत्तपदन्यासालक्ष्यतेपदपद्धतिः॥हस्तसंस्पर्शमात्रेणधूर्तेनैषावि
मानिता॥नैराश्यान्मंदगामिन्यानिवृत्तंलक्ष्यतेपदं॥नूनमुक्तात्वरामीतिपुनरेष्यामितेंतिकं॥तेन
कृष्णेनयेनैषात्वरितापदपद्धतिरिति॥साहसा।तद्दर्शनैकजीवनावा॥अन्चलप्रांतमुत्कृष्यविलल्लाप
॥हानाथरमणप्रेष्ठक्वासिक्वासिमहाभुज॥दास्यास्तेकृपणायामेसखेदर्शयसन्निधिं॥हाखेदे
आर्त्तिसंबोधनेवा॥नतस्यसर्वत्रैवयोरूपं॥नाथप्राणेश्वर।रमणरतिदायक।प्रेष्ठप्रियतम।म
हाभुजगाढालिंगनदानरित्यर्थः।एवंप्रार्थ्यथांतरंहेतुहेतुमत्तामाह॥यद्वानाथप्रभो।नकेवलंतथा
किंतुरमणसुखप्रद।विविधक्रीडाकारेतिवा।अतःस्वभावतएववाप्रेष्ठ।आत्मनःसकाशात्परम
प्रेष्ठेत्यर्थः॥यतोमहानुरूपपरममनोहरसच्चिदानंदघनमूर्त्तेत्यर्थः।यद्वा।परमभोगकर्त्तः।इति

श्री०
८१

मततरत्यादिसुखसंपत्तिर्वोधिता। यद्वा ब्रह्मेश्वरत्वेन नाथेति। तत्रापि पति प्रयोजनासिद्ध्या रमणेति
। तत्राप्युपपतित्वेन नत्वेत्येति। तत्रापि परमसुंदरत्वादिना महाभुजेति। यद्वा। क्वासि क्वासीति परमार्त्या
विलपंतीसु विह्वलासु मूर्छया निपतंतीति तदालिंगनमिच्छंतीस्मरंतीवाह महाभुजेति। नच दूरे स्थित्वात्रास्म
स्मीति वक्तव्यमिति। आह। मे मां प्रति सान्निध्यं दर्शय सन्निहितो न वेत्यर्थः॥ कुतः दास्याः। तत्रापि कृपण
याः। अन्यथा मदन्यदर्शनजसत्यांत्यजानुतप्यत एवेत्याशयेनाह हे सखेति [illegible] सख्या। यद्वा। सन्निधि
दर्शनेन च कापि वंचना पूर्ववन्नकार्येत्याह सखे परमविश्वासास्पदेति। अथवा। ननु भजत मत्वां हित्वा
नाहं कुत्रापि गतोस्मि त्वदंतिक एव वर्ते इति चेत्त्राहित्वामहमनुसंधानपश्यामि। सखेन। त्वमेव स्वात्मानम
निर्व्यंजयेत्याह। दास्या इति। अन्यत्समानं। यद्यपि विरहवैकल्येनानुसंधानापगमादिह लापेष्वसंगति
रपेक्षते। असंगतिश्चगुण एव। तथापि लाघवश्रीनां वाक्यं विद्वाक्यमेव सर्वार्थैः सेवतेइति यथालाभिकं किंचिल्लि
ख्यते। एवमग्रेपि [illegible]। ततश्च मया विमृश्य तन्न मावपतादिति ह्येतं। अग्रेमाहितामित्युक्तेः। अथवा॥ ८८

स्कंधआरूह्यतामितीत्युक्ते प्रेम्णा कंधरूढा तेनैव विलपन्तु पुरावर्त्तमानस्यापि कृष्णस्यापतनानवलोकनादं
तर्द्धिः कृष्णस्तत्स्युक्तं। वस्तुतस्तु कौतिकित्वादेव सत्वत्रतूर्णीं स्थितः। ततः प्रेमवैचित्यनाम्नस्तस्याः प्रस्तुता
पः। अथान्यागोपीः सन्निहिताद्दृष्ट्वा कृष्णेनांतर्हितमेवेति श्लोकं॥ अन्विच्छंत्यो भगवतो मार्गं गोप्योवि
दूरतः॥ ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं॥ विदूरतः अत्यंतदूरेपि ददृशुः। तस्याः कांति
विशेषतः। पद्य। विदूरतो निविड्ट्य अग्रतो दूरं गत्वान्वेषणं तस्य रत्यर्थः। पद्य। अकारप्रश्लेषेण अवि
दूरतः निकट एव ददृशुः। ततश्चानिकटवैकल्यतरेण निकटेपि दूर्वलस्यास्तमार्गे स्वरं न शुश्रुवुरिति
हृतं। प्रियस्य श्रीकृष्णस्य विश्लेषादिच्छेदात् दुःखितां पश्चान्मोहितां च। भूतलविलुठनलग्नधूलि
कंटकक्षतरक्तस्वेदाश्रुसर्वांगतादीनां वक्तुलाश्रुधारालालालापं किलमुखवक्तनत्वादीनां लक्षणं
नांतादृशामोहस्य च तद्विश्लेषं विनाप्ययानुपपत्तेः मोहितामित्यनेन सर्वान्यो। न्यान्यो ऽस्याः प्रेम

विशेषोपि दर्शितः। तासां हि विरहार्त्या भ्रमणादिकं। अस्यास्तु परमदशा तुल्यो मोह इति। सखी
मिति तां ताद्दगवस्थापन्नां दृष्ट्वा सख्येन तुल्यव्यथापि च। विशेषतस्तु हि गुणितानिजवेदनाः सखी
अपि परिहृत्य परस्परं पुरित्यर्थः। विश्लेषस्य चतएवैर्ष्यादेरपगमात्। तथापि श्रीराधा कृष्णस्यास
ङ्गं विचित्रं वा तु यैस्तस्य स्वस्य कृतां शनैरीषत् प्रापयामासुः। ततश्चाश्वास्य तद्वृत्तं पराङ्कुरितिच
रूपं॥ तथा कल्पितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात्॥ अवमानं च दौरात्म्या। [illegible] परमभ्यनुः
॥ ततश्च तथाकल्पितं सर्वमिति शेषः। [illegible]
[illegible] । पद्यापुनर्दुःखोदन्तमाने नतान्निरपेक्षं
अपि सखीनां समागमात् स्वयमेव विलापरूपेण वर्णितं। न तु नाममिति शेषः। इति निष्कर्ष्यापाव
कयमेक्रमेण वा। ततश्च मानप्राप्तिमाकर्ण्यैव मय्यपि। यथा कल्पितमेवाभिव्यञ्जयति॥
मानेत्यादिना। अवमानं परित्यागलक्षणं च निजदौरात्म्यान्मानादिलक्षणादाकर्ण्याव
कृष्णायामुन्नेरेव प्राधान्येनोत्प्रेक्षे। न तु तत्प्रकारेण रमणात्। तथा। कस्मादेव रसावसरे तद्दि ९०

नाद्या । माधवात् लक्ष्मीकांतादपीति । यद्वा । मधुना मधुररसेन क्रीडतीति स देति तस्मात् मानप्राप्तिसौ
भाग्यमतोप्यधिका काचिदन्येव । न त्वहं । तथापि केवलं न तत्कारुण्यमाद्रियन्नेव न च निजगुणैः स्वाद्यामानं प्रा
प्नोतीति भावः । एवं सकृष्णीत् भगवत्कारुण्यादिगुणत एव । अनर्थं तु सर्वं निजदोषादेव वक्तव्यं मंतव्यं चेति स
धूनापि शिक्षणा मासेति सूचितं । यद्वा । श्रीकृष्णात् दूरे आत्मा स्वरूपं यस्याः । दूरे आत्मा श्रीकृष्णो वा यस्याः
सा दूरात्मा तद्भावो दौरात्म्यं तस्मात् । तत् दूरगमनादित्यर्थः । परमं विस्मयं स घ एव तादृशानुग्रहनिग्र
हाभ्यां ॥ ततः परमप्रेमवैवश्येण तत्या सकिताः पुनरप्यन्वेषयामासुरित्याह तत इति । ततो विशन्तः वनं चंद्रज्यो
त्स्नाया यावद्विभाव्यते ॥ तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृत्तुर्हरेः ॥ यावत् वनं व्याप्य ज्योत्स्ना विभाव्यते लक्ष्यते तता
वद्वनमविशन् । प्रविश्य तमन्वेषयामासुरित्यर्थः । तमसा प्रविष्टं अर्थपंलघनत्वादंधकारमयमालक्ष्यतत
स्तस्माद्वनान्निवृत्ताः । न तत्र तदन्वेषणोसिद्धेः । तथा च श्रीविष्णुपुराणे ॥ प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमस्या न लक्ष्य
ते ॥ निवर्तध्वं शशांकस्य नैतद्दीधितिगोचरमिति । स्त्रिय इति स्त्रीणामंधकारवनप्रवेशसामर्थ्याभावादि

श्री ४
९।

त्यर्थः। रूरेरितिपाठोऽत्रकेषांचिन्मतः। सचश्रीस्वामिपादानांअसम्मतोऽलक्षितेततः इतिपुनरुक्तेः समा
धानार्थं। नत इत्यस्यैववक्तेरन्वेषणादितिव्याख्यानात्। अन्यथाततइत्यस्यप्राक्लिखनायोगः। रूरेस्तत
इत्यन्वयप्राप्तेसौस्थ्यंवा। तथापिस्वगत्तान्रूगच्छेयुरिति। किंवत्कल्पंनवस्मृतवत्योपीत्यारु। तन्मनस्कास्तद
लापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः। तद्गुणानेवगायंत्योनात्मागाराणिसस्मरुः। आत्मागाराणिस्वतंत्र्यमनो
ह्रसुखमपानीत्यर्थः। किंवागच्छन्त्यार्थमन्यासवशेनगम्यान्यपिस्मरु। आत्मानंदेहंस्वत्रंवा आगा
राणिगृहाणिदेहगेहानिवा इतिजोक्तलोगसाधनत्वेनोपयुक्तानि। तदस्मरणेहेतुः तन्मनस्का इत्या
दि पदत्रयेणतस्मिन्मनोवाक्कायानांनिवेश उक्तः। तत्रमनसोनिवेशः तद्गुणादिस्मरणेनतद्विष
यकविविधसंकल्पविकल्पकादिनावा। वाचश्चान्योन्यंतद्वार्त्ताकथाकदाचित्तदाह्वानादिनावा। कायस्य
चपूर्ववत्तच्चेष्टानुकरणेनप्रणामार्थंदण्डवन्निपातेनतदर्थपुष्पमालाग्रथनशय्याविरचनादिनावाप्र
तएवतदात्मिका। तन्मय्यः। किंवा उक्तप्रकारेणतदर्पितात्मानः। अतस्तस्यगुणानेवनतुपरित्यागेपिनैष्ठु ९१

योदितो ध्यानभूगायंत्यः॥ गायंतश्च श्रीभगवतो गीतप्रधानत्वात्॥ तथा चोक्तं तेनैव॥ नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां
हृदये रवौ॥ मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारदेति॥ एवं श्रीभगवद्वशीकरणहेतुत्वात् गानस्य सर्वतः श्रेष्ठ
मभिप्रेतं॥ यद्वा तदानींतासां तदनुसंधानाभावेन केवलं विरहोत्थितजस्वभावादेव तथापि सर्वान् निर्दिश्या
त्वात्॥ तथा शास्त्रं जल्पयंतत्वेनानुस्मरणे प्राधान्यात् तस्य श्रेष्ठत्वं सिद्धमेवात्र चालापगान[illegible]योर्गुणपद
संभवात्॥ कदाचिदालापः कदाचिद्गानं॥ कासांचिदालापः कासांचिद्गानमिति वा ह्यं॥ यद्वा तन्म
नस्का इत्यादि पदचतुष्केण तासां सदातनः स्वभाव उक्तः॥ अत एवाधुना विरहत्यागायंत्य इति॥ तदात्मिका इति
पूर्ववदंत्यपदग्रापरिहारार्थं वा॥ यद्वा तत्परिहारार्थमेव ताविशिनष्टि॥ विरहात्तिंविवृद्धिस्वभावेन तदावेशेन वा
तस्य मन इव चेष्टादिरद्धितं मनो यासां॥ तस्यालाप इव गंभीरमधुराद्भुरार्थलंगीपूर्वकमर्मादिमयश्चालापो
यासां॥ तस्य चेष्टेव विचित्रालिंगनादिरूपा चेष्टा यासां॥ तस्य प्रत्मादेरूद्भवजिलंगानुकरणादि नामनोरू[illegible]
त्मा यासां ताः॥ तथापि तद्गुणानेव गायंत्य इत्यादिनात्तत्प्राग्युक्तं॥ विष्टदे वनतु निवृत्तेति वस्तूचितं॥ अन्यत्समानं॥

श्री ४ पुनःपुलिनमागत्य कालिंद्याः कृष्णभावनाः ॥ समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकांक्षिताः ॥ पुनः पुलिनमागमनं तत्र
परित्यक्ता अस्मान् श्रीकृष्णो नूनं कृपया सांत्वयितुं तत्रैवागतः स्यादिति मत्वा किं वा तद्दर्शनाभावेन स्फूर्ति
तं नत्वक्रीडास्थानस्यैव दिदृक्षया ॥ अत एवोक्तं कृष्णभावनाः कृष्णं चित्ताकर्षकं परमानंदप्रदं वा भावयंत्यः
तत्रगतं मन्यमानाः किं वा कृतक्रीडं चिंतयंत्यः समवेता इति उच्चैः श्रीकृष्णस्य श्रावणार्थं न दुःखं पंचभिः
सहेति त्यापात विरहस्वभावादेव वा । कृष्णं परमानंदघनमूर्तिमिति तज्ज्ञानेनैव न किल प्राणा निर्गता इ
ति भावः । तदागमनमेव कांक्षितं प्राप्स्यामीति कथंचिदप्यनपेक्षा न जाता । तदागमनाकांक्षया न निर्ग
ता । तत्र वा आगमनशब्देनात्यंतविरहार्त्यासंदर्शनमात्रमेवाकांक्ष्यते । न त्वन्यदिति भावः ॥ इति द्वात्रिं
शः ॥ कृष्णैकगम्यो वागर्थो यासां लेखितुमिष्यते ॥ क्षांत्वापराधं देव्यस्ताः ज्ञापितं तच्च तु मे निजं ॥ पीत ८२
श्रीगोपिकागीतसुधासारमहात्मनां ॥ श्रीधरस्वामिनां किंचिदुच्छिष्टमुपयीयते । जयति तेऽधिकं जन्म
ना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि ॥ दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

अधिकंभूर्यत:सर्वतोवाश्रीवैकुंठादपिवाखेडेनतत्रत्यालक्ष्यते।रूप्यत:।अत्रब्रजेरायुनिरंतरं।यद्वा
अधिकमित्यस्यात्राप्यन्वय:।अतिमुकुराधिक्येनेत्यर्थ:।मूर्तिमतीलक्ष्मीरिव उत्तरोत्तरंवर्द्धमानापरमोत्तमासं
पूर्णासर्वसंपत्त्अत्रयतत्प्रनपेक्ष्माणापिस्वयमेवसेवते।यद्वा।वैकुंठस्यापिस। नावे
नकिंवासंकोचतोनिरंतरावास्थित्यस्यकयामुकुरायातयातेर्वसति।सदानिनवैकुंठादधिकसंपन्न:।किंवा
प्रतिगृहंभ्रमंत्या:परमविनयतमयापालक्ष्म्याएवसाक्षाद्दर्शनात्।हीतिनिश्चयेवा।तथाचोक्तं।तत:प्रनृति
नंदस्यत्यादि।मधुपुर्यामपिजन्मनाव्रजस्यैवोत्कर्षसिद्ध:।किंवातासांव्रजएवतज्जन्मनिश्चयाज्जन्म
नाव्रजइत्युक्तं।एवंतत्प्रभावेनात्रत्यानांसर्वेषामेवसर्वमंगलंजातं।केवलंदैवहतानामस्माकंएवसदा
दु:खं।तत्राप्यधिकमिदंसर्वज्ञेनपरमदयालुनाऽस्मत्प्राणवल्लभेनापित्वयानज्ञायतइति।नदृष्टा
न्यत्रावदस्तुतन्मात्रमपिज्ञायतामितिप्रार्थयंते।दयितेति।दयितं।ज्ञापतां।किंवासाक्षाच्चपश्यतां।तस्यप्र
त्यक्षत्वात्दु:खदर्शनेसतिपरदु:खकातरोवश्यंसाक्षात्द्रवेदितिभाव:।किंतदाकु:दिद्विति।अनेन

श्री
९३

वकुलपरिजृंभमाणद्विदुःखंसंसूचितं।तावकास्त्वयास्वीकृताःत्वदीयताभिमानवंतोवा॥अतःएवविविंन्न
तेअन्वेषणेनवकुदुःखमनुभवंतीत्यर्थः।अतस्तावकत्वेनैवैतद्दुःखं।अन्यथातदनुत्पत्तिरितिभा
वः।ननुनिर्बुद्धयस्तर्हिकस्यचिदन्यस्यभवतःतत्राहुः।दयितेति।त्वदेकदृष्टयोऽनन्याःकथंचि
दप्यन्यसंबंधमात्रमपिनरोचतइत्यर्थः।ननुकइअवरहिदंपेम्मंणकुविज्जमाणवेलोए।हृइहोइ
स्मविरह्लोविरहेहोंतम्मिकोडिअ५।इत्यादिन्यायेनदयितस्यविरहेदयितानरीविकुर्वीमासत्यं।त्व
लएवनमस्यंतइत्याहुः।त्वयिनिमित्तेधृतासवः।त्वदाश्रयाशयाजीवंतीत्यर्थः।यद्वा।त्वयिविषयेत्वन्य
स्तत्वेनप्राणाननर्पयंतीत्यर्थः।एषुश्लोकेषुपदवर्णादिसाम्यापेक्षयाप्रायःअतिपदंद्वितीयाद्ध
रस्यैकंज।तथाहलक्ष्येकुत्रचिदन्यत्रापिद्रष्टव्यं।अप्रथमाक्षरसंख्याक्षरजोऽस्तुकुत्रापिकथंचिद्दि
वं।तच्चश्रीमुक्ताफलटीकाकारैर्वृत्तमेवास्ति॥शरदुदयापेसाधुज्ञानसन्नरसिजोदरश्रीमुखवा
दृष्टा॥मुरतनाथतेमुल्कदासिकावरदनिघ्नतोनेदृकिंवधः॥२॥मुषितिदृशःपरमतस्करत्वंध्वनितं॥ ८३

उत्तमकाले कलुषुर्गे साधूनां उत्तमद्रव्यं तन्न्यस्तलक्ष्मीतुल्यम स्या धनस्यहरणात् । अत एव इदृशा चौरेण वधो
पि सुघट एवेति भावः । वस्तुतस्त्वेवं इदृशः परमसौन्दर्यमुक्तं । इदृष्येत्येक एवैव भाव विशेषस्य सूचनात् द्योत
कत्वं । पद्य । एकदापि इदृशो त्यर्थः । अशुल्क दासिका इति मूल्यं विनाक्रीता अधम दासी रपीत्यर्थः । संवो
धनान्यां वधस्यानौचितं सूचितं । वधेन सुरदस्य लङ्कालीष्वप्रदत्वस्य च पूर्वदत्तवरस्य वाहानेः । अले
वेण सुरतेश्वरेति लक्ष्मैवास्मा सुतदक्षिणाकारिता तत्र च वरदानेन दृष्टीकृतेति न तत्रास्माकं धार्ष्ट्यम्पि
दोष इति भावः ॥ अन्यत्रैर्व्याख्यातं । पद्य । ननु प्राकृवरस्य स्मन्मरणात् यदि दोषप्रसंगः स्यादेव त्वा
दृः शरदिति । इयासुरतनाथ । इदृष्यैव संभोगसुखप्रदासीत्यर्थः । निघ्नतः त्वा इदृग्दानानन्तरणात् । व
धः तद्जन्यं पापमित्यर्थः । आप्तुधृतमितिवत् । अन्यत्सम्मानं । पद्य । नादृशा इदृशो वलद्रूपेण शुल्केन दासिका
किं वा शुल्कं विनैव दासीः । निघ्नतः विरहात्पात्यागेन वेति । स्वलएव याचाति । तु दुपसन्नैः । संबोधनद्वयं प्र
णयकोपात् । विरहान्ति विशेषाद्वा । तथा हि । सुष्कुरतानां कृतानां उपतापके इति नाथ्यते रूपतापार्थं

श्री। कत्वात्।नित्यवरस्वेच्छकेतिवा।दोऽप्रवरंखंडने।अतोनिरुद्दोषपरिहारार्थमप्यागम्यतामितिभावः।विष
ज्वालाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात्॥वृषमयात्मजाद्विश्वतोजयाद्वयजतेवयंरक्षि
९५ तामुहुः॥विषज्वालादिभ्योगोगोपादीनां।वर्षादिभ्यश्चसर्वव्रजस्यैवरक्षणेनलक्ष्मीयात्मपालन
त्।किंवा।तत्रतत्रश्रीकृष्णविषयकमांगल्यमेवसर्वरक्षामननात्वयंरक्षिताइतिप्रेमोद्रेकेणोक्तं।
वृषमयात्मजादितिनाविस्मृ[illegible]वनं।सकृद्धिसार्वज्ञात्।विशेषतस्त्ववीरस्यास्त्यापेक्षं।विशेषाप्रकलनात्।स्व
तएवतत्तत्परिस्फूर्तेः।तस्यमायावित्वेनकृतनिर्देशः।सुनिश्चितत्वात्।अस्तोकतिगाणपानि।वकुल्योपिदुः
खवेभ्योरक्षिताइत्याहुः।विश्वतः।पूतनाशकटतृणावर्त्तयमलार्जुनेभ्योवकवत्सदवानलादिभ्योपि
तयादित्येवं।पुनःपुनःस्तत्व[illegible]यात्वदीयाबाववयंरक्षिताः।तच्चतवपुत्रकमेवेतिसंबोधयंति।अघस
कारुण्यादिनासर्वतःश्रेष्ठेति।यद्वाव्रजेश्वरेति।वयामित्यग्रस्यस्पष्टनिर्देशः।स्वविषयकोपकारविज्ञाप ८४
नाय।तूच्चाधुनापितदर्थं।मुहुरिति।तत्रोदासीन्यपरिहृत्येनपरमेकृपालुत्वंसूचितं।किंवाप्रेमविवशानांत

सांस्वप्नमनोरथादौ पुनः पुनस्तेषामेव साक्षादिव स्फूर्त्यभिप्रायेण। पूर्वोक्तक्रमातिक्रमो विरुद्ध एवेव स्या
त्। किं वा श्रीकृष्णविषयकतत्तद्रूपे तेषां यथोत्तरं न्यूनता विवक्षिता। अत एव तेऽस्पष्टं निर्दिष्टाः। ततश्च
विषजलाप्ययादितिरक्षिताः किं वक्तव्यं व्यालराक्षसादित्येवं व्याख्येयं। अन्यत्तैर्व्याख्यातं। तत्र
। व्यालाः कालियाजगरादयः। राक्षसाः पूतनाबकाघाद्याः। शंखचूडस्तु यक्षः राक्षसप्रायत्वेन तत्
सचक्रुर्वा पाख्यानात् तेष्वन्तर्गत एव। तेषां ज्ञानाविकत्वं। पुनरुक्तिरेकं। एवमग्रेऽपि। वर्षं तु मैदं द्विरेका संवर्त्त
कृतं। मारुतः तदानीं तनः तृणावर्त्तस्य। वैद्युतं विद्युत्सम्भूतः तद्वर्षकालीनमेव। अनलश्च स्थानद्व
यदावः। किं च तत तदितरस्य शाकटादिभ्यः। ते गोपा वयं च रक्षिताः त्वयेति प्रकरणबलात्। गो
पा इति साक्षादनुक्तिस्तदानीं तत्प्रसंगस्याप्रकृतत्वात्। तत्र विषजलाप्ययात् गोपाः सुधा दृष्ट्या जी
वनादिना। व पंच शोकज्वरेण तत्र श्रीविरहमरणेऽभूता कालियमर्द्दनादिना। अजगरात्तु विमोक्षणेन
तनात्। तन्निपातभयात् प्राणाः सर्वेऽपि बुधः। शकटार्जुनतो वत्सबकाघासुरेभ्यस्तु स्वा... । शंखचूड
रूपं। वर्षात् सर्वेऽपि व्रजजनास्त्येवं विवेचनीयं। तत्र तेषु तिष्ठत्तान्त पोद्यं। एवं सामान्येनैव व्रजं रक्षिताः स्म॥

श्री ४ अधुनातुल्यदेशकालतपोवंशविशेषेणरक्ष्याइतिभावः। अन्यत्समानं। यद्वा। किंशब्दः पूर्वपद्यादनुवर्त्तते
तत्रश्चायमर्थः। तस्मात्तस्मात्किमितिरक्षिताः मारितास्स्यामचेत्तद्देवतत्र मनविषयादित्यर्थः। ततश्च
९५ तेषांदुर्मास्कृतापेक्षानामप्यद्यांतरश्रेष्ठमस्त्येवं। विचित्रक्रीडाकारिसाक्षाद्दत्तवर्त्तमानरूपोविष्णुरेवकेवलं
त्वंनवानुनवति॥ नखलुगोपिकानंदनोभवानखिलदेहिनामंतरात्मदृक्॥ विखनसार्थितो
विश्वगुप्तयेसखउदेयिवान्सात्वतांकुले॥ किंतुअंतरप्येवंवर्त्तते इत्याहुः॥ अखिलेति। अतोस्मा
कमिदंदुःखापहृतंभवान्जानात्येव। किंतस्यव्युद्यपेक्षणेनेतिभावः। ननुसत्यंजानाम्येव। किंतुब्र
ह्मसर्वभवसरएवसंपद्यते। तत्राहुः विखनसेति। स्वल्पकवरप्रार्थनयाभक्तकुलेवतीर्णस्तत्रवतात्मनः
अनवसरेपिपरिपाल्याएवेतित्वत्तःप्रमाणमस्माकमप्यवसरापेक्षानपेक्षेतिभावः। स्वपमधुना
न्यापेक्षस्यास्वकृतनिबंधस्याप्यतिक्रमणेनतु। तद्वायेगुरुप्रज्ञानयनादेवयत्नमेवतनुपूर्वंतमत्र्क्त्वा ८५
इतिचेन्नथापिपरिपाल्याः। श्रीब्रह्मणास्सर्वेषामेवपालनस्यप्रार्थितादित्याहुः। विश्वगुप्तयइति॥

अतो निजजनकवरप्रार्थनस्यावश्यपाल्यत्वादयं नोपेक्ष्या इति भावः। किंच तत्रापि भावविशेष
नाक्तेवयं विशेषतः परिपाल्याः इत्याशयेनाहुः। सखे इति। अनपत्यैर्व्याख्यातं। यद्वा। अंतरात्मसु
गापिजवानां गोपिकानंदनो न भवति खलु किं त्वपि तु भवत्येव। कथं तदाहुः। विरचनस्येति। अतो वयमानंद
नीया एवेति भावः। यद्वा गोपिकानंदनः कारुण्यादिगुणरूपलीलादितिरसमाधुर्यप्रकटनपरः श्रीकृष्णो
भवान न भवति। किंतु परमात्मैवेति परमाहुः। रवेनकुलानपद्मसंगीकृत्याहुः। नरवामिति। खलु निश्चितं।
इत्यधुनाज्ञातमिति सर्वज्ञाग्रेपि शेषः। किंचानाविश्वगुप्तिः अखिलविश्वगुप्तिस्तस्यै विश्वसंस्थारायैवेत्यर्थः
॥सात्वतानां यादवानां एव कुलेन तु गोपकुले ज्ञात इतिवा। अनपत्यसमानं। अथवा हेसखे इतिसो
ल्लुंठं। नन्वः श्राङ्गिर्हेशान्त। सर्वपदैरेवान्वयः। तेन हेअसखेप्रतिकूलेति। खलु वितर्के। श्रीयशोदानं
दनो न भवति। तथा सति तत्संबंधेन दामोदरत्वादिलक्षवश्यतानरजादर्शनेन वास्माकमुपेक्षानुप
पत्तेः। यद्वा। गोपिकाः अज्जसुंदरीः सर्वोऽस्यानंदयतीति तथा सति तदुपरीत्यापि वात्। किंच अरिकल्प
स्य।

श्री
९८

हिनांअंतरात्मरूपेणापिनभवतितथासतिअस्मद्दुःखज्ञानसंभवात्। नचब्रह्मणाविश्वगुप्तयेऽर्थितःत
थासत्यस्माकमपिरक्षाप्राप्नोगपत्वात्। सात्वतांभक्तानांकुलेचनोदेयिवान्। तथासतिसत्संबंधेनति
रूपाधिकृपालुतासंभवादिति। यद्वासख असिद्धोभवान्। अखिलदेहिनामंतरात्मदृगितिविश्वगुप्तये
ब्रह्मणासात्वतांभक्तानांकुलेचनरितुमर्थितः भवान्खलुखेआकाशएवउदेयिवान् इत्याकाशेणु
एत्वेनासंगोदासीनत्वाद्भवान्गोपिकानंदनोनभवतीत्यर्थः। यद्वाउइतिपदंसंबोधनेनभोगो
पिकानंदन। विरचनाऽपितामदःतेनचभक्तस्यापिनामग्रहोगच्छेत। ऊवगासेत्यमुल्लक्षजिलाहित
मिति वर॥ अत्रोलूकशब्देनकौशिकउच्यते। तेनचशागः। नात्रनेयार्थतादोषः तस्यकाव्येक
विषयत्वात्। अतोऽयमर्थः तवपितुःपित्राविश्वगुप्तये। विश्वेषांसकलानांब्रजवासिनांगुप्तये
रक्षायैभवान्। अर्थितःसात्वतानांभक्तानामभिषांगोपानांकुलेउदेयिवान्। सांप्रतंरक्षादूरेऽस्तु
हृदयदुःखमपिनजानातीत्याहुः। अखिलदेहिनामंतरात्मदृक्। अंतर्हृदयज्ञोऽपिनभवति
यातमंतर्दह्यमानानामस्माकंप्रयेतांमहाग्निविनाशानतीत्यर्थः। व्रजेंद्रपित्रासर्वैात्रमसंतानार्थे ८६

विष्णुराराधितइतिप्रसिद्धिः॥विरचितानंदंवृष्णिधुर्यतेवचरणमीशंपुंसांसंसृतेर्नयान्।करसरोरुहंकां
तकामदंशिरसिधेहिनःश्रीकरग्रहं।विरचितानंदमितिमोक्षप्रदत्वमुक्तं।कामिनांअर्थिनांसर्वा ९३
भीष्टप्रदमितित्रिवर्गदत्वंनाक्तिदत्वंच।श्रीकरग्रहमितिप्रेम्नाश्लिष्टपल्लवपल्लवरसिकत्वंच।एवं
पद्योत्तरंश्रेष्ठमाहुत्वंसरोरुहरूपकेणसकसुशीतलमधुरत्वादिनाखलःफलरूपत्वंसूचितम
व।अतोनःशिरसिधेहि।अस्माकंतन्नास्तिसिद्धमेइतिभावः।तत्रमोक्षानामनिर्विघ्नप्रेमसंपद्धु
द्ययेविविधदुःखपरंपरानिवृत्तिरेवप्रयोजनः।त्रिवर्गार्थिप्रेमसाधनोपयोगएव।अन्यत्त्वत्तानामपेक्ष्य
मेव।एतज्ज्ञातीतनक्तिसिद्धांतमतेज्ञेयं।तासांतुमतेशिरसिश्रीरूपधारणमेवपरमफलं।ग्रन्यच्युत
स्वभावमात्रस्तोत्रंननुतद्योगपानकमितिचेत्।सत्यं।निजमाहात्म्यापेक्षयाधेहीत्याकुः।वृष्णि
धुर्यवृष्णिइंद्रेधुर्यस्मनसमर्थ।इतिस्वपक्षेरूपाकरणंदर्शितं।परत्र।वृष्णिधुर्यादितिनिरूपोष्णगुण
रूपादिमाधुर्यपक्षेनापत्पद्गुकुब्जेत्वर्तीर्णेत्यर्थः।गोपानामपिप्रसादवत्वात्।तज्ज्ञावनिशेषेणत्व

श्री४
९७

याधेयमित्याशयेनाहुः। कांतदेहस्येति। अन्यैर्नैर्व्याख्यातं यद्वा सरोरुहरूपकेण ध्वनितं तापहारित्वा
दिना दुःखध्वंसनसुखापादनाद्यात्मकं सर्वार्थप्रदत्वं। तथा सत्कृपाशीलत्वादिना वा ध्वनितं। स्वतः
परमफलत्वमेव दर्शयंति विरचितेत्यादिना। संसारभयादपि प्रपद्यमानानां विरचितं अभयं स
र्वतोभयाभावो येन। अतोस्माकं पुनर्विरहजभयं नाशयेति भावः। कांतं च तत्कामदं चेति स्वतः स
र्वार्थरूपत्वं सर्वार्थप्रदत्वं चोक्तं। कामदत्वात् कांतत्वस्य श्रेष्ठ्येन पश्चान्निर्देशः पस्याप्यादौ निर्देशः
श्रीभागवतामृतोक्तप्रीतिभक्तिसिद्धांतापेक्षया तात्कालिकस्वाभिप्रेतानुसारेण वा। अतस्त
त्प्राप्तिर्निजकामपूर्त्तिश्चाभिप्रेता। तच्च संभवेदेवेत्याहुः श्रीति। तद्दृष्टांतेनास्मास्वपि पेर्दृ संभवा
दिति भावः। यद्वा श्रीकरग्रहमपि धेहि। तत्र हेतुः स्तनेष्वपि धेहीत्यपि वा। एतदनुसारेण प्रेमनोरथं कुर्वंति।
क्रूरेण विस्तार्यते वक्ष्यते। अप्यंघ्रिमूलेपतितस्येत्यादि। तत्र कांतेत्यस्य पद्धेति। कामदमित्यस्य ८७
वस्मरहरणमिति विस्तारः। परं स्पृष्टमेवेति। यद्वा भजतः शत्रुभयेन संसृतेरितस्ततः संसरणात् प
लायनात् चरणमीयुषां प्रपद्यमानानां जनानां वैरिविनाशेन विरचिताभयं। श्रीकरग्रहं श्रीकराः संपर

करारेखामपाः श्रंखचक्रादयः तानकन्द्मातीतितथा। तदैश्वर्यविनापनमर्थः। नकेवलंमिरासिश्री कृत्तनिधा
नमात्रंकार्यं। किंत्वस्माकंकामस्यअपूरयितव्यइतिभावः। सूचितमेवात्योत्सुक्येनानिवस्ठसतीति॥ वड १८
ठनागनिरुनवीरमोचितांनिवठनस्यपद्मस्नास्मित॥ नठसखेनवाकिंकरीःमनाठलरुहाननंचारु
दर्शय॥ एतेनन्ठनस्यजोगपत्वमुक्तं। अन्यथास्मदंत्यदशापत्याआर्तिहननासिद्धिः। वीरत्वदेजस्या
पिदातेसामर्थ्यमुक्तं। स्मयोमानः। तवास्मितमात्रेणापिमानोनिरस्यते। तदर्थमंतर्धानेनालमिति
भावः। यद्वा। अनेनपरमसमनोहरत्वमभिप्रेतं। अतस्तादृशंपङ्कजमपेक्ष्यतइतिभावः। सखेइतिलठ
नेष्वकार्यविशेषःसूचितः। यद्वा। अनठनेस्मार्वादुश्चिरायापश्चात्तथापिकिलकुरुवलद्धव्यंसखे
ननुन्यवायत्वात्। किंवाविश्वासघातिदोषप्रसक्तत्वादितिभावः। ननुतत्रतआदरोनास्तीतिचेत्तत्रस
दैन्यमाहुः। भवतःकिंकरीरिति। दीनानांशरणागतानामुपेक्षापरमायुक्तेतिभावः। यद्वा। तर्हिकिंचि
दन्यमनुगच्छतेतिचेत्तत्राहुः। भवतएवनत्वन्यस्यकिंकरीरिति। ठलरुहवदाननंचारुयथास्यात्
थेतिप्रेम्णासास्मितभ्रूविलासकटाक्षवलितं। किंचनिकटागमनेनसम्यक्तयादर्शयेत्यर्थः॥ ॥

श्री४
९४

गजरूरेतुपमपादर्शनमात्रेणविरहसंतापहारित्वमभिप्रेतं। योषिता मितितत्रास्माकंस
मर्थ्यानांवात्स्वप्नमेवरूपपादर्शयतीतिभावः॥ यद्वा अनन्यजीवनानामस्माकमन्यथ
मरणमेवेति। किंवातद्दर्शनसुखस्ययोषितांहृदयैकानुभवनीयत्वात्॥ अत्यैवतद्धानं
योग्यमितिसूचितं। अन्यत्रैर्व्याप्तं। यद्वा। योषितांमध्येयेनिरूढाः त्वत्परिग्रहाःस्वीय
त्वेनस्वीकृतावा। तेषांस्मरविध्वंसनास्मिन। अतएवनिरूढदासीर्जहि। तत्प्रकारमेवाहुः। रू
लेत्यादिना। आप्यायनमस्वनहत्यंतेन। यद्वा। योषितांवीर। रूपोयोविरुद्धेसमर्थेत्यर्थः॥ अ
तोवयंमतप्राणाएववृत्ताः। तदधुना अस्तवकिंकरीः अन्याअदासीरेवरूढधारूरूलरू
हाननंचनोदर्शयनदर्शय। मरणस्यैवनिश्चितत्वात्। इदंचप्राणकोपेनपरमार्त्यावोक्तं
अन्यत्समानं॥ प्रणतदेहिनांपापकर्शनंतृणचरानुगंश्रीनिकेतनं॥ फणिफणार्पितंते ८८
पदांबुजंकृणुकुचेषुनःकृंधिहृच्छयं। नतस्थतेतावकमसाधारणं। किंवात्वदीयानामस्माकं

कुचेषुस्तणुनिधेहि।पापंसंसारदुःखंपरमोकरव्यसनंवाहठणचरानुगमितिसर्वज्ञजपशुपालक
चेनक्षपालुचं।एवंचतुर्निर्दिशेषणेःपापहरत्वादिकमुक्तं।ननुकिंतत्तदर्थमिवेष्यते।नेत्याहुः
हृच्छयंहंधीति।अस्माकमेतदेवप्रयोजनं।अंबुजरूपकंतुइर्द्धात्कसरात्तहरूपवद्विज्ञेयं।अन्य
त्रैर्व्याख्यातं।यद्वाननुनिर्दयाःपापाद्दहंविजेमितत्राहुःत्वणतेति।सकलत्वणामकारि
णामपियथाकथंचित्स्मरणागतानामपिवाप्राणिनांपापहरठ।कुतस्तवपापशंकेति।किं
वामद्यदिनासागस्सुयुष्मासुनदाचरणमयुक्तमितितत्राहुःत्वणतेति।त्वत्स्मरणगतानाम
स्माकमागोनश्येदेव।ननुतथापरमक्रूरेषुमृदुलतरंतदुःखशंकयाकर्तुंनशक्यते।तत्राहुः
दयेति।दयान्येवनचदयतान्यस्थानिशर्करादीन्यपिचरणंतिपरमाहृतासूचिता।परावद्भव
वयमप्यनुकंप्याःइतिभावः।ननुसुदुष्टशात्रेनेषुयुष्माकंस्तनेषुकथंपादार्पणंकर्तुंयुज्यते।इत्य

श्री४ तस्याह्नः श्रीति । सर्वातिशायिशोभास्पदत्वादलंकरणवर्यमित्यावीत्पर्थः । ननु तथापि स्त्रीरूपस्य
९१ नावश्यावत्युत्पत्तिस्त्र्यो विमेति । तत्राह्नः । फणीति । यद्वा । फणिफणार्पितत्वेन विषाद्यनर्थध्वं
सनत्वमुक्तं । तत्ता विषापमृत्युंजयमपि हि दृष्टमिदमत्पणिनहूधीति भावः । गिरसीति पूर्वं सर्वी
सामैक्यामिप्रायेणोक्तं । मूर्द्धि करार्पणमात्रेणसापत्न्यविशेषानुदयात् । अधुनाचस्तन
स्थितिवङ्कुचनघ्रतपकं तेषु करणमभिप्रेतं । अत्ररसविरोधेनासापत्न्यसंभवात् । अतो
न्यानंतेसानुत्पत्तये सर्वासामेव घ्रतपकं युगपदविशेषेणात्कार्यमिति भावः । इत्युच्यमिति ।
अदृश्यपस्पतद्धागस्यातपेव व्रालिकार्यवान् । अन्यत्समानं । मधुरया गिरा वल्गुवाक्ययावुधम
नोज्ञया सुष्कर द्रवया । विधिकरी रिमावीरमुद्यती रधरसीधुनाप्यायय स्वनः ॥ ७ ॥ ततस्वाध ८८
रसीधुना । स्मनाप्यायय स्व । अत्यमासद्य एवाम्रियमहि । कुतस्रवमिस्रदंष्ट्रालयाधुना ।

स्मर्यमाणाया नरुजिन्तवती स्यामम कुत्रापि किं चिदन्यन्नप्रियतममस्तीत्यादिलक्षणाया मुग्धतीः
मोहरूपां तदृशानुगतं चार। विरहेणासींध्य प्राप्याजानितस्य मोहरोगस्य वैद्यशास्त्रोक्तौनिदा
न विपर्ययन्यायेन तत्त्राश्येवोपशमः सिद्धान्तवन्नथा। तच्चयुक्तमेवत्याह॥ विधिकरीस्वहाज्ञा
कारिणीः गिरोमोहहेतुं चंदर्शयंति। मधुरयात्रमृतवान्मिश्रया। यद्वा मधुमद्यमेव साक्षाद्विर
तिद्दातीतिलया। इतिपरममादकत्वमुक्तं। कथंतदाह॥ वल्गूनि अर्थस्य प्रियत्वादिनाशब्द
स्यचसद्धर्मत्वंधादिना मनोहराणि वाक्यानियस्यांतया। अतोबुधानां विदग्धानां चित्ताकर्षि
णा इति आत्ममनः प्रियत्वमुक्तं। इमाइति प्रत्यक्षत्वादिना असंदिग्धत्वं तत्कालीनत्वं च
मोहरूपात्वं। ननुवाङ्मात्रेणकथंमोहः स्यात्। तत्राह॥ वीरहेमहासामर्थ्ययुक्तेति। त्वमि
रापितादृशात्वादित्यर्थः। यद्वाकथमदेयंदातव्यमित्यत आह॥ हेवीरहयावीरहानवीरत्वि॥

श्री ४

१००

उष्करेद्दृशा हे परमसुंदरेत्यर्थः। उत्कृष्टवसरेसुंदरदृष्ट्यादिना गिर एव विमोहनत्वमाधिकमत्ति
च्छतं। तथा च कर्णामृते। पर्याप्तविलासामृतरसानि पदार्थकंगीवल्गूनि चपललीलविलासशालवि
लोचनानि इति। अन्यत्तैर्व्याख्यातं। यद्वा गिरा मुह्यती: अत एव विधिकरी: दासीत्वं गताः।
मोहनविवेकापगमात्। यद्वा गिरैव विधिकरी:। अधुना विरहात्पीडमामुह्यती:। अकारश्च
श्लेषेण अबुधानामपि किमुत विदग्धानां। यद्वा बुधानां ज्ञानिनामपि किं पुनरन्येषां। अ
थवा मधुरया श्रोत्रमात्रप्रियये त्यर्थः। वल्गु तस्का अवल्गुवाक्यया। अबुधमनोज्ञया त
था पि विधिकरी: कुतः। त्वमां चल्लमकृत विचारा गोपी:। अत एव चस्माधुंप्रातितदर्थं मुह्यती
नं पायय न स्वच्छंय किं मारयेत्यर्थः। तद्देवा विवेकिनीनामस्माकमुच्चैतमितिभावः। एषां
प्रमानिरास्ति:। तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहं श्रवणमंगलं १००

श्रीमद्भागवतं भुवि गृणन्ति ते त्वरिह द्विजनाः॥८॥ विरहादि तस्मात् जनार्दनं जीवयतीति तथात
र् नचतस्याश्रवणार्थं प्रायस्या पेक्षेत्याह। कादिभिः हरेर्बैराधुनिकैश्च ईडितं स्वत एव
संस्कृताद्यपेक्षितमित्यर्थः। नच कामक्रोधादिना पापेन वा। तदर्थानुवानफलं सिद्धेदि
ति। वक्तव्यं। तस्यैव तन्निरसनस्वभावत्वादित्याह। कल्मषेति। अतोर्थानुभव स्वत एव भवती
ति न च तदपेक्षापीत्याह। श्रवणेति। यद्वा न केवलं फलजीवकत्वेन सेव्यमित्याह। स्वरूपमात्रं। किं
तु कविभिः सर्वार्थज्ञापकत्वेन ख्यातं। कथं तदेव प्रपंचयति। कल्मषापहं संसारध्वंसकं। त
स्य कल्मषैकमूलत्वात्। सर्वदुःखध्वंसकं वा किंच श्रवणेति एवमुत्तरपादः स्वदोषहरत्वे
न मंगलत्वेन च सर्वार्थसाधनत्वमुक्तं। स्वतः परमफलत्वं चाह। श्रीमदिति। एवमेषां यथो
त्तरं श्रैष्ठ्यं। अतः कर्पेवामृतं यथा तस्य क्षुत्तृड्रोगादिहरणात् बलपुष्ट्यादिकरत्वाच्च सा

श्री

101 धनत्वं ।मधुररसमयत्वात् साधुत्वं च ।तथा कथायामपीत्यर्थः ।आततं यथा स्यात् विस्तरेणे
त्यर्थः ।यद्वा व्यापकमित्यर्थः ।इति दिवलोकापहितोवउक्तः ।तस्य व्यापकत्वाभावात् ।अन्यैस्तै
र्व्याख्यातं ।यद्वा अत्र अधुना तादृशजनाभावादस्माकं च विरहात्ति वितथपनतत्वाशंक्यत्व
यं मृतमेवेति भावः ।यद्वा अरे परमव्यग्राः यावद्दाप्याय येय ।तावत्क्षणं मियाम ह्यार्त
या कालो न नीयता मिति चेत्तत्र सत्वासमाह ।कथमेवं मृतं अतिमरणं ।कार्यकारणयोरत्वं
तत्वादिति वद्यायोपचारः ।कुतः ।तत्संजीवनं यस्मात् ।अतोयेतन्न पांति उच्चारयंति ।तेन
रिहाः ।देप्रवखंडने ।महाप्राणघातका इत्यर्थः ।एषा परमात्सुक्तिरेव ।ननु तर्हि कथं
पुराणादिषु श्रूयते तत्राह ।कविभिर्व्यासादिभिरीडितं ।कवीनां वर्णनमात्रत्वात्तावेन
तस्यापि वर्णनादिति भावः ।पापनाशनमात्रं ।किंच श्रवणेव मंगलं सुखकरं ।ननु श्रेयो १०१
जनेन ।यद्वा कविभिरीडितमित्यत्र हेतुः ।कल्मषतापदिपदद्वयं ।पापहरत्वेन श्रवण

यो: सुखस्य चैनञ्च चौरी ज्ञातद्रूपर्थ: । अत एव श्रियामद्दो येषां राजादीनां तेषु आलनं कवि लिरे
व विस्मृतं ॥ किं वा श्रीमदर्जुनेनन्न्यागीता दिद्वारा ततं । अतोधुनावदामाया हरणं जिजीविषु
र्नो तेन।लमिति ताव: । अशया पि चिरंजीवितुं न शक्नुम इत्याकूः ॥ प्रहसितं प्रियप्रेमव
हणं विरहणं च तध्यानमंगलं । रहस्सिसंविदाया हृदिस्पृश: कुहकनाम न: स्नेहयंति
न: ॥१०॥ नावेक्षो । प्रकृष्टहसितं सुकृन्मावनस्मितमित्यर्थ: । प्रेमणावीक्षितं । विहरणं
क्रीडा । तेइत्यस्य प्रहसितादिभि: सर्वैरप्यन्वय: । ध्यानमात्रेणापि मंगलं सुखकरं । य
द्वा ध्यानस्य मंगलं शुभावहं । सुखेन प्रेमध्यानसंपादकमित्यर्थ: । एतच्च त्रयाणामपि वि
शेषणं । अत एवोक्तं श्रीकपिलदेवेन । ध्यानायनं प्रहसितमित्यादि । हृदिस्पृश: हृदयंग
मा: । यद्वा स्मरणपथमात्रेगच्छत्यापि सत्य: । या: संविदस्ता: सर्वा एवेति तासां सर्वासां

श्री ४

102

लतांस्तत्रो हेलणाद्यंचालिष्टेतं । हेलयंतिकामेनाकुलयंति । संविद्रूपसंपातिके प्रयु
क्ते चेनतस्य विसिषणाद्येपिहिस्यूराद्वितिसर्व्वेतत्पच्च हचनविपरिणामेन सर्व्वैरपियोज्यं । त
त्राद्यद्दयं प्रायोभावद्यान्मानसं प्रहसितस्य भावमयत्वात् । प्रेमाश्च मनोवृत्तिविशेष
स्फूर्त्तेः । विरहणं दैहिकं । संविदस्त्ववाचिकं । इत्येवं त्रिविधा चेष्टोक्ता । तेषां च हेलणं चेयपो
त्तरं श्रेष्ठमहं । हि निश्चितं । हेलणे हेतुः हे प्रियेति । अन्यथा हेलणाशक्तिः । एवं च हे क
प्रियत्वेनव यं सहामनःक्षोभकं दुःखं लभामहे । अंचास्मान् वतंचयसे इत्याशयेन सं
बोधयंति कुहकेति अन्यत्रैर्व्याख्यातं । यद्वा प्रियजने प्रमत्तदर्शनादिमात्रेण पुलकादिलक्ष
णं वीहितं विशेषणं प्रमस्मितादिना ईहितं । ध्यानं प्रियजनस्य चिंतातदेवमंगलं । असमा
कमाशालंबनादिहेतुत्वात् । संविदः प्रतिकृतानि । सर्व्वापिहृयालवतीनामिष्टमवश्यमे १२

वसंपाद्यमित्यादिलक्षणानि। स्वोक्तस्यान्यथाकरणात्। तथाधुनास्मदुपेक्षया तत्र तत्र सद्यैव
कापद्यपर्यवसाना स्वकुक्षकेति। अथवाननुसृष्टशां तत्रापि साध्वीनां धैर्यमुपपद्येत तच्चिमत
त्रस्त्रेमविकारं संदैन्यं चाक्षुः गत्र हसितमिति। व्यालयंति धैर्यं हरंति। तत्तत्स्मरणाद्धुना
पियजीवम। एतदेवन: परमधैर्यं विद्धीतिनाव:॥ चलपियद्वज आज्ञारयन्पशून्नलिनसं
दरं नाथतेपदं। शिलतृणांकुरै: सीदतीति न: कलिलतां मन: कांत गच्छति॥ ११॥ ततश्चल
लनमारभ्य गमनपर्यंतमेव कलिलता सूचिता। व्रजेतदवसादानुत्पत्तिश्चोक्ता। स्वयं तालि
स्वेच्छाधनात् पशून् चारयन्नितिविविधानामनंतानां तेषां चरणार्थं वर्त्मपरित्यागेन इतस्त
तोभ्रमणा। छिलादिभिरवसाद: संभावित: तथापि सुतयानिर्बुद्धिवनेते तत्पादाब्जदुर्गम
पदपिवतत्रमंतीति श्लेषेणा सूचित पदमकथंपिद्विचमायात्पवेति इदं लिखितमेव। तथाप्य

श्री० १०३

त्रार्थयंहृदयः। एकमपि किमुत द्वयमिति। गोचारणाद्देशस्यात्रायोग्यत्वमृदुतृणामयत्वनत्व
लवर्त्तिशर्कराकर्कराद्दःसंपर्कत्वात्तत्तन्नोक्तं। श्री जिह्निकं एकवनमित्यादि हरिवंशोक्तेः स
र्वत्र कं एकोत्तावएव। हरिदासवर्य्यणाश्रीगिरिराजेन श्री गोवर्द्धनेन तत्पार्श्ववर्त्तितदनुगगि
रिवर्गेणाच स्वशिलानां श्रीपादाब्जन्यासपदे नवनीतायमानत्वसंपादनात्ताश्चात्रनो
क्ताः। नाथ हे व्रजेश्वरेति तत्संबोधनमुक्तमिति। कांतेति। अस्मत्कोमलकरस्पर्शरूपमेवतादि
ति प्रेमसंबोधनद्वयं कलिलतायां हेतुविशेषः तेनाधिककलिलतापि सूचिता। य
द्वा नाथेत्यनेन सर्वेषां व्रजजनानां कांतेत्यनेन च विशेषतोऽस्माकमिति भावः। यथेष्ठा। नाथ
वंप्रियं जनायतायक। ननु विवेकिन्याः स्त्रीः अवसादे हेतुमद्विषयकचिंतात्यज्यतां। तत्राह
कांतेति। प्रियजनचिंताया विवेकेप्यपरिहार्य्यत्वात्। यद्वा कलिलतागमने हेतुः नाथ हे व्र १०२

णश्चेरेति। ननु यावतः कुरुते जंतुः संबंधान्मनसः प्रियान्। तावंतोऽस्य निखन्यंते हृदये शोकशं
कवः इत्यादिवचनेन प्रीतेर्दुःखहेतुत्वप्रतिपादनात् प्रीतिरेव निरस्यतां तत्राह। कांतहमनो हरति
अलमतिविस्तरेण। अन्यैस्तु व्याख्यातं। यद्वासीदिति व्यथत इति एतच्चिंतया कलिलतां वैकल्य
मिति। अतो वनन्त्रमणं विहाय अत्र कुतमेहीत्तिनावः। एवं संप्रसर्पदिनं दुःखेनैव वयं गमयामः
सायं व्रजे त्वदागमने पि दुर्भगानसुखल्लभामेइत्याह॥ दिनपरिक्षयेनीलकुंतलैर्वनरुहा
ननं बिभ्रदावृतं। घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसिनः स्मरं वीरयच्छसि॥ १२॥ दिनस्यपरित्तः क्ष
ये अवसंतेसतीति दुःखाधिक्यं सूचितं। नीलाः कुटिलाः कुंतलाः अलकाः तेषामेवोपरि आसुख
स्यावरणेन शोभानाहरापादनाद् अतएवायवदुतं। मुखं मुकुंदस्य गुडालकावृतमित्ति रावृ
तमित्यादिनापरमसौदर्य्यमत्तिव्रतं। तच्च मुहुः स्मरायपितृरितः। तथा दिनपरिक्षय इति च। त

श्री० स्य कामोद्दयेवल्लयान्मुकुं ...लाद्दतत्वाद्दिकिंसह्नैसौंदर्य्यपरिकरत्वेन। विन्नत्र मुकुट्यन्। तद्वनो
स्मान्दर्शयन् ।यद्विलाद्दर्शयन् ।स्वगस्तात: प्रविशसि। तथापिमुकुं: कामार्यलानस्याद्दितित्वाव:।
१०४ मुकुरितिगोसैल्लनाद्दिक्छेल्लनपुन: पुन: परितोवक्रधानिरीक्षणेनस्मरार्पणस्यापिपौन:पु
न्यं ।यद्वाकृपंचिद्विचारत्नेरणसं ध्रियमाणस्यापिस्मरस्यमुकुरर्पणमुद्धटीकरणं। मनसीति
स्मरस्यात्पतमनोव्यापकत्वमप्रतिकार्यत्वंच श्लेषणस्मर मितिय: स्मरणमात्रेणाह्लादक: तंसा
घ० ह्लादयसीति। तत्रसामर्थ्यंदर्शयतिहुवीरिति। किंवात्रैवतवद्दीरत्वंनत्वनपत्रेतिस्वरोघनमौलि:
अन्यत्तैर्व्याख्यातं। यद्वा घनरजोविन्नत्र अतएवस्थलंसुघट्टलं कृतं। यद्वा विन्नत्र ह्वेणुमितिशेष:
मोहन्नयनप्रेमवैवर्ष्यपनवासाद्दानदुद्धारणाशंक्येन: यद्वाघनंवेणुलक्षणंरजश्चगव्यमेव
विन्नत्र। अहोव्रजांतस्साद्दशावशाद्दर्शनेनापिस्मरात्नर। अधुनाचवनांतान्निशिरत्यर्थनाग १०४

रवेशेन तत्रापि विरहस्मरण विशेषेणासौ वर्द्धते चेति विलंबं मा कुर्व्विति भावः एवं गीतेन जात
स्मरहोत्साद स्मृद्धतो विशेषेण वर्ण्णयित्वा पुनः प्रार्थितमपि वैयर्थ्यात् पुनः प्रार्थयंते । प्रणतेति द्वा
भ्यां ॥ प्रणतकामदं पद्मजार्च्चितं धरणिमंडलं ध्येयमापदि । चरणपंकजं शंतमं च ते रमण न
स्तनेष्वर्प्पयाधिहन् ॥ १२ ॥ प्रणतानां कामदं अनीप्सितं । इति सर्व्वार्थप्रदत्वमुक्तं । अतएव पद्मजेना
र्च्चितमिति परमैश्वर्य्यं । धरणिं भूतलं सुन्दरासाधारणलक्षणैर्ध्वजादिलिपिः प्रमत्तानि प्रवर्त्तनेन च
मंडयतीति तथा तत् । इति सौंदर्य्यं कृपालुत्वं च । ध्येयमापदीति भक्तिविघ्नादि सर्व्वापन्निवर्त्तक
त्वं । अनेन नालिके प्रवर्त्तनमेव दृढीकृतं । एवं सर्व्वार्थसाधनत्वं सर्व्वविद् पंकजरूपकेणास्य चिह्नं
दुःखादिध्वंसनेन कामदत्वेन च दर्शितं स्वतः परमफलत्वं चाह शंतमं चेति । प्रायेणैतद्दोत्मा
हृदयेन । तद्धृदयानुसारेण संबोधनद्वयं विवेचनीयं । अतोऽस्माकं विरहाद्विपद्यमानानां आशय । विचित्रक्री

श्री ४ डादिना सुखं च संपादय तथा आत्मानं चार्पयितेति भावः। अन्यैस्तु व्याख्यातं। यद्वा प्रणतानां नश्या
नां ब्रह्मादीनां कामदे। पद्मजया लक्ष्म्या आश्रिते। इति परमैश्वर्यगुणनिधित्वं। धरणिलक्ष्मी
105 द्वितीयां निजप्रियां विचित्रक्रीडयास्तनोपर्यवस्थितां च मंडयतीति। यद्वा धरण्या मंडनं कु
च कुंकुमादिना चित्रादिनिर्माणेन चालंकारो यस्याः इति प्रियजनपरवशत्वं रसिकत्वं च। ए
वं लक्ष्मीतोपि धरिण्यां प्रेमाधिक्यं ध्वनितः। स च श्रीवाराहादिपुराणेषु प्रसिद्ध एव। ध्येयमं
पदीति विरहदुःखमोचकत्वं। शंतमं परमसुखप्रदं सुखात्मकं च। एवं पदद्वयेन एषां यथोत्त
रं श्रैष्ठ्यं त्वदीयानां नः। अतः पूर्णमुक्तमेव। किंच हे रमणेति तत्रापि तव रतिशीलत्वादि
त्यर्थः। अधिहृन्निति अन्यथास्माकमंतप्तत्वापत्तात् तवाधिहृच्छकीर्तेर्लोपः स्यात्। अस्यैव १५
किंचिद्राये श्रीमदक्रूरमनोरथे। यद्दर्शितमिति। तत्र प्रणतत्वस्य विस्तरः व्रजस्त्रीत्यादि ध्येयमि

तस्यमुनित्तिरिति।धरणीतस्यसाचैतेरितिगोचारणायेतिच।शंतममितस्ययन्नोपिकानामि
ति।एवंसर्व्वमुक्त्वान्पापकृंटचाइमाहात्म्यादत्रकामंचादिनाविशेषणमाह्यः।तत्रचस्वर्वंद्वि
तीयपदेहुनिजदैन्यनिवेदनपूर्वकमेवप्रार्थनं।अधुनाचगीतक्रमेणश्रीमत्प्रियतमपादपंकजे
मनोत्तिनिवेशविशेषाश्तस्यैवसुखाद्यपेक्षयाकेवलंतदेकवक्षानैनेवतिन्नेदः·किंचपूर्वंत
त्प्रयाजनंसाक्षादेवोक्तं·कुच्छयंकुंधीति।अत्रचआधिकृन्निनितिसंबोधनद्वारापरोक्षवादेनेव
तस्यचाकर्षः।जंगपात्रेत्राकोचान्।तेनचपूर्वंस्मरात्तेरेव।अधुनाचाशेषमानसपीडायानाशइ
ति॥सुरतवर्द्धनंशोकनाशनंस्वरितवेणुनासुष्ठुचुंबितं।इतररागविस्मारणंनृणांवितरवी
रनस्तेधरामृतं॥१४॥सुरतंसुशोभनंरतंरतिःप्रेमकिंवासंभोगसुखंवर्द्धयतीतितथातत्।इ
तिमुक्तलक्षेपितस्मिन्नटपिःसूचिता।निजधाष्ट्यादिकंचपरिहृतं।शोकः·अकृतार्थ्यचादिनावि

श्री॰
100

रहेणवातंनाशयतीतितथातदिति।अन्यथाशोकनाशोनत्तवतीतिसूचितं।तथास्वरितेति।गुण
विशेषेणापरममाहकचमुक्तं।तन्नाहस्यजगदुन्माहकताहेतुसंपर्कमात्रकत्वात्।इतितेनैवस
द्यःखविस्मृतिर्नत्वन्यथेतिध्वनितं।यद्वा।दीर्घोत्कितेणुत्ताग्पत्तराजिप्रायेणतस्सुष्टुचुंबिततया
परममधुरत्वंसोत्ताग्पत्तरस्त्रहत्वंच।चुंबितमिति।लोगानाचरणेनलब्धे।णतापिपरिहृता।न्दृणां
यानि॰त्तराणिअधरामृतव्यतिरिक्तानिसार्वत्तोभास्मिमोहांतत्सुखानितेषुरागविस्मरणं।
इतिपरममोहनत्वं।एवंतद्दर्शनसुखादपिवैशिष्ट्यमुक्तं।तादृशप्रियजनैकप्राप्यत्वात्।एवंवि
शेषणानामेषांयथायथोत्तरंक्रमेणाहेतुहेतुमत्ताह्यो।नचतत्त्ववादेयंकिंचिदस्तीत्याशयेनाह।
वीरहेद्यानस्फुरतीति।यद्वाश्लेषेणाकंदर्पयुद्धवीरतितल्लुल्कमेवत्क्तावः।वीरेति।किशोरंस्पृशति ९६
संवाधनंमध्येदशरीत्या।तेनचरसिकत्वमववोधित।अतएवतस्यपीनःस्तनं।तथापिसंगत्य

नुसारेणार्थस्तिद्दो लिख्यते। अन्यैस्तैर्व्यर्जितं यद्वा स्वरितेनषड्जादिस्वरं त्रापितेन वपुषा। न्दणाम
पि किमुत नारीणां। तेषां तत्रापि संकूलच्चर्पित इति संबंधेन कथं चिद्द्वया। यद्वा न्दणां मध्येवी
रेतन्वयः अर्थः स एव। इतरेति तस्मिन्नत्रापि पुनरन्यत् किं चिन्तनीयमिति प्रार्थनाचातुर्यमाय
द्वा। इतरत् ततोऽन्यत् सर्वं स्वविषयकरसोत्पादनेन विस्मारयती तिसदालदेकवास्यर्थं निजौष्ठ
त्पादिपरिहारार्थं चतस्खलावण एवोक्तः। एवं पूर्वस्मात्र विशेषः स्पष्ट एव। अत एव पूर्वं शीधुनेति।
अत्र चामृतमिति। अटतियहृवान् क्षिकाननं च्चुरिर्युगायतलवा परपतीं। कुटिलकुंतलं श्रीनु
रवंचलजडउद्दीस्तांपद्दाद्रहूशां॥ १५॥ कानननमटती तिश्लेषेणरसङ्गायममितिवेत। अङ्कीति।
तद्दानीं तत्रनिजगमनाशङ्किरुक्ता। युगायतसुखसमयस्फुरति क्रमयेन विद्विद्विमिवगतत्वा
त्। अतिपरमदुःखं। अतश्चिरमदर्शनदुःखमसह्यमिति सचरं दर्शनं देहीति भावः। अपरपताम

श्री ४

(10)

स्मादृशजनानां । किं वा सर्वेषामपि व्रजजनानां किमुतास्माकमिति । यद्वा चञ्चनानां कुटिलाः
कुंतलाः सूक्ष्मकुंतलाश्च परितो भागे यस्मिन् तत् । अत एव श्रीमुखं श्रीयुक्तं मुखं वेणुधारणादि
नावा । उद्वीक्षतां चेति चकारान्वयः अन्यत्तैर्व्याख्यातं । यद्वा दुर्वितर्क्यं यदृतं कदापि वृत्तं स्माकं न
किंचित्सुखं जातं । किं च यद्दर्शने दर्शनेपि दुःखमेवेत्याहुः अटतीति हर्यद्दर्शनादर्शने दुःखमु
क्तमेव दृशदृपि दुःखमाहुः कुटिलेति । जडः अनभिज्ञः अनिमिषव्याकरणात् प्राप्यत इति भा
वः तादृशश्रीमुखस्य संदर्शनासंपत्त्या तद्दानीमपि दुःखमेवेत्याहुः । अहो बतास्माकं परम
दौर्भाग्यमिति भावः । तथापि दर्शनाकांक्षा नितरां वा धृतेव दृशनिनिमिषमात्रव्यवधानासहि
ष्णुत्वात् । यद्वा उद्वीक्षमाणानां सतां पक्ष्मकृत् कृतीक्षिहन । यः पक्ष्माणि कृतानि स एव अजडः
रसज्ञः विद्वान् वा । यद्वा दृशां पक्ष्माच्छिन्न् अजड एव उद्वीक्षतां चक्षुः पश्यतु । वयं तु पक्ष्मकृत्त्वं हृ १०

शोजडाः सान्द्रा ह्यपि किं पश्यपमेति भावः। एवमधिकदुःखापि सिद्धैव॥ पतिसुतान्वयभ्रातृ
बांधवानतिविलंघ्य तेंऽत्यच्युतागताः। गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः क
स्त्यजेन्निशि॥१६॥ बांधवा मातापित्रादयः एषां पूर्वोक्तयुक्त्यैव व्याख्या। अति तेषां
वाक्यातिक्रमात् स्नेहहि परित्यागाच्चातिशयेन विशेषेणाच धर्माद्यनपेक्षया समूलत्वेन
लंघयित्वा अतिक्रम्य। आगमने हेतुः हे अच्युतेति। प्रपन्नजनरंजनादिमाहात्म्यतः कदा
चिदपि विच्युत रसंत्वत्तो वा इत्यर्थः। किंच गतिस्वभावं आत्मनोऽस्माकं चैवेत्सीति गतिविदः।
यद्वा तव ज्ञानं अनिर्वाच्यं विदंतीति गतिविदस्तवयं। सुव्रतत्वादिस्वमाहात्म्यं अस्माकं च व
ह्यकगतित्वं जानासीति विदि इत्यर्थः। किं वा कारुण्यादिमयं स्वस्वरूपं जानंत्य इत्यर्थः। किंच।
उद्गीतमोहिताः। कितव हे कपटिन् निजस्वभावान्यथाकरणात्। निशीति रात्रौ नीरूणां

श्री:

108

स्त्रीणां त्यागोऽनुचित एवेति भावः त्यजेद् इति संभावनायां सप्तमी। कितवेति संबोधनेन कः कि
तवोऽपि त्यजेत्। अपि तु कितवोऽपि त्यक्तुं न शक्नुयादिति। अतस्त्वयि न केवलं धूर्तत्वं परमात्र
तत्त्वमपि पर्यवस्येदिति भावः। अथवा रात्रौ निर्जने निर्जां तिके [illegible] तेन रिरंसया त्वमागा
कृष्यानीतानां गोपसुंदरीणां पश्चात्त्यागाद्धूर्त एवासीत्यर्थः। अतो वक्रोक्त्या धूर्तत्वं त्वम
धुना दर्शनं देहीति भावः। अन्ये तु व्याख्यांति। यद्वा धूर्तस्य तव योषितः त्वदीयमपि धूर्ता
एव धूर्तत्वं सर्वं विद्म एव तत्यलमस्मान्धूर्तत्वेनेति भावः। एतच्च दर्शनप्रार्थनचातुर्यं द्रष्ट
व्यं। नि[illegible]श्चापि[illegible]नितां मपि न विलंबस्वेत्यादायेन सूचितं। विशेषमाह
रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं। बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मु
हुरतिस्पृहा मुह्यते मनः॥१७॥ रहसि संविद इत्युक्तं अत्र च संविद[illegible]मिति एकामपि सं १८

विहंकिमुतवक्त्री रित्यर्थः । हृष्टयस्यहृदिसुस्वन्निश्चेष्टतयालीनस्यापिकामस्यउदयः प्राक
र्घ्यंयस्मात्तत् । इदंप्रहसितादीनांसर्वेषामपिविशेषणंज्ञेयं । यद्वातवहृष्टयोःहृदयंकामविकारं
नावविशेषविल्लसितस्मितगंडफुल्ल।काधरविस्फूर्त्यादिलक्षणं । प्रकृष्टंहसितंयस्मिन्प्रत्रा
ननेतत् । प्रकृष्टहासयुक्ताननमितिवा । प्रेम्णाविर्हूणं । स्पर्शवत्यहृदयंवा । हृहस्तिगाढ
लिंगनोल्लिखायेणपरमसौंदर्यमुक्तं । श्रियाधामेति अतिस्पृहायांहेतुविशेषः सापत्न्यात्
शालाविशेषाच्च । वीक्ष्यआलोच्यचिंतयित्वेत्यर्थः । स्थितानामित्यध्याहार्यं । किंशब्दोऽत्र
कर्तृकेत्वाप्रत्ययश्चार्षः । अतएवात्तिस्पृहमितिविमुखः । अतिस्पृहाचतत्त्वदनुनवायतत्सं
गममात्रायवातयात्वमनासुद्यतीतिस्पृहायाः परमोत्कर्षंद्योत्यते । किंवासर्वत्रवन्निजधैर्यहा
निरवाक्षायद्वारहस्सिंविहंप्रातियत् प्रहसिताननाहिकिंवा । एवंसतिहृष्टवतेप्रश्नवार्थः । तत

श्री
१०९

च सर्वे दृष्टानि तेषां अधुना स्मरणाद्दानि स्पृहादिकमिति सर्वं वक्तव्यं । यद्वा सर्वमपि लप्यात तथैव वक्त
वेत् । अधुना तत्र दहति शयेन मरणमेव सन्नमिति भावः । अन्यत्तैर्व्याख्यातं । यद्वा श्रियो धा
माणि इति सपत्न्याकान्तत्वेन दोषः । यद्वा ते श्रियः विविधाः शोभा रूपवेषलीलादिविषयकाः
इत्यनुक्रमपि अन्यस्मिंसिंहार्ष्यादिकं संगृहीतं । धाम च लतागृहादि न केवलमतिस्पृहा मनस्त्व
मुह्यति । परममोहेनात्तत्माधुर्यात् । अनेन मनसो दुर्निवारत्वाद् अत्रातिकार्यत्वं । तेन निजपर
मैहत्वं च सूचितं । अथवा । ननु कृतज्ञोऽस्मि कथमेवमत्यन्ताऽऽत्तवत्यतिचेच्चायेत्तवक्तु धामोऽहि
तत्वाद्दित्यादि चेतस्कारणत्वेन सर्वेषां संविदादीनां परममोहनत्वमेव परमात्मपी विशिष्यो
ऽः रहसीति । तेज इत्यस्य सर्वतः परत्वस्यान्वयः । ते संविदादिकं प्रहसितानना दिकं वा वीक्ष्य तापि
अतिस्पृहा । तापि मनुज्ञाति । आदर्शादौ निरीक्षणादिना नावविशेषोदयात् । इति तेषां परममो १०९

हृनच्चमुक्तं। अतोस्माकमतिस्पृहामनेनामोहश्चयुज्यतएव। अतोयावदंतर्दर्शनञ्जनवेन्नाव
दर्वसंदर्शनंदेहि। ततएवञ्चतदंशं सिद्धोदितिभावः। अतोधुनेदंविधेहीतिसर्वांतेफलितंनिश्चि
त्याहः। व्रजवनौकसांव्यक्तिरंगतेवृजिनहंत्र्यलंविश्वमंगलं। त्यजमनाक्चनस्त्वत्स्पृहा
त्मनांस्वजनहृद्रुजांयन्निषूदनं ॥१८॥ व्रजौकसांवनौकसांचेत्यर्थः। तेव्यक्तिः अवतारः
प्राकट्यंवा। अतोऽलंत्वर्धानमयुक्तमितिभावः। अंगेति प्रेमसंबोधने। नकेवलं व्रजवनौकसां
वृजिनहंत्री विश्वमंगलं अशेषमंगलरूपाच। अलमतिशयेनतस्योत्तयतोप्यन्वयः। त
तोवृजिनस्यापुनरुद्भवाभावादिकं मंगलस्यच नक्षिप्रमादिसंपत्तिपूर्वकप्रतिक्षणाभिन
वसुखपरंपरादिरूपंचमूह्यं। स्वजनानांयाहृद्रुजःकामाः। किंवात्वत्तापाद्यासांनितरांसू
दनं स्वजनचात्तत्तवविदितमेवेतिभावः। रुक्शब्दस्यप्रयोगःप्रेमातिरेकेण। ननुमद्भक्तो

श्री४ मयिप्रेमनन्दिनिं सदासंदर्शनिं। तदर्थं श्रीवैकुंठाद्दिकमपि वंछंतीति जानन्न्पेव। तत्राहुः त्वयित्व
रक्षास्यर्थमेवस्पृहा। किंवातव यास्पृहा रिरंसा तस्पामेवात्मा मनो यासां तासां नः ईद्दशीरस्मान्
११० घ्नतियद्द्दृयंस्पात् तदेवतिन्नवः। मना गिति परमेदूर्लभ्येनयाचकरीत्यावा। वक्रतस्का हृद्रुजानि
तिवक्तृत्वेन निःशङ्कनचतथातद्विषयककामानमं निवर्त्यचेन घलुतसदानवनवतयाव
द्विषुत्वेनैव निरंतर विविधप्रेमरतिरतिप्रेता। अन्येस्तेव्याख्यातं। यद्वा हृत्स्वजन वक्षःत्वात्म
नां नेतयाहृद्रुजस्तासामिति। एतावत्पर्यंतं निजष्टमेवववक्तुधाप्त्रार्थितं। उपसंहारेत्वश्रीभ
गवतोवनादनमनुसंधायेतत्पश्रीपादाब्जयोर्व्यथां संभाव्य निजप्रार्थितमप्यनादृत्य प्रेम
भरप्रधर्षिताः केवलं तत्सुखमेव प्रार्थयमानाहुः त्वमाहुः। यत्तेसुजातचरणांबुरु
हंस्तनेषुनीताः शनैः प्रियदधीमहिकर्कशेषु। तेनाटवीमटसितद्व्यथतेनकिंस्वित्कू ११०

प्यौहि त्विं च मतिधीर्नविहायुवानः ॥१८॥ अंकुररूपकेण सिद्धेपि सुकोमलत्वे सुजातेति विशे
षणं ततोपि परमकोमलत्वविवक्षया । नीताङ्गत्यत्र थनैरित्यत्र हेतुः कर्कशेष्विति श्लेषेणैवं नित्यं
नवयौवनं तेन दुःखाधिकं त्वं निवेदितं । हधीमहीत्यत्र हेतुः हे प्रियेति । प्रियत्वेन तत्रैव तस्य ध
रणायोगत्वात् । एवं हृद्येऽस्मिन् नलिनसुंदर त्वमपि स्वानुरूपवनं दुष्कृतं । तेनाटवीमटसि अधु
नानिशिवने त्वमसीत्यर्थः । यद्यपि प्रेमोद्रेकेणैव स्वपादपद्मयोः क्लान्त्यनुसंधानं न पौनःपुन्येनापि
नैव दोषप्रसंगः किंतु गुणाएव । तथापि चलसीति सर्वं दिवाभ्रमणमुक्तं । अधुना चाटसीत्यन
नरात्रावितिनेह । कल्प्यः । दिनगोचारणाय हृणामद्रेहशरवपस्त्वमरणानकूर्पीं हित्विः सं
बंधानस्याहित्युक्तमेव रात्रौ चाधुनासंजेव हे वत्युक्तं कूर्पीं हित्विरिति । आदिशेद्वादशकर्क
रादयः । यद्यपि श्रीवृंदादेव्यादियत्नेन श्रीवृंदावनस्य जोवनं च तेषामपि तत्र सत्त्वाशंकाना

श्री० ।।।

सितयाप्यनिशुशंका । निवंधुहृदयानित्वंतीत्या दिन्यायेन [illegible] तासांसास्संजायेतैव । अतः स्वयमेवो
क्तं किंस्विदिति । न्रमातिमुह्यतीत्यत्र हेतुः नवदासुषामिति । अतस्तैर्व्यथासास्मज्जीवनएवात्य
र्यते । तदधुनाप्राणान्धारयितुं कथं चिदपिनशक्नुमइतिभावः । एवमधुनामूर्च्छयाप्रघितोधिक
व्यथास्चिता । नयसीतिपाठे गच्छसीत्यर्थः । नयपयगतावितिधातोः । संघातिवचनमि
दं श्रीराधादेव्याः स्वजनेत्यादिनास्मारितायाइवहृदयं । तत्रचरूदुजां निसूदनमिति । तेनपा
दाञ्जनाटव्यटनमेवरूदुजः । ततो निहत्तेरेवतन्निसूदनमित्यर्थः । तथापिसेदरनि पर्य [illegible] य
त्यव । नशतिवक्तुयं निजसखीवर्गात्तित्रायेत । एवं श्रीचरणारविंदस्यपरमकोमलत्वेनव
नपरिक्रमणाव्यथामाशंक्यतदुहिश्यवारद्वयमुक्तं । अतः स्तनेषुतस्यधारणमपिवारद्वयं
चार्पितं । सारंगाणांपदांबुजमित्यादिन्यायेनवताकालिफदेन्यानतस्मिन्नेवासक्तेः । तथा ।।।

श्रीमदधरामृतमपि वारद्वयं प्रार्थितं । तस्यैव निजजीवनहेतुत्वात् । तथा श्रीमुखस्य चसुक्कु
र्त्तनं तेनैव विशेषतामोहितत्वात् । एवमन्यत्राप्यूह्यं सहृदयैः सहैकरसिकैरिति ॥ ॥ इद्
त्पकत्रिंशः ॥ ॥ इत्युक्तप्रकारेण पूर्वोक्तिमनत्युच्चैस्तात्पर्यः । अतएव तैर्व्याख्यातं । इति
एवं प्रलपतीति । एतदैकमित्यर्थः । यद्वा चित्रधेतस्यापि शेषणं त्वक्तवक्तप्रकारेणतात्पर्यः । प्र
कर्षेणाप्रेमोद्रेकादुच्चैर्गायंत्यः । कदाचित्प्रकर्षेणालपंत्यश्च । यद्वा विलपंत्यः । किंवा वि
रहव्याकुलतया किं चिन्निरर्थकं वचस्सन्वंत्यः । चित्रधेतस्य पूर्वेणापरेणाप्यन्वयः । सुस्व
रकरुणदीर्घस्वरेणेत्यर्थः । तत्कृतस्याचिंता कर्षकस्य दर्शनलालसायासामिति राह
न प्रागायणादौ वा सर्वत्र हेतुः । हेराजन्निति तद्दर्शनलालसया तद्युक्तमेवत्याचितिसं
बोधनं । अन्यैस्तैर्व्याख्यातं । तत्र इति गोप्य इतीत्याधिकं लेखकप्रमादिति । अथवा हे

श्री४ ...दर्शनलालसा अपि अधुना दर्शनादिति श्लेषतः एवं ध्वन्यन्तं श्रीराधादेवीगीतमेव सद्वीः आक
र्षणात् द्विरुक्तिचिन्नतयापरमासत्यागायंत्यः आकर्षणालयंतपश्चात् तासां बाहुशीमासिंगितानी आ
विरभूदुत्कर्षेणाबभूव । इतिपरमात्मैवतत्त्वात्सिरितिदर्शितं । यद्वा । तथासदृशीनां अधुनामद्दुः
खसंतापनया दैन्यविशेषेणारोदनात् शरणागतप्रायाइत्यतो कृतोरित्यर्थः । एवमात्मानपेक्ष
यात दुःकापेक्षायेव दैन्यविशेषेणतत्त्वात्सिरिति । शौरिः शूरवंशे निजगुणारूपाद्यशेषत्वग
वत्त्वा आकर्षणार्थमवतीर्णो भगवानित्यर्थः । अयमात्किंवि हेतुः । स्व षराः सर्वासामेव युग
पत्संतोषणसामर्थ्यं दर्शितं । स्मयमानमुखांबुजमेव न तु हृदयांबुजं । तासां वाहृगात्रि रो
दनाद्यस्यस्मयमानता स्वनावतएव किं वा तासां गलदश्रुधारासंमार्जनार्थं श्रीहस्तेनैक ११२
केन धरतीति तथासः अग्वीति कमलादि पुष्पैः स्रक् शीलः स्रिग्वं तु । यद्वा प्रियजनानिक्रांतर्यंत्र
तासां शोकनाशनाय पीतांबरधरः धावनेनेवच्चरयार्विर्भूयगम तो \ मारुतस्वलत्पीतांबरं । किंवा ७२

रेणानिजापराधक्षमापणार्थमिवत्वरणावत् श्रीहर्यंतिके श्रीहस्तेन निजवस्त्रांचलं गृहीत्वा वस्त्र
मिव श्रीगलमालांचैव धृतेत्यर्थः। एवंवैदग्ध्यविशेषप्रकटनेन तासां परममोहनत्वात् साक्षान्म
न्मथमन्मथ इति। अथवा सौंदर्यादिकमेव तद्विशेषणैरुपलक्षितं। तत्र सौंदर्यस्योपलक्षणं।
स्मयमानेति। भूषणानां चपीतेति। विषविलासस्य स्रग्वीति। अक्रूरचकोर्वेधवज्ञया कुंदरजः कुल
पतेरिपुन्के: रात्रैश्च तस्यापवधानाविशेषसंपेत: अन्यद्दपि वैदग्ध्यमाधुर्यादिकमुपलक्ष
यति साक्षादिति तथा विरहार्ति खिन्नानामपि तासां कामोद्दीधं तस्यापि कामोद्रेकं सूचयतीति। अ
न्यत्ते व्याख्यातं। यद्वा मन्मथादपि मन्मथः महामन्मथ इत्यर्थः तस्यैवमहामोहनताशक्ति साग
रगणांशप्राप्त्या कामदेवस्य मोहनताधान्ते: अतोयमेव परमकंदर्पः। अत एव कंदर्पवीज
मस्य महामंत्रे वीजं श्रीमन्मदनगोपाल इत्यादि संज्ञयाप्युच्यते स्वागतमिति तासामक्लिष्टायानु

श्री४

११३

सौरेण। यद्वा तासां मध्ये प्रादुर्भूतं। किंवा। औहिदूरे प्रादुर्भूयागमनक्रमेण निजांतिकं
प्राप्तं सतं। तथा श्रीविष्णुपुराणेपि। ततो ददृशुरायांतं विकासिमुखपंकजमिति। अत
एव विरोधेणालोकयित्वा दृष्ट्वैव तिरोहितेन वेदनेन दृष्टदृष्टेनि प्यहर्शनात्। किंवा दृष्टेपि
परमार्त्ती विश्वासलावात्। सम्पागिरी ह्येवेत्यर्थः। अतः प्रीता प्रहर्षेण उच्चैः फुल्ला
विकसिता दृशो नेत्राणि यासां। तथाभूताः सत्यः अबलाः विरहेणामृतयोन्यातुमस
मर्था अपि सर्वा युगपदुत्थिताः। तत्र हेतुः प्रेष्ठमिति। तेहकेप्रेष्ठचेन मरणजीवनेच तद
करुं वा नरा तेहके वहष्टांतेन साधयति तत्वहिति। यद्वा। आहो प्रीत्युत्फुल्लदृशो वल्लवुः।
पश्चादुत्तस्थुः। यथा तन्नाम प्राणादेस्पंदनादि। पश्चात् स्वस्वहस्तप्रवृत्तिरिति। आगत
मिति पुनरुक्त्यापाउत्थान आगमनेकहेतुता वाधिता। अधुना तथागमनात्सद्यो सामेव वि ११३

रहितापापगमं परमोत्सवाहि किंच षड्भिर्वर्द्धन्तो ऽष्टपद्यैकेन तासुमुख्यानां प्रसिद्धानामष्टानां प्रेम
चेष्टितान्याह। कांचिदिति पंचभिः। करांबुजमेकं। तथाव्यवहारस्य शोतनमाह। अंबुजरूपके
णसहजारुण्याहि सौहृद्यं तापहारित्वं च व्यंजितं। अंजलिनेति निजभावानुसारेण। मुद्रेति
विरहदुःखनिवृत्तेः। इदं चाग्रेपि सर्वत्रानुवर्त्यं। तस्य तत्वासौहृद्यादिना। निर्वचनीयं वाक्कुशो
रस्यानुवर्त्तत एव। एवमग्रेपि चंदनेन रूषितं नालिकेरेन लिप्तं इति सौहृद्यं तापापहारित्वं
चोक्तं। अंजलिनेति पूर्ववत्। किंवा बकुलललनाशायापरमरसम्यग्वाद्यपतनशंकया वा। यतः
तन्वी विरहेणातिकृशा। तांबूलं श्रीभगवते व नागरशेखरेण सहाचर्य्यमाणं वर्त्तते। किंवान्या
दंष्ट्रादव्याद्यर्पितं ह्येयं। अंघ्रिकमलमेकं स्तनयोर्न्यधात्। इत्येतस्यास्तद्धर्म्ममुपवेशोह्ययः। श्री
भगवदुपदेश्यास्त्वग्रे तत्रापविष्टा इति वक्ष्यते। तस्य तयोर्न्निधाने हेतुः संतप्तेति। अन्यथा विर

श्री० तापकामज्वरयोरनपगमः । हृदयइतिपाठेपिसएवार्थः । प्रेमसंरंभेणैव न्तकोटिं आस्यपकुवधू
११५ पश्चात्प्रेमसंरंभविकृत्लावक्तुवतिशेषः । एकृतेतिपरेणवान्वयः । तथाच । श्रीविष्णुपुराणे । कावि
भ्रूभंगुरंकृत्वाललाटफलकेहरिं । विलोक्यनेत्रभृंगाभ्यांपपौतन्मुखपंकजं इति । अन्याश्चक
योद्दवाणाद्रूपेघ्नतीविद्धत । अत्रापिप्रेमसंरंभएवकारणंज्ञेयं । निर्दिष्टदशनच्छदस्तुक्तेः । प्रेमे
त्यनुवृत्तेर्वा । जुषाणासेवमानाप्रीत्यावीक्ष्यमाणेत्यर्थः । आपीतामितिदशाश्चषकवंधुन्तितं ।
परमप्रीत्यासम्यग्गृहीतमपीत्यर्थः । संतःप्रीतेनन्दैककनिष्ठाः । इतिमधुरप्रेमाः प्रीतलक्षेर्घ
टस्यलावंशामात्रेसाम्यमभिप्रेतं । किंतुसारंगाणांपदांबुजमित्यादिन्यायेन तेषांश्रीपादां
बुजेतानिः । आसांतुप्रेयसीनांअधरामृतदिलोलनन्यायःश्रीमुखरस्वरागइतिप्रेमवैशिष्ट्यं ११४
स्वचितमेव । अतएवतेषांश्रीपादाब्जयोःकोमलत्वादेःन्यायःसाक्षाद्दिननुभवाद्दृक्ताहिरूप

काग्रयोगः। कश्चित्परमलज्जा द्विगुणनयासा ह्याश्चिरं मुकुन्दमुखपद्ममाश्रित एव नेत्रयो रंध्रे
णाद्वारेण हृदि स्थित्वा पतितमिन सि सर्वांगस्फूर्त्स्पर्ति तत्र हृदयेषु सौंदर्यमनुभवामि वर्तते। निमील्य
नेत्रे एकस्मिन्नेवांगे लग्ने नयोरन्येषां मनस्यपि दर्शनास्कंनवान्। किंवा। नेत्रद्वारेणानिःसरण
नयाद्विविस्मृतस्मा तत्प्रेमसंस्तुतत्व स्वभावेनैव अत एवापगृह्य हृदि निमालिंग्य। चक्रा
राहृल्लक्ष्णस्मेति कीर्तयंती। तथा च श्रीवैष्णवपुराणे। काचिद्दालोकय गोविंदमायांतम
तिहर्षिता। कृष्णकृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदीरयदिति। काचिद्भ्रूकुटिमित्यत्र यद्यपि केवलगो
य २ पी व्याख्यायते। तदात्र परा शारांकौ मुक्षमीक्षया। आनंदरसे ऽत्यंतमनेमग्ना सती आसीद्द्रुपण
मासी दित्यर्थः। योगीध्यानयोगेन भगवति चित्तैकाग्र्यं गतः। तथा च श्रीवैष्णवे। काचिद्दालो
कय गोविंदं निमीलितविलोचना। तस्यैव रूपं ध्यायंती योगारूढेव चाभवदिति। वहिर्दृत्य

गोवमात्रे दृष्टांतः। तत्र नेत्ररंध्रे गोतितस्मादयमस्य विशेषः सूचितः ध्याने दर्शनादपि साक्षा
११५ संदर्शने संतानं स्फुर तच्च श्रीभागवतामृते विवृतमेव। तत्रापि कोचिदिति गोपीचिन्हाव विशे
षात् अतएव लिंगनाच्च सद्यः स्मदर्शनवञ्च्यः पार्षदा श्रियः गोपवर्गाश्रियश्चानंद विशेषः
सूचितएवेति॥ नौमि चंद्रावलीं भद्रां पद्मां शैव्यामनुक्रमात्। विशाखां ललितां राधा मित्य
ष्टौ प्रेष्ठतां गताः। तत्तन्नाम्नामग्रहणकारणं ह्रस्वं लिखितमेव। यद्यप्यासां प्रेमि तारतम्य
वैकल्यं न घटते। प्रत्येकं सर्वासां तस्मिन् प्रायः परमकाष्ठापत्तेः। अतएव करांबुजग्रहणा
दिषु तासां स्वस्वभावानुसारेण तदानींतनेष्टानुसारेणैव वा प्रवृत्तिः तथापि मुक्तगणपूज्य
श्रीवैकुंठपार्षदवराणामिव तासामपि कथंचित्तारतम्यकल्पनया। तत्रापि मुख्यत्वेन प्रसिद्धा ११५
नामष्टानां तासामपि श्रीराधादेव्याः सुप्रसिद्धं सर्वतो वैशिष्ट्येन श्रैष्ठ्यं। तत्तच्च तद्भावानां तत्तच्च

ष्ठितानामप्यूह्यं। अतएवाष्टौ तथातथास्थयुक्ताः। नचकेवलं ताएवनिस्तायाहृष्टाश्चक्लृप्तुः।
किंचन्याः सर्वाअपीत्याह सर्वा [illegible] केशाः सुंदरावर्त्तंते ऽस्येति केशवः। अस्यार्थवः। तस्य
आलोकेः दृषद्दर्शनं तदेवपरमत्वस्वः सर्वार्थसमुच्चयः चित्तोल्लासोवा तेनानिर्वृता। इतिवि
रहतापाधिक्यं। निर्वृत्यनंतरमेवतत्त्यागसिद्धेः। यद्वा। आलोकेनसम्यग्निरीक्षणं परमात्म
वस्य यत्प्रेम्नर्मादिनाल्पां निर्वृताः। तत्रानुरूपा दृष्टांतः। प्रकर्षेणा आसम्यक् जानातीतिप्राज्ञः
न्न८ श्रीहलधरस्यादिमाहात्म्यं तच्चानिर्ज्ञामहाभागवतोत्तमः। तं कुत्रापिगंतुं पुनः प्राप्य प्रकर्ष
णालब्ध्वा प्रीत्यावक्ष्यमाणसंगम्यताद्विरहजं तापं। अकारप्रश्लेषेण अज्ञानादस्यपतिर्विष्णोर्ज्ञान
वेक्षवायथाजहातितद्वदिति। अस्यचसुप्रसिद्धत्वेनतथारामरावणायोरितिवत्ताद्विन्यायेनत
देकयोगत्वेनचदृष्टांतत्वं। ततः श्रीभगवतोपिपरमनिर्वृत्याभगवत्तासाराक्त्याविनाधिकशो

श्री४

गाङ्गोतत्याहृतानिरिति। विध्वस्त: निरस्त: शोकादिरस्त्रं यस्मात्पोयानि:तानि:। तद्विशेषस्त्रो

क्तः श्रीपराशरेण। ततः काश्चिन्नृप्रियालापैः काश्चिद्भ्रूभङ्गवीक्षितैः। निन्येऽनुनयमन्याश्च कर

॥६ स्पर्शेन माधवः इति। अतस्तास्त्रिवृत्तिः सन्भगवान्स्व ऐश्वर्यसंपन्नोऽपि। अच्युत: कथंचिन्

कदाचिन् कस्माच्चिदपि शान्तानन्दाच्च्युतिरहितोऽपि। अधिकं यथा स्यात्तथा विशेषेण अरो

चत अशोभत। भगवानिति। अधिक विरोचने हेतुर्वा। तेनेवाशेष निजभगवत्ता सर्वस्व प्र

कटना दित्यर्थः। स्वतएवाशेषशोभायाः परां काष्ठां प्राप्तस्यापि भगवत्त्वेनाधिकरोचनं दृष्टं वि

तनसाधयति पुरुषइति। जीवः ब्रह्मत्वेन स्वतः सर्वशक्तियुक्तोपि इंद्रियादि शाक्तिभिः प्रक

टितातिः सतीत्तिरेव यथाधिकं विरोचते। अन्यथा मूर्छितादितुल्यता प्राप्तिः। एवं माधुर्यकान ११६

त्यादिगुणप्रकटनेन निजवल्लभावलित्वेनैवाधिकात्स्यापि शोभा स्यात्। अन्यथान्त्क

वृंहस्यमानत्वेनाप्यशेषशोभामयत्वं भगवतो सारस्यर्त्तिर्द्धिसक्तिरिति । अतएवाश्चर्यैणतदद्भाध
योग्यत्वेनवातातेतिसंवोधनं । यद्वा । तत्स्मरणात्प्रेमवैवश्येनेव सूच्यवत् । विशिष्टवात्स्यपराचनवे
शिष्टस्यापकरणांतरमपिदर्शयति । ताइति द्वाभ्यां । सम्यक्कृत्रत्यके सर्वासामेव हृस्व धारणादि
मा आहत्य । रासयोग्यपुलिनांतरंगंतुं पूर्व्वपुलिनवाग्रहीवा निर्व्विश्य प्रविश्य मध्यमाधिष्ठाय
त्यर्थः । विकुर्व्वीयक इति एकस्यापि सर्व्वासां युगपत्समादानादि समावेशार्थं । पुलिनस्यका
मोद्दीपनसामग्र्या रासक्रीडा योग्यतां दर्शयन् । तद्विशिनष्टि विकसदित्ति सार्द्धेन । वायोः शै
त्यं पुलिनसंवंधात् मांद्यं चषट्पदास्यद्भ्यात् । सौरभ्यं चव्यक्तमेव शरदिति । चंद्रांशूनां सुत्र
सन्नतासंदेहेतिचंद्रस्य स्पर्शता धूसदोषेति रात्रिचापगमन दिनवत् प्रकाशस्सूचितः । कृष्णा
याश्री कृष्णस्यसनाम्येनसर्वस्मै चेन चसरख्यंभाषाया । अतएवहृद्येति । किं वाविचित्रशोभा
दिनातस्यापि चित्ताकर्षिद्भायाः तेद्वाहृद्येति । हृद्येरिवाचयनेनस्थलीवैषम्यकाठिनांयारा

श्री

117 दित्यादिके ध्वनितं । अन्यत्तैर्व्याख्यातं । यद्वा तासामाशयेति ताः त्तिः अहतेदृवपुलिनं निर्विश्यम
ध्यपदेयं प्रविश्य पतयः । विशेषणं कृतवती तिवि तुर्कल्वेतिशेषः । निजकेतवं प्रकटय्यामा
सत्यर्थः । तच्च दृशनेति विप्राल्यावकल्प्यते अन्यत्समानं । ततोतिदृष्टानां प्रेमसेवामाह ।
तद्दिति । तस्य क्रीडाविशेषोत्सुकस्य किंताः दर्शनेनाङ्गाहस्तेन विशेषतो धूतानाशिताह
नुजः सर्वाधयोयासां । तथा विधनतेन सहतत्रागमनेन रासक्रीडानि धीरान् । विधू
तथाकान्तिरितिसर्वं विरहुधापमात्रस्यनाशनं । अधुनाचशेषहृद्रुजामितिविदः । अतो
मनोरथांतं ययुः । यद्वा छपमागर्दितिं ज्ञेयं । मनोरथांतमिव ययुः । रासक्रीडाप्रत्यासत्तेः
यथाक्रतयापि तद्गुणादिविवर्णनात्तं प्रापा । इकनवंतिनतुसाक्षात्तल्लुतं ते साक्षात्प्राप्ताः
साचान्के वश्री वत्मस्कृतो । अद्यापियत्पदरजः श्रुतिमृग्यमवेत्यादिना । यद्वा तस्याकिताई ११७

नाज्ञाहेन विघ्नताद्दुःकु विरहानलक्लिष्टप्रायासां तथाभूता: सत्य: मनोरथस्य तद्दर्शनविषय
कस्यान्तं समाप्तिं ययुः पुनः पुनस्तदुक्तिरत्यंत विदग्धस्य विरहतापस्यापगमेपि तत्संस्कार
स्यानुक्रमेणैवापगमात् । अतयापीश्वरं दृष्ट्वा क्रमेणैव कामजालं त्यजंति । यद्वा । मनोरथाना
मंतं निष्ठां ययुः यस्मादधिकोन्यो मनोरथो नास्ति तं प्राप्ताः । क्रीडाविशेषमेच्छन्नित्यर्थः । अतया
पीश्वरं दृष्ट्वा तत्क्रान्तिविशेषमिच्छंति । अतएवासनमचीक्लृपन् विचित्रचारुप्रकारैरास्तरयामा
सुः । कैः स्वैः स्वयंपरिहितैः उत्तरीयैः कुचकंचुकोपरिविन्यस्तैः । कंचुकस्य सूक्ष्मतरवस्त्रत्वात्
विरहोद्गतबाष्पधारापातात् कुचकुंकुमेनांकितैः भूषितैरित्यर्थः । ननु कथं लज्जातास्ताः परिहृता
कथं वा स्वकीयकुचकुंकुमांकैरुत्तरीयैरासनं दत्तं तत्राह आप्तमिति । आप्तमत्यापि बंधुः श्रेयान्
तस्यैवात्मकार्ये प्रेक्ष्यायेत्यर्थः । अतोस्य नृपवेशनपरमस्य बंधुः स्वापत्तेः । सख्यपेयमतिमोघ

श्री।

११४ ऽयमर्थः । आसनकल्पनं पुनस्तिरोधानशंकाकुलचेतनत्वेनैवावृत्यविरहितविषया । स्वालिप्रेक्षार्थस्यापि
पृच्छापरिपाटी विशिष्यायवा । अन्यथैवोपाख्यातं । एवञ्चमृत्तरीयेणालस्य चातिसूक्ष्मतया स
र्वा अपि विस्तीर्णा आसनार्थं एकत्रैव । किं वा स्वस्व गवाहिनेदं न पृथक् पृथगेव कल्पयामा
सु रितिज्ञेयं । ईश्वरः परमस्वतंत्रोपि भगवान् सर्वैश्वर्यपरिपूर्णोपि स रसिकशिरोमणिः प्रेमामृ
तार्णववर्द्धनश्रीकृष्णचंद्रः तस्मिन्नासने उपविष्टः सन् चकासे । यद्वा भगवानिति तेनैव तस्य भ
गवत्तासारप्रकटनमित्यभिप्रेतं । ईश्वरइति सर्वशक्तिमत्त्वं पृथक् पृथक् कल्पितासनसमूह
नासांस्वस्यत्वसंतोषविशेषार्थं तत्तद्दलहि तत्रैवैकस्यापि स्वपक्षेणय वा प्रवेशात् । योगेश्व
रैः सिद्धसमाधिभिः श्रीसनकादिभिरपि श्रीरुद्रादिभिरपि वा अनंतहृदयैकाग्र्यतां प्रापितैर्विकल्प ११७
ल्पितं मानसपूजायां तदुपवेशार्थं विचित्ररत्नादिनाश्रयत्नेन रचितं अर्पितं वा आसनमेवत्य

स्यइतितस्यसाक्षात्तत्स्वीकारोपिनास्तीतिव्यंजितं ।तादृशोपिचकाश्चत्प्रेक्ष्यंतरं गोपीनांपरिषदं
सतांप्रासः ।वकुलमंडलाकारेणोपविष्टानां तासांमध्यवर्त्तीसन् ।अनेनापिसर्वविदैश्वर्यमुक्तं ।
किंच ।अर्चितः ताभिः संमानितः आसनकल्पनेनैव ।किंवा गंतांबूलादिसमर्पणपानर्मोक्तिनाकटा
क्षादिनावा ।अत एवत्रैलोक्यातिश्री भगवद्वपुषसर्वदात्रैलोक्यलक्ष्मीपदंचापि[illegible] धुनातः सर्व
कालादर्शिष्यं[illegible] अनेनकाशनप्रकारोपिदर्शितः ।स्वराजयिचैतत्पनुवादः प्रत्यार्थेसभाजनस्य
सम्पर्क विवक्षया किंवापुनर्विशेषेणासमान्यत्पर्थः ।यतः अनंगं शृंगारादि तमपिकामंदीपयतिसं
गीकृतएवतापिस्यकाशयतिइतितथोक्तं ।अत्यंतकंदर्पविवर्द्धनमित्यर्थः ।अतएवतासामेकैकतत
योः तासिस्तनैववान्यतयास्तस्पर्शादि ईक्षया ः अंके ईक्षस्यकिंवाङ्घ्र्योः ईक्षयाश्चेत्यर्थः सम्यकू
स्पर्शनेनविविधपरिचर्याशनैः पाणे ःसुरतसंवाहनेन[illegible] एवमपिसर्वविदैश्वर्यंदर्शितं ।सर्वाभिरपि
द्वयोरंगयोश्चतुर्षावातयोः युगपत्संस्पर्शनात् ।सम्पर्कं सावाधःस्वविशेषार्थेतदुत्तरचारूपंत्व इत्यन्

संक्षेपमागच्छन्नाषिरे। परमवाग्मित्वात्। ततश्च कुपिता इति सर्वदुःखत्रासेः किं वा ते न कपटातिरेकेण
वंचनात्। यद्वा कोपं विना ऽनिष्टायाज्ञानेन हृदय प्रत्युत्तरालक्ष्यत्वादिति। अन्यत्तेर्व्याख्यातं। यद्वा
ताद्दशात्तु वाक्यादनंगदीपनं। किं वा तथैव स्वाजयित्वा। तानि स्वस्य तथा स्वाजनमेव युक्तमि
त्याशयेनाह अनंगेति। उक्तयान्नजेता ऽजेजनस्य इति प्रश्नत्रयं। तच्चाकूतहृत्त्वादिपरिहारेण
पुनः परित्यागाकरणाद्दार्ढ्यार्थं। साधु यथा स्यात्तथा एतद्दूरितं तके। किं वा तेषां फलं। तत्सर्वं विति
चास्मान्न्नति सुबोधं कथयेत्यर्थः। न्नो इति संबोधनेनाव धापयंति तत्र निजदोषपर्यवसानेन तस्य
मनोऽनभिनिवेशात्। स्वार्थः निजदृष्टमात्रफलार्थ एव तस्मिन् वा एकांततः तस्मिन्नेवैकस्मिन् श्रेतो निष्ठा
यस्य तथा तत् तदुद्यमो येषां ते। इति श्रीगुरुसेवामिषा वेष्लवं ज्ञागामादिकं च परिहृतं। अत्र तत्र सद्धर्मा ११९
दि सद्भावात् आमानमेवेति लोकदृष्ट्या परोपकारसंभावितं। धर्मादिकं निरस्य प्रत्युपकारापेक्षैव तज्जनानां

एवंदोषपरिहारापेक्षयाप्यनुपकारेपिधर्माद्यभावः।तथाजैनेतारतम्याभावोस्फुटः।अन्यथाउप
कारअनुपकारयोस्तुल्यत्वाभावे...नानुमजनासिद्धिः।एवमेवानुलङ्घतिक्षापावलनजनानु
सारेणअङ्गीतीतिप्रश्नस्योत्तरंसिद्धेत।अतोप्यत्रअनुपकारापेक्षापि।नतत्रधर्मइतिसूचितं।ति
निश्चये।नान्यथा।उक्तादन्यप्रकारेणेतत्प्रियोलङ्घनंस्यात्।यद्वातत्रात्रमिथ्यात्वंनास्तीत्यर्थः
सख्येनैक्यकथनात्।यद्वा।आत्मनोपितासुताद्यस्यालङ्घनमिवकारूण्यपत्नेरेणभावानः।स्व
ङ्गसख्येननतपरिहरन्संबोधयति।हेसख्य इति।अन्यैर्व्याख्यातं।तदितिपूर्ववदेव।अत
इत्यर्थबलादायात्यन्येव।यद्यपितत्राप्यन्योन्यमुपकारेणदुःखसुखंघटेत।तथापिस्वोपकार
ङ्गनित्वात्।अनुपकारस्यावश्यापेक्षत्वाद्धर्माभावेनतात्विकत्वाभावादपि।विचारेणसु
खाभावाएवपर्यवस्येदिति।नवसुखमितिव्याख्यातं।यद्वा।उन्मत्तवन्नीयतमोऽत्यादिवत्।लेख
कक्रमेणैवतत्।वरूभाणानुसारेणाज्ञानदनपेक्षत्वात्।स्वार्थार्थमितिपाठोपिश्रीवित्तसुखादीनांवहू
नांसंमतः।ततश्चतदङ्गनमन्यार्थप्रतीयमानमपिस्वप्रयोजनार्थमिवेत्यर्थः।अन्यत्स्पष्टं॥ ॥

श्री४ अथ्यास्वार्थमेव ... यैषां कृतानां ते कृते। यथा राजसेवकाः चित्तं दवेन निकादन्तः श्री
प्रसिद्धौ। अत एव प्राप्तो लोकानां सर्वेषामेव दृष्टार्थपरत्वात्। न विशेषस्य स्पष्टं न निर्दिष्टः। अप्र
120 जगतः दैन्यादिनाव्याख्यादिनाच वैप्रसिद्धौ। तथा लिङ्गं तूनं निरुपाधि मरुजकारुण्यमाविर्भूतं।
न हि श्रीनागावलाएव। तच्च सुतरां मतुष्ठतात्मनामित्यत्रैव व्याख्यातमेव। तथापि करुणाः पितरो
चेति द्विविधाप्रवगम्यं लएव। यद्वा। जयेति अन्येषामप्युदाहरणमात्रत्वेनोक्तं। पितरो चेति
चकारेध्याहार्यः। निरपवादः संपूर्णा दृत्पर्थः। नैः अत्युपकाराद्यनपेक्षा केवलमत्यतकृपा
लुत्वेनैवोपकारात्। सौहृदं च निरपवादं। तयोः सहजस्निग्धत्वात्। केवलं सौहृदोक्तिः पु
त्रपालने पित्रोर्दर्शनानुत्पन्नेः। यद्वा। कथं चित्तेनापि तयोर्ग्दर्भेऽपि च्छव्यः। ननस्ववेषां तयो स्व
मलघोति। हे सुमध्यमाः हे सुंदर्य्य इति न देवसौंदर्यमिति। यद्वा। तनतुष्मासुतात्येवतिना
वः कृदंवतासामात्मनज्ञनार्थं चातुर्यं। वैएव। नेवनजंति। किंहेतौ निश्चये वा।। नकृतं नजञ १२०
नंजानंति। अनुसंदधतीत्यकतज्ञाः लोकाद्यपेक्षा वत्वेपि अत्युपकारसामर्थ्यज्ञानेनतद

करणान्भूरवाएवेत्यर्थः। एवंतेषामकृत्वेनानन्दनमनिश्चेतं। सामर्थ्यवंतोऽप्यात्वापियेनलङ्घंतिलेल
तिनिष्ठ्यायाइत्यादाशुर्विति। एवंतासांपर्यदन्नपक्कृतब्रह्मस्यपघन्रयेणडत्युत्तरं। तासांसंक्लृपादि
वाक्यगुणविशेषेणस्वस्मादपिमा। हात्म्यविशेषस्यविस्तारणार्थं। एवंतासामनते श्रीभगवतो
विचित्रक्रीडया। आत्मारामता। आप्तकामताकथंघटतैव। गुरुशब्दप्रयोगेणगुरुधुक्का वनदृश्या। वि
रक्तानिंदित्वेनलक्षणा। सिद्धा। प्रथममपक्कृत्यंचवनसंगच्छेत। ततोक्ततद्धेतवपरिशिष्यतेति। तथा
चाग्रेवक्ष्यते। अक्षतवेताइत्यादि। श्रीविष्णुपुराणे। श्रीबलदेवप्यानेच। अक्षतद्ध्यशोऽह्निसइति
अतएवतेरपिव्याख्यातं। अक्षतद्धत्वंतद्वचनेनैवेति। चरमकोटिगतामितिलआपिचरमकोटि
न४ त्वंघटेतैव। यद्वा। गुरुधुक्कृपदेनपदार्थ्यापिदृश्यात्लक्षणप्येवतेरतिकठिना। इतिव्याख्यातं।
तस्यैवचरमकोटिगतत्वंसुसंगतमेवचतुःश्लोकीसिन्धोपक्रमे। आत्मारामत्वादिवातुविध्यरहितो
प्यत्नलक्ष्ममि। नञःसर्वत्रप्रयोगः। स्ववाक्येनैवस्वस्यपंत्रणापत्यापरमवैष्णवप्रान्तूतेनस
रव्यइति। आत्मा[illegible]मत्वादियाहितमेवसाधितं। अन्यथासख्यासंभवः। ऊंकाविनीतिविचारवि

श्री४ घोषयाहित्यभविप्रेतं। अन्यथा स्वतएवानुष्ठात्रिसिद्धेः न तु अस्माकं त्वय्यनुष्ठात्रिः सदानुवर्त्तत एवेति वि
त्रसत्यं विशेषेणलक्षपत्यर्थमिति सहष्टांतमाह। यथेति। विशेषतो नष्टं इति पुनः [illegible] :प्राप्तिसंर्ववनंति र
121 क्ता अत एव नितरां न तो व्याप्ताः। एवमित्यस्यानुष्ठात्र इत्यनेनान्वयः। हे अवला इति। तत्र स्वतः श
क्यजावंसूवयंति। इत्यं खाद्युत्यन्योन्यप्रियत्वेन ममतिरोधानाघपराधोन ग्राह्य इति भावः। अन्य
त्रैर्व्यारख्यातां सद्धा। एवमित्यस्य मपेत्यनेनान्वयः। नाहं शाविता निन्नेन मयेत्यर्थः। तत्र हेतुः म
दर्थैति। अत एव परोक्षमपि जनं तेव जोमानं। पंथा एवनानुगुणगाथां गाम्यतानाव विशेषं युष्माकं
स्मरतां वे [illegible] लमंतर्ध्यानमात्रेणैव स्फुतमित्यर्थः। अथवा अनुष्ठात्रि हत्रले हेतुत्वं सावकीं हरप
नुष्ठात्रिस्ताः हष्टांतेनाह यथेति। अतो स्पष्टं मेव संबंधः। हे सख्य इत्यनेन हे देव युष्मानधि कृत्य नो
चले। मरुजसख्यादितिव्यं जितमेव गानिवजनाति। एवमिति। हे अपि युष्माकमपि मय्यनुष्ठात्रये
ए युष्मान न जहाभि किं। काह्वा अपि तु नैव। तत्र हेतुः मदर्थैति। यद्वा युष्माकमपि मय्यनुष्ठात्र १२१
ये किं अपि तु नैव। कुतः। एवं ताह्शाविता निन्नजनाभदर्थमेव नान्यत। किं विद्युद्दरपाउकृता
उपकृतालोका श्रुतुद्दरतुवनानि। श्रीवैकुंठादपजस्त्र अप्रतावेदाश्रुत बोधितकर्मानादरात्।

124

अत एव स्वाङ्गस्थपतिपुत्रादयो यासां ताः। स्खलन एव माभि निरंतरविशुद्धपरमानुरागैर्विहीन इत्यर्थः।
एवं मुमुक्षुभ्यो मुक्तेभ्यश्च नक्तेभ्यो व्यासां विशेषो दर्शितः। तेषां तत्तदपेक्षासंभवात्। ता हरि
णावालावान्। ननु तर्हि किमर्थमधुनैवांतर्हितः। तत्राह मय्येति। परोक्षं त्वज्जतेति कुत्रापि मन
नागतमासीत्। किंतु युष्मदंतिके एव वर्त्तमानेन परोक्षं मदगोचरधियानायुष्मात्तिः कृतम
लं विचित्रप्रेमालापादिकं भजता। एतां शांतं गोप्तुमित्यर्थः। एवं कितव जोषितः कस्य उप
त्यादि परिहृतं। यद्वा। अपरोक्षं साक्षादेव भजता तिरोहितं युष्मदहस्पमात्रेण स्थितं। न
न्यापि ह्यप्रकटनं दुःखहेतुत्वेन दोषः स्यादेवेति विनाहि कृतव्यमित्याशयेनाह ह्यभ्यं ह्यप्रा प्रि
यद्धान ननु तदपि किमर्थं। तत्राह ह्यपंस्यप्रा इति। ह्यप्रा जिस रूपस्य पस्यत ह्युक्तमेवेति नावः
। यद्वा। तत परोक्षं जं ह्यपंस्यपस्यतेमा। सहृत्यमत्कौतुकरसेनेत्यर्थः। अप्रहावतदं साधुके
नुकं पतत् ह्यप्रज्ञानजाणेः सहृत्क्रीडनामितिवेतत्राह ह्यप्रा इति। प्रेममालतदपि प्रीतिविघ्नो
पायैव स्यादित्यर्थः। यद्वा। ततलयापि माशाहृदयं निषेधप्रवृत्त्यर्थं गमयति। अप्रहतलमर्थः।

श्री॥ कुतः स्वयं स्वस्याः स्वस्य स्वस्यास्तु तस्याः कर्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः। एतद्वा ननु नयनेन वा तु यं।
अन्यत्र तत्र समानं। व इति संबोधमात्रं षष्ठी। युष्मान् प्रतीत्यर्थः। स्वस्य साधुकृत्यं स्वीये
ष्वनुपकारकत्वं न पारये कर्तुं न शक्नोमि। यद्वा। वो युष्माकं मत्स्वीयं असाधारणं
साधुकृत्यं तदहं न पारये। तत्र हेतुः। निरवद्यानिरपेक्षेण सर्वोपाधिराहित्येन निर्मल ऽसर्व
प्रेमविशेषेणत्वन्निर्दोषा संयुक्ताः संयोगः संयग्मार्द्धषयकनाह रागकाममस्यमत्तानेव गु
णाभिप्रेतः। निरवद्यसंयोगहेतुत्वात्। किंच या माभजन्। दुर्जरगेहशृंखलाः अपि गेहशृंखल
लाः गेहात्तानि गेहसंबंधिपतिपुत्रादयस्तत्तत्कर्तव्यकृत्यानि वतान्येव शृंखलाः। इतिना
मपिबंधहेतुत्वात्। ताः संवृश्च्य अनन्य ... । नवत्यकृति प्रेमगौरवेण अतो मम तादृशात
ह्यत्वाभावान्न पारयेत्यर्थः। अन्यत्र नैव पारख्यातं। यद्वा। सुमुक्षु असाधुकृत्यं मद्वि
षयकनेष्कर्ष्यादिकमपि। किमुत साधुकृत्यमित्यर्थः। इदं वृत्ताभिः सह स्वरूपेण १२२
सदा क्रीडतो नेनोक्तं। अप्रतारणे हेतुः। निरवद्यनिर्गुणं गमात्मानं वा संयुज इति समर्प्य

यंतीतितथातासां।किंवादुरंतराःगोरूपस्यदंदस्वलाःनित्यगोपालनादिदुःखकृत्यनिवंधात्सर्ववंधुज
नानुवृत्तिवंधांश्चसंत्यज्यपाल्यवतीरतस्तमात्स्तद्रंनमे वितवान्नस्मि।शंदरवलामितिपाठेपितथैवा ८४५
र्थः।दुरंतरेतिविशेषणेनशंदरवलारूपकेणवानिरस्तानुरूपाप्यच्छेद्यत्वंसंशयत्वेनवगम्यासक्तिकिंचित
त्यागेपिवदितस्त्यागासामर्थ्यं।किंवासंच्छेदनेच्छामपिमत्वाअसामर्थ्यंध्वनितं।युष्मद्रूपात्म
नपेणेनसर्वैनैरपेक्ष्यात्तस्मनेनवप्रत्युपकाराशंकेः।अतएव।येमयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभज
म्यहमित्यादिनिजवचनव्यभिचारापत्तेश्चाहं।युष्माकमृणएवेत्यर्थः।इतिसर्वथाप्रत्युप
कारासामर्थ्योक्तिः।अस्त्वेवमृणपकलंकःश्यापंतेश्रीरुक्मिणीमहत्यस्यमेववद्धूति।बधंब्र
तिनंदनामइति।अत्रवप्रतिनंदनेप्यशास्त्राकेवलमृणित्वमेवापादयन्न।अतस्तस्याःस
काशाद्भ्यासांविशेषःप्रसिद्धएवेति।निरूपाद्धिक्षुप्रसादस्यप्रदानेनसदानुगं।पुष्टंविधत्ते
यस्तस्मैश्रीधरस्वामिनेनमः॥इतिश्रीदशमेद्वात्रिंशः॥रासलीलाग्रस्तमेयाजगदेकमनोहरा॥

श्री४ यथाव्रजदेवीनांश्रियोपिमहिमाधिकः।इत्थंईदृशीःभगवतःतादृशवचनादिना
निजाशेषभगवत्तांप्रकटयतः।अतःसुपेशलाःपरममनोहराः।विरहतःभूतोत्ता
123 वीतंजंतापंदाहंजदुः।पूर्वमुक्तस्याप्यस्यात्रपुनरुक्तिः।विरहेप्यपरित्यजनात्।ल
पाविशेषतोनिजभाणित्वाप्रतिपादनेनापुनर्विक्रुदस्यमननाद्वाधुनैवसम्प
क्तापत्यागविवहृना।यतोगोप्यःसकृज्ञेमरसपरिप्लुतविज्ञाइत्यर्थः।किंवाल
दंगेतिआलिंगनकरग्रहणादिनासंपन्नमनोरथाःसत्यः।यद्वाभगवतएवावि
शेषणंसुपेशलवाग्धेनुत्वेनतासांगोपीनांअंगेरूपचिताशिषइति।अतएवरास
क्रीडामारभ्यलक्ष्मीसनंविहापकर्तुंप्रवृत्तः।गोविंदइतिश्रीगोकुलेंद्रत्वात्तत्र
निजाशेषैश्वर्यविशेषप्रकटनेनपरमपुरुषोत्तमता।स्त्रीरत्नैरितितासांचमव १२३
श्रीवर्गाश्रेष्ठताज्ञापिता।इतिरासक्रीडायाःपरमसामग्रीदर्शिता।नामेवप्रत्यस्मिति।

अनुव्रतैस्तदनुकूलैस्तत्सहकलानिधिरित्यर्थः। अत एव व्रीडितैः उल्लासितैः। यद्वा तत्प्रेमजर
विशेषैः। अतोऽनुव्रतैस्तदेकचित्तैः। अत एवान्योन्यमावद्धबाहुभिः। बाहवोऽत्र करकर्पूराः।
अन्यथा नृत्यादिसौंदर्यासंपत्तिः। अन्योन्यत्वं च तासामेव न तु तेन सह। तद्वाकुर्व्याणां तासां
प्रत्येकमुपलक्षतः कंठग्रहणात्। एतच्च रासक्रीडालक्षणं। तथा चोक्तं। नटैर्गृहीतकंठीनामन्यो
न्यात्तकरश्रियां। नर्तकीनां भवेद्रासो मंडलीभूय नर्तनमिति। असमस्मन्मंडलीमध्ये श्रीवा
स्तानचनिः स रात्वितिश्रावकथ्याशहम्गरुडानिआपः। रासः परमरसकदंबमय इति यौगिकार्थः। स
एवोत्सवः क्रीडाविशेषरूपं पर्व सुखविशेषसाधनं सा रससमुच्चयो वा। कृष्णेन परमानंदघनमू
र्त्तिना हेतुना सम्यक्प्रवृत्तः। इति संक्षेपतो रासस्य कर्तृत्वनिर्देशेन प्राधान्योक्त्या सर्वतो वै
शिष्ट्यं सूचयन्। सम्यक्त्वमेव दर्शयति। गोपीनां मंडलेन मंडि— तइति। तद्विशेषश्लोकैः। श्री
परावरेण। रासमंडलिबंधोपि कृष्णसान्निध्यमनुकृता। गोपीजनेनैव नूदेकस्मान् स्फुरात्मना
हस्तेऽग्रसंबंधकं। गोपिकारासमंडली। चकारेतत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः। ततः प्रवृ

श्री ४ तेरासस्थलछद्मपातिःस्वतः। अनुपातरासक्रीडायोग्यगीतिरनुक्रमादिति। किंच। तासामिति
तथाचोक्तं श्रीबिल्वमंगलेन। अंगनामंगनामंतरा माधवो माधवं माधवं चांतरे
१२५ णांगनाः। इत्थमाकल्पिते मंडले मध्यगः संजगौ वेणुना देवकीनंदन इति। एतदनुसा
रेण सर्वमध्यमेलीभूतः। शंकुस्थानीय एकोवाद्व्यः। अन्यथा मंडले पार्श्वद्वयस्थगो
पीद्वलकं ठग्रहणेन वेणुधारणासिद्ध्या रासमहोत्सवे परममंगलमधुरमोहनतद
र्शनाभावापत्तिः। तद्वन्निर्धारणेनैव वक्ष्यते। मध्ये मणीनामित्यादि। स्वरूपस्थिति। स्त्रीपुंसत्वपुरु
षस्य तथैव कृत्वं इत्युक्तमिति बोधयति। अन्यथा वैषम्येण दोषापत्तिः सुखजनंग इत्यर्थः
एकस्यैव तथा स्ववशाः सर्वासां च प्रत्येकं युगपत् कंठग्रहणं तथापि तासां स्वनिकटत्व
मानः। तत्र च पार्श्वद्वये वर्तमानस्यापि एकत्वेनैव मानः। तत्संकेतवता तदलं हृतमित्याद्यघशेष १२४
समं रसस्समाधयदा। योगः अचिंत्याद्भुतशक्तिविशेषस्तस्यैश्वर्येणेति। ध्येयकाश

ओकोनिवासोयेषांइतिस्वभावतएवव्योम्निव्योमगतामकस्मात्तास्सक्रीडादर्शनात्संकलत्वत्ता
स्थितानामित्यर्थः।अतएवविमानशतसंकुलंनभोबभूव।यद्वाद्यौःस्वर्गःततस्तत्स्व
र्गेपिताद्दशोत्सवासद्भावः।तेषांस्वस्वसेवावसरोवसरोपिसूचितः।अतएवात्यौत्सु
क्येनेति।इत्यस्मयपेण्यागमनदोषःपरिहृतः।अथवा।एतेखलुश्रीभगवत्क्रीडायाअंत
रंगाःपरिकरादेवविशेषाइतिज्ञेयाः।अतएवोक्तंदिवौकसांतत्क्रीडाप्यकरणत्वेनसदा
सावधानत्वादिसेवर्वर्तमानानामित्यर्थः।एवमन्यत्राप्यूह्यं।ततस्तेभ्योदिवौकोभ्यः
किंवातदनंतरंस्वभमेवनेदुःदिव्यत्वात्।महामंगलोत्सवसूचकत्वाच्च।एवमग्रेपि।अ
दौदुंदुभीनांनादोमंगलादर्शनार्थः।स्वस्ववृपसंमेलनार्थंचनितरांपेतुःनिःशब्देनहृष्ट
वद्दतिवकृत्वेनवरंगसस्थलत्वात्पुष्पाणांस्मरणंकिलउक्तमितिबोध्यते।गंधर्वाणांपतयःश्रे
ष्ठाः।अन्यथातादृशान्तत्याजोप्यगानासिद्धिः।तेषांश्रेष्ठस्यसाफल्यासंपत्तिश्च।स्त्रीनिरप्स

श्री० 125

रात्रिः स्वपत्नीभिर्विलासिनीनामितिसर्वेषामेव तदेकनिष्ठतोक्ता। नातिसूक्ष्मतिमत्वोऽस्मादि
त्यमलं। इतितेषामपि कामादिदोषो निरस्तः। एवं देवकीसुतोस्मव मुक्त्वा रासयोग्यबाधगी
तादिवत्कुमारादेवाद्यमादृ। वल्लवानामिति। किंकिणीनां कांच्या। दिवोन्निनीनां योषितामि
ति योषित्वेन सामान्यतएव वल्लवादिसङ्गो नानु रासार्थी। नूपुराणत्वेन गूढ़ाणादिति। बोध्यते
पूर्वं गृहेभ्यो निर्गमितानां सां तदनपेक्षणात्। सख्यानामितितासां जीवार्थेता ब्रह्मपि वगत
स्पर्शी भगवतापिता वल्लवादिसादृशो निषेतः। रासेन नृत्यमंडलेऽमंडलीबंधः। किंवारस
स्येदं रासं नृत्यमंडलं तस्मिन्। यद्वा रससमूहमित्यर्थः। भगवान् सर्वैश्वर्यदेशोभावान् रसपत्नोपि
तत्र रासमंडलेऽत्यंतं शुशुभे। स्वतोशेषशोभावानमकान्तिगमनस्यापि ताभिः शोभातिशयं
पूर्ववद्दृष्टांतेन साधयति। मध्ये इति। हैमानां हेमनिर्मितानां हेमवर्णानां वा। यथा मरकतम १२५
रकतमणेरपि हैममणिमध्यवर्तित्वेन शोभाधिकास्यात्। तथापि तस्यापि दृष्टय
ऽतनाऽसेवेणेनाधिकशोभानास्यादित्यर्थः॥ तत्र रेमे॥ देवकीसुत इति। प्रेमविकलासार्थं

देवकंयाऽज्ञानत्वात्। ह्यन्यज्ञनविषयकप्रेमभरविस्मारणेनैव यशोदालालसंपत्तेरिति भावः। देवकी
यशोदेति पूर्वोक्तरीत्यैव। अन्यत्तोऽलिखितं। यद्वा। महामरकतकल्पैकत्ववस्तुनोजगद्वतए
कत्वस्य किंवा वेणुवादनार्थमप्रवृत्तिनो निजभावेन। अत्र कोविदाकुः। स्वभावेनेन्द्रनी
लमणिवर्णोप्यसौ नृत्यगतिकौशलेन युगपदिव प्रत्येकं कण्ठग्रहणादिना तासां सर्वा
वस्थाप्रमणात्। तासां सुकेमगौरीणां कान्तिच्छटासंपर्काद्भाति स्म। सा नीलमरकतमणि
वर्णता प्राप्त्या महामरकतकल्पमुक्तमिति। तत्र नृत्यशक्तिविशेष एव न तु कोपि भगव
त्ता विशेष इति। न केवलं ताभिः साधिकं युयुजे किंतु तेन ताश्च युयुजिरे इत्याह। पादेति। पा
दानां न्यासः नृत्यगतिनिर्गम्याक्रमणेऽङ्गपरस्य नुत्तानां हस्तानां विशेषेण धुतिभिः हस्तक
भेदेन चालनैः। यद्य अन्योन्यवक्षवाकुत्वेन नृत्यविधुतयोरन्योन्यसंभवेषु। तथापि अन्योन्य
वक्षान्योन्यासंदृत्यैव वा किं वा। कदाचिन्नमद्भुमावक्त्वपरित्यागेनैव। यद्वा। अन्योन्या
वक्षानामपि नृत्यानां नृत्यगतिभंगैव ताबोद्धव्याः। एवमग्रेपि सर्वं तथैव ज्ञेयमिति। स्मित

३।४ सस्मितैः सुवा विलासैः नतभ्रूभासानिव्यंग्यवनर्मस्वानुरूप्यैः। अनुपमानैः स्वभावतः। कार्श्येन विशे
षतश्चन्तन्व्यार्थपरिखिन्नोदिनान्तयामिव गन्तुं द्रुमध्यमागैः। पदाः नगवदुत्थाने सति पुनः परिग
126 हीतानि निकुञ्जनिकुञ्जान्तरीयाण्येव। कृष्णस्य श्यामसुंदरस्य वक्षः तदा श्रियालिङ्गितौ गौराङ्ग्यस्तदेका
ग्र्यपादस्पर्शः। तत्स्वदृष्टान्तेनापि व्यंजितमेव। किं वा कृष्णस्य वक्षः स्वयाः इति तत्सदृशालतत्र द्वैप
गव्यादिकं तत्र प्रेममोदितत्वं वपुः कृष्णमेवेति भावः॥ अतस्तमेवगाजंत्यः तत्प्रकारश्च श्लोकः।
श्रीपराशरेण। कृष्णः शरच्चन्द्रमसं कौमुदीकुमुदाकरं॥ जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम
पुनः पुनरिति। विशेषेण रेजुः प्रशोभितं। तत्प्रेमनर्मयोग्यप्यो रन्योन्यं संविलनेन तस्य प्र
र्मलौकिकत्वयोरैक्येनैव शोभाजालसंपन्नः तडित्पुवेति दृष्टान्तेनान्योन्यशोभाजातस्यापि ये।
नाधानितैव। चक्रुः इति नृत्यगतिकौशलेन निरुपाधिविशेषेणैव वा नानात्वमिव प्राप्तत्वा
त्। किंवा मेघानां घटा विविधरूपा। अन्यथा सुश्यामत्वा जावेघ शोभाघ भावः। तस्या १२६
स्त्रि शोभानंतरं नासामतिशोभावर्णेन सर्वथापरम शोभाजाचरम काष्ठागतानामपि रासक्री

ड्याश्शेनाविशेषसंपत्त्यापरमाद्भुतत्वात्। नतस्य ब्रह्मषोडिकेणेतासां नृत्यगीतविहारैः। किं वा नृत्य
स्य आधारस्य तत्कागानस्यापाद्ध्रुवैरिति। नृत्यमाना इति नर्तनेपिताद्दशागानामकौशलं वि
शेषो दर्शितः। गानादिप्रयोजनमाह। रतिसुरतं प्रेम वा। किं वा श्रीकृष्णप्रेमसेवषु या तासां। न
वोद्धैर्गानादिना तासां श्रमः शंकनीय इत्याह। कृष्णस्य विभ्राजकषकस्य परमानंदघनमूर्त्तेर्वा
अभिमर्शनमुदिता इति गीतस्योद्धैस्त्वं दर्शयति। यासां येन वा गीतेन। आवृतं व्याप्तं। यद्वा। अ
स्य गीतादेर्गीतेन लोकनिबद्धगाथ्यादिना आवृतं। तदेकरसमयमभूदित्यर्थः। इति तन्माह
त्म्यमुक्तं। अन्यत्रैर्व्याख्यातं। यद्वा। नृत्येन मानः श्रीकृष्णेन संमानः। यद्वा। नृत्येन मानः स्त्र
[illegible]ध्याधि केचन गर्वो यासां ताः। रक्तकंठा प्रेमास्निग्धकंठ्यः। इति गानस्य प्रेमरसमयत्वेन
परममधुरत्वमुक्तं। उद्धैः गाने हेतुः। रतीति कृष्णेति वा। यद्वा। उद्धैः श्रीकृष्णादप्युच्चतया। तथा
चोक्तं श्रीपराशरेण। रासगेयं जगौ कृष्णो यावत्तारायतध्वनिः। साधु कृष्णेति कृष्णेति तावत्ता

श्री४

१२७

छिगुणं श्रुयुरिति। तत्र हेतुमाह। रक्तेत्यादिविशेषणैस्त्रिभिः। एषां मध्ये षड्हेतुर्हेतुमत्वं ह्येयं।
।यद्यपि तासामभिमर्शतस्तस्य विमोदास्तथैवेंद्रियैर्गीतं संभवेत। तथापि रासक्रीडायां पद्म
यातज्जुह्वगीतश्रवणेनालसेन वा। ननु तादृक्कामिस्त्रोदिति। अधुना पूर्ववक्तासु मुख्यानां
मवेष्टितानि हस्यत्केनाह। काचिदितिसार्द्धपंचभिः। मुकुंदेन परमानंदाभेदेन समामिति
ताहशोन्नयनेहेतुः। तथा तेन तस्य जगतोपि परमानंदप्रदलब्धानि। उन्नितम्बमूर्च्छेपाम
स। यद्वा अपूर्वाः कल्पयामासा। आमिश्रिताः ततस्तेन मुकुंदेन पूजितातेन समामुन्नय
नापि आमिश्रितत्वे नोन्नयनात्। कथं पूजितातदाह सा ध्वनि। वीप्सा हर्षसाधुत्वपदर्श
पदं वदतेतिशेषः। अन्यत्रैवं व्याख्यातं। यद्वा। आमिश्रिताः विशुद्धाः। तथा च संगीतसारे
ज्ञातव्यो श्रायथाओकारास्तासां लक्षणमुच्यते। शुद्धाः सुर्ह्मीतयः सप्ततः षड्जादिस्वरा
निधाः॥ ताएवाविकृताःस्वस्थो ज्ञाता विकृतस्वरूपा॥ इत्यादि किंच। षड्जापर्ज्जनीवगांधा १२७

ट

रीमध्यमा पंचमीतया ॥ धैवती चाध्यनेषादीयुद्धा एतास्तु जातय इति । कापिचिदित्यनुवर्त्ति-
तएव । चकृपथा स्याल । इति पूर्वतोप्यस्याः समानाधिकं । तेन च गानेपि कौशलमाधिक्यं सू-
चितं । पार्श्वस्थस्येति श्रीघ्रसुरवगरूणं बोधितं । अन्यथा रासावेशेन स्खलनं संभवेत् । किं-
च । पार्श्वस्थत्वेन । तस्यापितत्र स्यावधानत्वं तस्यां पूर्वतोपि नाधाधिक्यं सूचितं । अतः
परिश्रमादिकं तदर्थं केवलं छलमेवेति रूपं । रासश्रमेण कदाचिद्घष्टिमेकालीलया
छलमिवावष्टभ्य विलन्नीतिगदाजुत । पद्य । गदति वर्णात्मकं शब्दं निगदती गदा वंशीतां वि-
भार्त्तिगदाभृत वंशीधरः तस्य । सवीकरं परित्यज्य तस्य स्कंधं जग्राह । परिश्रांतिलक्षणं अन्य
थास्यदिति । तथा श्रीपराशरेणाप्युक्तं । परिवर्त्तश्रमेणैकाचलद्वलयलापिनी । ददौ बाहुल-
तां स्कंधे गोपी मधुनिघातिन इति । मल्लिकापुष्पाणां म्लक्षणंकु वराघोद्धवां । एका गोपी
अंसगतं स्कंधस्थितं स्वनावतप चोत्पलपुष्पतोप्यधिकं सौरभ्यं यस्य विशेषतश्चचंदने

श्री ४ नज्ञासम्यक्रूपालिकेछेदादिसाधुप्रकारेणलिखितं। इतिभावोद्दीपनत्वंसूचितं। रूपस्पर्शं। श्रुं
128 वनेहेतुःरूपस्परोमेति। प्रमवेचरूपादित्यर्थः। श्लेषेणरोमाण्यपिहृष्टानि। तस्याश्चस्पर्शे
किंवक्तव्यमित्यर्थः। षष्ठीचतुर्थ्यांस्वर्गाड श्रीकृष्णगोडे। नाघेतेश्रमव्याजेनसंदधत्याइ
तिभावः। प्रकर्षेणसंमुखत्वाभावेपितन्मुखप्रवेशनादिचातुर्येणादात्त। नृत्यती। न
र्तयंतीत्यनेका। गायतीगायंतीचापरा। स्तौतिस्म स्वपे। कृताइतितन्नृत्यगानेवपरमावे
शंबोधयति। पार्श्वस्थस्यअच्युतस्यनिश्चयेननत्यापार्श्वएवास्थितस्यभगवतोहस्त
एवअच्युतापहारित्वादिनातत्। श्रांतासतीश्रमनिवृत्त्यर्थमिवेत्यर्थः। एतच्च
पूर्वमुक्तमेव। शिवंस्वतःसुखरूपं। एवंसुखाःसप्तोक्ता। ॥ अष्टमीत्र। काचित्प्र
रिलसद्बाहुंपरिरभ्यचुचुंबतं। गोपीगीतस्तुतिव्याजनिपुणामधुसूदन। मितिश्रीप १२८
राशरेणोक्ताअष्टेषा। पक्षा। नृत्यतीमाघ्यतीत्यकैव। एवंषट्। देवमंडलमध्यवर्तिनः। पार्श्व

योस्तितेश्रीराधाललितेनोक्ते।आयात्रमंडलस्यै।वोल्कायात्।यद्वापूर्वव्याख्यानुसारेणसैवेवोक्ताद्वि
या:श्रीराधाद्वैकातस्यमंडलमध्यवर्त्तिन:।सर्व्वपार्श्वस्थात्रनोक्तेति।अच्युतंकस्माच्चिदपि
रूपगुणादिमाहात्म्याच्युतिरहितंसुस्थिरंवा।कांतंरमणंलब्ध्वा।तस्यदुर्ल्लभतलाभाद्व:।श्रियएकां
तेनएकांनिष्ठयावल्लभं।यद्वाश्रिय:कांतं।आत्मनश्चैकांतवल्लभंलब्ध्वा।इतिश्रियोपिसकाशात्ता
सांमाहात्म्यमभिप्रेतं।तद्दर्शयति।गृहीतेति।तथाचगास्यतेश्रीमदुद्धवेन।नायंश्रियोंऽग
उनितांतरते:प्रसाद:स्वर्योषितांनलिनगंधरुचांकुतोन्या:।रासोत्सवेस्यभुजदंडगृहीतकंठ
लब्धाशिषांयउदगाद्व्रजवल्लवीनामित्यादि।कर्मेतितासांरासेनपरमाशोत्तोक्ता।यद्वा।परिश्रां
ति:सूचिता।तथापितत्रहेतुमाह।भगवतानिजाशेषैश्वर्य्यसारसर्व्वस्वंप्रकटय्य।तासममितित
साहित्यस्यपरममोहनत्वात्।यतोगोप्य:तदेकप्रेमपरवशाइत्यर्थ:।तेनसममित्यनेनतासांत
मदृशवैदग्ध्यादिकमपिव्यंजितं।तथातासामिवतस्यापिक[illegible]त्यलादिकंसर्व्वंबोध्यते।अन्यत्ते

श्री४ व्याख्यातं पात्रवादके ष्वितिदुंदुभिनादालिरायणाकिंनरादिष्वितिचदिवौकसामित्युक्तोसहंलगतिच
संभावनयति।अथ उक्तंश्रोतोप्यधिकमाहात्म्यमेवदर्शयति।किंवा।हंर्षगंधर्वपति
128 गानादिकमुक्तं।अधुना रासरंजनेरणतासांकका चिदन्यलगीतायैपेहत्पारुकस्मीति।अपि:
सएव।परिष्वंग:गोपीनामाश्लेष:करात्तिमर्ष:तासामेवकरालुजनं।यद्वास्वकरेणतासामति
मर्षः स्तनादिस्पर्शनं।स्निग्धेक्षणंतन्मुखादीनांसरसावलोकनं।उद्दाम विलास:नीवीश्लथना
दि:।हासश्चनोवोद्रेक विलासितस्मितं।रमायाईशा:स्वामी।इतिस्वामिचेनतस्या।ताद्दशरत्ययोग्य
ता।व्रजसुंदरीभिरितितासामेवतद्योग्यताभिप्रे ता।लक्ष्मीतापितावैदग्धीविशेषात् तमेव
दर्शयितु श्रीभगवतस्तासांचमिथ:साम्यंदृष्टांतेनाहयथे ति यथात्रतिविंबेन
सहार्भकस्यक्रीडा।पिवैशादर्शपनाभितथानाभि:कृष्णस्येत्यर्थ:।अनेनश्रीभगवद्भतरपिशाभ्यास् १२८
चिता।वैषम्पतदर्पत्तरिति।तथानासामिमिलस्यापिप्रेमविकाराद्दूय:।स्वचान्क:श्रीपराशरण।

गोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्य हरेस्तुजो पुलकोद्गमसस्यायेस्त्वदंबुघनतां गता वितिः। अन्ये ते
र्व्याख्यातं। यद्वा अत्रतिविंवेन विभ्रमो विलासो यस्य स बालको यथा तद्वत् निष्ठः सन् अन्यत् किम
प्यजानन्नरमत तथायमपि। यद्वा एवमुक्तप्रकारेण व्रजसुंदरीभिर्यत्परिष्वंगादयस्तैस्तानि
रवसह रेमे सोपि तादृशान्नेव परिष्वंगादीनकरोदिति तद्दृष्टांतेनाह। यथेति। अन्यत्समानं॥
ततश्च तासामत्यंतानंदमजनीत्याह। तदंगेति। तस्यांगे संगः आलिंगनादिना मिलनं अंगसं
गः। आकुलेंद्रियचलत्वणमाह। केशानित्यादिना। दुकूलं परिधानं कौशेयवस्त्रं। कुचपट्टि
कां उत्तरीयं। उत्तरीयं तस्यैव सूक्ष्मवस्त्रं वा। तद्द्वयमेव वा। व्रजस्त्रिय इति प्रेमभरविवशतया
तादृशत्वं तासामुपपन्नतमेवेति भावः। एवं तासामानंदाधिक्यं सिद्धमेव। अत एव प्रशब्दः। लब्ध
व१ नवला कुंद्मत इत्यारायनसंबोधयति हे कुरूद्वहेति कस्य परमानंदघनमूर्तेः जगच्चित्ता

श्री०
कर्षकस्यवाविशेषेणापूर्वस्फूर्तितोऽसाधारणेनक्रीडितंक्रीडांविशेषतःसाक्षात्सेवादिद्वाराप्री
त्याईक्षित्वाकृष्णस्यैवेननतद्विक्रीडितस्यासिताद्ध्यात्मेवाभिप्रेतं।खेचरादेवादयःतेषांस्त्रियः
१३० सर्वाश्चापि कामेन श्रीभगवद्विषयकेणार्दिताः पीडिताः सत्यः विशेषेण सर्वविस्मरणादिना अनु
स्यन् श्रीकृष्णस्यासौ निजयोगपत्र्या योगपत्र्यादिविचारराहित्येन विकला अभवन्। नवमीं दशां प्रापु
र्घोरशंकइतिपाठेनसहितइत्यर्थः विस्मितानूनं। अदृष्टपूर्वत्वात्। अन्यत्तैर्व्याख्यातं। तत्रातिदी
र्घास्थितिचिरकालस्थैर्यं स्वच्छन्दकुलसुखक्रीडानां यथानिर्बंधाल्पकालेन निर्वाहासिद्धिः अतए
वाग्रेवक्ष्यमाणस्य ब्रह्मरात्रइत्यस्यार्थं ब्रह्मणश्चतुर्युगसहस्रपरिमितायां रात्रौ गतायामिति
केचिद्व्याचक्षते तदपिसंगतं वेदकलगवच्छन्दस्यायाशेषविरुद्धस्य समाधानात्। रात्रिष्विति वक्ष्य १३०
वंचता रात्रीरित्युक्तस्यानियाहरितिवक्ष्यमाणस्यचानुसारेणेति। अथवादेवानां देवीनां च स

र्वेषामेव व्यामयानानां विमोहमाह। खेचराः तत्स्त्रियश्च। गणशब्देन तत्पत्न्यः परास्तत्तारकाः चकारा
सापि सगणः कामार्दितो बभूवुरित्यर्थः। अनेन नक्षत्रमाणरतोलज्जादिनासंकोचो निरस्तः।
सर्वेषामेव विमोहनात्। तत्र यथोकस्य कामांगवद्विषयकभाव विशेषलक्षणः। एवं रासक्रीड
याः श्रीकृष्णविषयकभावविशेषवर्द्धनेन परममोहनत्वं दर्शितं। प्रकृतेप्येतन्न त्यागीतो दः श्रीभग
वद्भाववर्द्धनत्वात्। तत्रापि तस्यमाहात्म्यात्श्रीभगवत्कर्तृकत्वात्। तत्रापि तालिः सह। तत्रापि संपन्ना
नि: परमयोग्यपात्रिर्व्रजसुंदरीभिरेव सुसिद्धः। तद्योग्यत्वाने श्रीव्रजेंद्रकिशोरस्यानन्यनागपरस्याय
न्त्रसंपादनमिति। अतएवांस्तं सर्वमुक्तं तत्र गाविंदः श्रीरत्नेरिति। परमफलमाह। त्रैलोक्यं
कयेव। इत्येकस्यापि शक्तिविशेषेणानानायसत्पता पि सिद्धैव गोपयोषितः गोप इत्यर्थः। तत
श्चका श्चिद्विवाहिताः काश्चित्कन्याश्चेति। यद्वा गोपानां योषितो नार्याः। तत्रश्च काश्चिदेषां पत्न्य

श्री ४

१३१

एव। कासि दुखकाल्यायिनी व्रताल्लगवन्निष्ठा अजातविवाहा अपि कथं चिद्भगवन्मायादिना
सेद्धविवाहमननाद्भार्यात्वेन प्रतीता इति ज्ञेयं। एतच्च श्रीरूपेण लिखितेल ललितमाधवना
टकादौ व्यक्तमेव। लीलया शृंगाररसखेलया। विचित्रैः सौरतचेष्टया वा ररामरमे भगवानि
ति लक्ष्यते भगवल्लासारसर्वस्वप्रकटनमिति भावः। तस्यैव प्रेमरसपरिपाकविलासविशेषा
त्मकत्वात्। तथा जगच्चित्ताकर्षकत्वात् तेनैव स्वतः प्रेमविशेषविस्तारणाच्चेति। तच्चाग्रे व्यक्तं
भावि। श्रीभागवतामृते विवृतमेव। आत्मारामोपीत्युक्तार्थमेव तद्भ्रमणं च पृथक् पृथक्
तत्रैव निकटकुंजादिषु किं वा रासस्थल्यामेव तत्तद्दलदिति तत्रैव न। एवं च हृद्विश्वैश्वर्य्यमाधुर्यं
द्रष्टव्यं। रतिः सुरतं सैव विहारस्थान। इति तत्र रसिकता सूचिता। यद्वा रतौ विहारः विविध १३१
विदग्धचेष्टा तनयः विदग्धशिरोमणिः परमप्रीतावाश्रीकृष्णः। अंतमे नपरमसुखात्म

केनपाणिना। प्रकर्षेणाश्रमजन्यप्रस्वेदबिंदुपसरणालकसंवरणादिनोज्ज्वलयामास। यतः
करुणः कृपालुः। नचकेवलमभ्यजनेष्विवकारुण्येननकिंतुपरमप्रियत्वेनेत्याह। प्रेम्णेति
इतिकारुण्यविशेषोक्तिः ततः। अंतमेनेतिस्पर्शमात्रेणापिस्वकात्वतः परमसुखकरत्वं। तत्रच
प्रमार्जनं तत्रापिकारुण्येन तत्रापिप्रेम्णेति परमसंतोषणमुक्तं। अंगेति प्रेमसंबोध
ने। एवमेकस्यकेनैवपाणिनासर्व्वासांयुगपद्वदनप्रमार्जनादैश्वर्यमलौकिकत्वंच
सर्व्वविन्मधुरत्नगवत्त्वासारप्रकटनं। एवमन्यत्रापि। ततः प्रहृष्टानिजदेहादिनात्रिधातस्य
प्रहर्षंसंजनयामासुरित्याह गोप्यइति। तत्रस्फुरद्दीप्तिसौंदर्यया। सुधितेतित्तावेन। जगुरि
तिसंकीर्त्तनेन। ऋषभस्यपुरुषश्रेष्ठस्य। इतितस्यपरमवैदग्ध्यादिकमुक्तं। तासामपि
सिद्धमेव [illegible] एवतस्यमानंदधत्यः। उक्तप्रकारैः संमार्जनंकुर्व्वत्यः। यद्वा। अहोऽस्मद्धन्य

श्री॰ चमित्येतादृश[illegible]स्य गर्धमपर्यंतप्यः। सूक्ष्मत्वात् तत्कृतानामपि श्रेष्ठत्वं सूचितं। तदेव दर्शयति।
132 पु[illegible]ण्यानि साक्षात्सुरतपरूपाणि सुखात्मकानि वा ऽगुणः। तत्र हेतुः। तस्य करुरुहैः स्पर्शात् गा
नेतदानीमेव तेन क्रियमाणात्। किं वाऽसर्वकृतान्। यद्वा। सुखमार्जने गंडेषु जातान्। तत्र दृष्टो
मोहयामासांता इति रत्यादि परिश्रांतानामपि गानेश्रमाभावो रसपुष्टिशेषश्च बोधितः। ततः पर
महृष्टस्य श्रीभगवतोऽपि श्रमं च स्मितमाह। [illegible] त्रिरिति त्रिलिः। श्रमं तासामात्मनश्चापोहितुं
अपनेतुं तत्र च सात्त्विकानंदघनमूर्ते क्रीडायामावेशेन परमेव दृग्ध्याहि सूचनार्थं प्रत्येहक
णिकाहिना सौंदर्यं च दर्शनार्थं च श्रमः संनाव्यस्त आगसंगेत्यनेन पद्मिनीस्त्रीवर्ग इत्यपा
दानांतासामंगतः स्वानविकामाहसंचारात्रिमेतः। किं च स्वकुचेति। अतएवानद्भुतः। स्रक्कुको १३२
हीशिया कुंदस्रजः कुलपतेरिति हेर्घोक्तिः। परमसुगंधेन कुंकुमरंजितत्वसंपत्तः। स्रक्षुवं
वंधित्वेन तदानीमलीनां तत्र स्थितियोग्यता। तत्रागंधर्वपतिसदृशता तत्र तेषामेव गीतिश्च बोधिता

एवंजलक्रायांकामोद्दीपनसामग्रीचदर्शिता।सःपरमविनोदी।वार्यामुनंआविवेश।आरान्नृप।
श्रावितान्।दृष्टांतोगजेंद्रस्यवक्र।लिर्गजी।भिःसहजलविहारसन्त्याद्यनुसारेण।अन्यत्तेव्याख्या
तं।यद्वा।गंधर्वपागायनश्रेष्ठाः।गंधर्वाधिपगजेंद्रस्यज्ञायनेखेचरपिवेतिविस्तृः।तच्चतत्रअलयस्ख
तेः।इतिजलक्रीडायोगपमुत्तमगीतमुक्तं।यद्वाकान्तिःश्रीभगवदंगसंगेनघृष्टस्रजायाः।याश्च
निजकुचकुंकुमेनरंजितारत्यावेशनसर्वांगेषुसंघृष्टन्ताः।ताभिः।अतएवतासांश्रमापनेतुं
नकेवलंतासामेवस्वस्यापिप्रीतयाहृष्टांतइति।जलक्रीडामाहुसइतिपरमकौतुकी।अंजसिजल
मध्येइतस्ततःसर्वदिक्षुअलमतिशयेनपरितःसर्वांगेषुसिच्यमानोऽन्तसेवस्वयंस्वातंत्र्येण
रेमे।यद्वास्वयमपितथैवताःसिंचन्नित्यर्थः।युवतिभिरितिरसमत्तत्वंतादृशसेकसामर्थ्यंचद
र्शितं।प्रहसतीभिःप्रकर्षेणापरिहसंतीभिःनर्मस्पुकेनतस्यत्तंगवितर्क्षणवा।तस्यतुतनप्र

श्री४
133

मेव विरुद्धमित्याशयेनाह । अत्रैमणाश्रमरस्येन न उद्धितः सिक्तः । अन्यत्पाठांतरे ऽत्रैमणार्द्धितोद्ध
ष्टः । अंगेतिप्रकर्षसंबोधने । वैमानिकैः विमानेन व्योम्नि चरद्भिर्देवादिकैर्जनैः सेवरिवतनु क्री
डापरिकररूपैः कुसुमवर्षिभिः परमानंदेन हृष्टचित्तैः कल्पपुष्पाणि क्षिपद्भिः सद्भिरीड्यमानः
साधु साध्विति । यद्वा तत्स्पर्शं गंवितर्क्य वल्लभः डार्थमिव जयजयेत्येवं स्तूयमानः । ततश्चैवैमानि
केरितिपुंस्कन पुरुषैरेव स्त्रीणां विमोहादिना तत्राशक्तेः । किं वातासां त्वं ब्रजदेवीपद्मपातित्वेन
कुसुमवर्षादावप्रवृत्तेः । अतः स्वयमित्यस्यात्रैवैवान्वयः । सत्वयमेकमेवतैः स्तूयमानः । स्त्र
योर्व्याख्यातं । यद्वा स्वेषु निजजनेषु वरतिः रागो यस्य सः । अतः स्वस्य जयादपि तासां जयेन सं
तोष इति भावः । यद्वा ननु श्रीगुरो । कृपया तज्जलक्रीडां विस्तार्य वर्णयेति चेत्तत्राह स्वाप्रसा
धारणीरतिः जलाद्विक्रीडायस्य सः । अतो दृष्टां तां धनो वनसा विस्तरेणावर्णयितुं न शक्यते । १३२

इत्यर्थः । एवमत्रोत्तवक्ष्यमाणात् । तथा श्रीहरिवंशोदिताच्च द्वारिकाजलविहाराद्यत्र विशेषः सूचितः ।
गजेंद्रस्य लीलेव लीला यस्य । स्पर्द्धोक्तिः प्रायमेव । यद्वा तादृशजलसेके पि गजेंद्रस्य वसुखत्वरवि
वक्षयायं दृष्टांतः । तत्र जलक्रीडानंतरमिति जलक्रीडया पुष्पमालादेर्म्लानत्वाद्दिना पुष्पाव
चयादिकौतुकार्थमित्यर्थः । चर्यं चकारेति नोपक्रमे । जलप्रसूनानि कमलादीनि । स्थलप्रसून
नि जातीकुंदादीनि । तत्कुंधसंवंधेन । निलस्य सौरभ्यं शैत्यं च जुष्टमिति मांद्यं च सूचितं । चचार पु
ष्पावचयं निकुंजान्निलीनतयेति विचित्रप्रकारेण क्रीडन्नित्यस्तेतावत्राम भृंगगणानुवृत्त्वं
पुष्पावचयेन तत्साहित्येनैवागमनात् । किंवा जलक्रीडायोगरागापगमेन सहजमधुरसौ
रभ्यप्रकाशात् । किंवा तेषां नोवा द्दीपनस्वभाववत्त्वेन सदा स्वीकारात् । किंवा श्रीमुखवनमालाद्या
मोहनसदाकृष्टत्वात् । अतएव तेषां सुकृतोक्तिः । मदचुरिति भृंगगणानुवृतत्वे हेतुता । तथा हि

श्री४ रहस्येष्वेतत्काममत्तताच । सर्वत्रायं दृष्टांतः प्रायो मत्तगजेंद्रस्यकाधिकतायाः । यथास्य गजीभिः
सहस्वातंत्र्येण क्रीडायां मिथः प्रीतेश्चापह्नुयतीति । अन्येत्वर्थोः स्वातं । यद्वा संगवक्रार्यतः । क्रीडल
134 लाः या अमदा वासां गणेना ह्लद्यति तेषां प्रेमममत्तताक्ता । अतएव अभेदमुक्तं । एवं तत्रापि क्ल
तरासक्रीडामुक्त्वा तस्यामनुक्तमन्यमपि विलासं संगृह्णन् । तथा वकुलरात्रहतायामपि त
स्यां तामतिहृशान्नुपसंहरति सर्वमिति । उक्तप्रकारेणाति तद्वात्राची दृशी परापि क्रीडा ।
साक्षात्तं तद्विस्तीर्णं चाङ्गसमर्थयितुं न शक्यतः क्तिाव । तथा निशाइतिवक्त्र्येन तत्र च सर्वा इ
तिसाकल्येन संपूर्णकैशोरं सर्वास्वेव रात्रिषु रासक्रीडा बोध्यते । श्रीपराशरेणापि तदुक्तमेव ।
सो पि कैशोरकवय इति । तत्र कौमारं पंचमाब्दांतं पौगंडं दशमावधि । कैशोरमापंचदशाद्यौ
वनं तु ततःपरमित्यादिवचनादेकादश्या अष्टमास्यां पंचदश्याब्दपर्यंतं गोकुलेत्र नित्यं साक्रीडा ह्य १३४

या । यच्चान्ते श्रीमदुद्धवेन तृतीयस्कंधे । एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसदिति । तच्च कौमार
पौगंडयोस्तद्वयोगपवयसो रासक्रीडानुदयेन भगवत्ताविशेषप्राकट्याभावाद्गुप्तैश्वर्यत्वाभि
प्रायेण । अत एवाग्रे गूढार्चिरिति । अत एव रंगस्थले पितरौ प्रति श्रीभगवतैव वक्ष्यते । नास्मत्तो
युवयोस्तातेत्यादि । यच्च मधुपुरीप्रवेशवक्ष्यमाणस्य प्रगल्भलीलाहसितावलोकनैरित्यादेर
नुसारेण कैशोरे यौवने पि श्रीभगवतो गोकुलक्रीडामन्यते । तच्च नातीव संगतं । कैशोरे पि
तस्यैव दग्धी विशेषणा प्रगल्भलीलाया संभवात् । अन्यथा किशोरश्यामलश्वेता वित्यक्रूर
दृष्टेः । तथा किशोरौ नातियौवनाविति पुरनायुक्तेश्च विरोधः स्यादिति । किंच एवमित्यनेन नै
शरात्रिक्रीडाया दृष्टौ अन्यरात्रिक्रीडापि तादृश्येवेति सूच्यते । ततश्च सर्वे रासक्रीडांते मिथो
वाकोवाक्यस्य समाधानं लिखितमेवेति । शशांकः सर्पश्चिंद्रः सतश्चि नैवशाशस्य सम्यगुदयात्

भि

श्री० तस्यांसुविविशेषेणराजितादिनवलप्रकाशिताः।एवंश्रीभगवद्रासक्रीडार्थंतासुरात्रिषुचं
द्र॰ह्लादिमायामिवह्र्षमंडलएवागच्छेदितिज्ञेयं।यच्चोक्तंवैशंपायनेन।एवंसकृष्णोगो
१३५ पीनांचक्रवालैरलंकृतः।शारदीषुसचंद्रासुनिशासुमुमुदेसुखीति।तत्रचशारदीत्युपल
क्षणं।किंवाशारदीष्विवेतिज्ञेयं।यद्वामधुपुरीमध्येश्रीवसुदेवकृतपुत्रपरिवर्तनादिवत्
कल्पनेदव्यवस्थयाभेदःकल्प्यः।ननुनित्यमेवतादृशरात्रौतादृशप्रकारादिनाकथंसा
क्रीडासिद्धात्राहसत्यकामइति।ननुतथापिमानादिनापत्यादिपारवश्यादिनावासदातं
नस्यादुर्लभनामन्ये।तत्राह।ननुनिरंतरंरतोऽनुरक्तः।सर्वथापावकुत्रबंधेनसर्वापिस्यावा
सैवद्धाऽबलानांतदेकाधीनगोपीनांगणोयस्मिन्निति।तासामनुरतत्वेनसामरस्यंयत्रकु १३५
त्रापिप्रियतदायनेकेनापिप्रकारेणसिध्येदेवक्रीडावः।तत्रचास्यान्यावनानास्तीत्याह।सः म

हामोहनेरासरसिक इति । नचकदाचिकेनापि हेतुना तत्र रतिः स्यादित्याह । अदकाडं स्वीकृतं
सौरतं सुरतसम्बन्धि [illegible]लीलाविलासोद्रेको वा येन सः । तदर्थमिव श्लाकघ्यादित्यर्थः । तज्ज्ञात्म
न्येवेति । नकेवलं स्वयमौदासीन्येन । ताएवरमयामास । किंतु स्वस्मिन् साक्षात्तत्स्वीकारेण
परमासक्त्या स्वयमप्यनुकूलतवानित्यर्थः । यद्वा । आत्मनिनिमित्ते इत्यात्मारामत्वाद्युप
हृया तस्यापि तेन परमानंदो बोधितः । नकेवलमुक्तप्रकारा रासक्रीडैव कृता । किंतु ता
निःसह विचित्रप्रकारेण विचित्रा रतिश्च कृतेत्याह । शरदिति । शरदि कामस्य प्राबल्येन पु
लिनादि चसौंदर्यपोषणं । यद्वा । हायनाख्यो शरत्समा इत्यमरोक्तेः संवत्सरोक्तेः संवत्सर
मध्ये यस्मिन्कृतौमासदिवसवाच्याः काव्येषुकथा निरूप्यंते ताः सिद्धेव तदर्थान्ताः सीत्यानु

श्री४ छितवानित्यर्थः। ताश्च श्रीगीतगोविंदविदग्धमाधवनाटकाद्युक्तप्रकाराज्ञेयाः। अन्य
136 त्रैर्व्याख्यातं। यद्वा एवं सिषेव इति। रात्रिषु रासक्रीडा उक्ताः। अधुनाकदाचिद्दिवसेष्वपि
ताहशीमन्यामपि क्रीडां सूचयति सर्वा इति। शरत्काव्यकथाश्च सर्वाः सिषेवे। तत्र का
व्यथाद्येन परमवैचित्री तासां सूचिता। ताश्च गीतगोविंदादिप्रसिद्धाः। तथा श्रीचंडीदा
सादिदर्शितदानखंडादिप्रकारकाश्च ज्ञेयाः। एवं प्रीतिविशेषेण श्रीबादरायणिना
वर्णितायाः श्रीरासक्रीडायाः श्रवणान्मिथोपांगकूणनेद्धिलोकनानामीक्षद्भुतं शु
ष्कतार्किकमीमांसकादीनां केषांचिद्वैष्णवानामपि प्रायं वितर्कःक्रिपयातेषामे १३६
वहितार्थं तमुत्थाप्य[illegible]व्याजेन पृच्छति। संस्थापनायेति त्रिभिः। सम्यक्स्थापनाय

प्र

लुप्तस्य कीर्त्तनाय वर्त्तमानस्य च विघ्नतो रक्षणायेत्यर्थः। न केवलं तदर्थमेव किं तु इतरस्य

अधर्मस्य प्रवृद्धस्य शमाय सर्वात्मनोन्मूलनाय। अन्यथा धर्मस्थापनस्याप्यसिद्धिः। सिद्धस्य

संरक्षणाय धर्मस्येत्यादि वचनेभ्यः भगवानिति। तत एव भगवद्वाच्यकत्वमपि स्यादिति भावः।

अंशेन श्रीबलदेवेन सह। इति तत्र तत्राग्रेऽपि दर्शितं। जगतामीश्वरः इति पालकः। अन्यथा

जगन्नाशापत्तिरित्यर्थः। श्लेषार्थश्चायं। धर्मस्य जाति विरुद्धाशेषधर्मस्य संस्थापनं नाशनं त

स्मै। प्रशमायार्थं तन्नाशाय। तादृशधर्माधर्मभावेनैव रासक्रीडादिमहालीलासिद्धा। निजावता

रमुख्यप्रयोजनसिद्धिः। ननु स्वकृतवेदादिनिबंधातिक्रमः अयं स्यात् तत्राह जगतां ब्रह्मादीनां

मपीश्वरः परमस्वतंत्रोऽयं। कदाचित्कार्यविशेषापेक्षया तादृशमपि कुर्यात् तत्र कस्यैको नाम

नियामकोऽस्त्वित्यर्थः। यद्वा। धर्मो मर्यादा स्थापना प्रात्यत्पादि निर्णायनमणि कल्पितोऽधर्मक्षयस्य तस्य

तदतिरिक्ताशेषस्य माहात्म्यादेरपि अन्यतापरमायेतज्जगत्परिपालकः विघ्नविनाशनपूर्वकं पालकः स

137

१३७

संम्यक्स्थापनेनैवसर्वेषांस्वतःसुखसर्वार्थसंपत्प्राज्यगत्पालनसिद्धेः। धर्माएवसेतवः।लोक
रक्षामर्यादाः। धर्मवैदिकनिबंधावातेषांवक्तृत्वादेवकर्त्ता। अन्यथावाक्यव्यवस्थायाविसं
वादेनलोकेव्यवस्थानस्यात्। किंच। आजितोरक्षितातत्प्रतिपक्षवधादिनावसुधासंवर्द्धनेनच
पालकः। परदाराभिमर्शनरूपंप्रतीपंधर्मसेतूनामेव। धर्मसंस्थापनादेर्वाप्रतिकूलंब्रह्मन्।
हेसाक्षाद्वेदमूर्त्ते। प्रतीपाचरणेनवेदातिक्रमाद्भवादृशांविप्रकुलातिक्रमोपिस्यात्। तच्चब्रह्मणएव
देवस्यतस्ययुक्तमेवेतिभावः। यद्वा। ननुताततत्कारणंकथंमयाज्ञातुंशक्यतमित्यर्थः। अत्रतं
व्याख्यातं। यद्वाप्रतीपमाचरदिति। अधर्मः। उक्तः। कृतोनिराकृतस्तस्यत्वर्थः। तत्र। उक्तं। मयापरोक्षं
जङ्गतानिरोक्षितमित्यादिना। कृतःसाक्षाद्देवरमणात्। अनिराकृतस्यपुनराचरणात्। तेनलोकेप्रव
त्तिसंज्ञावाञ्छेति। यद्वा। धर्मःअकर्षेणनाशितः। अधर्मस्यसम्यक्स्थापितइति। श्लेषपक्षे। कथंके
नप्रकारेणाचरन्। अपितुअनेकेनापीत्यर्थः। कुतः। नकिलदक्षेणधर्मसेतूनांवक्तृत्वादिहेतोरित्यर्थः।

श्री ४ अतोनिजावतारमुख्यप्रयोजनजन्मकिविशेषविस्ताराणां धर्माधनादरोयुक्तएवेतिभावः। सर्वना
वकर्माणिकुर्वीतेत्यादिवचनात्। तत्सेवकेष्वपियुक्तएव। यद्वा आत्मस्थधर्ममर्यादानांवक्रादिर
138 पिकिमर्थंप्रातिकूल्यमाचरत्। रासक्रीडयापरमजन्मकिप्रवर्तनेन। तदेकसाधकेधर्मस्यापिसाप
त्यार्थामितिभावः। किंच। पराणांतदेकलक्ष्याश्रेष्ठानांदाराणांस्वकीयाणांइवाभिमर्शनं। अमार्धम
वतीर्णस्यसर्वोपिरूपात्मप्रजनमनोरथपूरणंयुक्तमेवेति। यदुपतिधर्मपरयदुवंशे। तीर्णत्वादपि
तथाकर्तुंनार्हतीतिभावः। वेप्रसिद्धा। एतमितिकुत्राप्यन्यःसंशयोनास्तीत्यर्थः। नइतिवक्तृत्वंसंदे
हिवर्गाभिप्रायेण। संशयमिति। आप्तशिरोमुकुटमणेस्तस्यकृतेदोषबुद्धिर्नास्त्येव। किंतुशास्त्रविरु
द्धत्वेनतत्रास्माकंदार्ढ्याभावात्झटितिदोलनंस्यादित्यर्थः। सुव्रत। रेवलवर्णादिनिष्ठ। इतिभावाद्दश।
माचरितविरुद्धं। तत्जुगुप्सितमिवेति। यद्वा। हेसदाचारनिष्ठेति। अन्यथातवदारिसंमतसदा
चारलोपप्रसक्तिर्भावः। स्वपरूपप्रभूनांजन्मनांपतिरिति। जन्मवात्सल्येनधर्मातिक्रमाद्दोऽपिइल १३८
पि। जुगुप्सितंकिंकृतवान्। आपितुनैव। किंतुजन्मवर्गसंमतमेवाकरोदित्यर्थः। कुतः। आप्तः

लब्धःकामःरासक्रीडादिनानिजप्रेमलाक्षिविस्तारणमनोरथोयेनसः।सर्वसाध्यतमत्वेपिलाक्षिप्रवर्त्ति
नेनमिंदितानाचरणात्।अत्युत्तेनसाधुवर्गसंतोषणादेवेत्यर्थः।तथापिनःसंशये।आपदइतित तद२
द्वेषांचिकीर्षास्वार्थेलत्वविदांनाक्षिपराणांसाक्षिविक्रमांनांप्रेमलक्षिरसमयतदीयरासक्रीडादेसं
शयानावात्।यद्वा।आर्येनशनसमयेप्रसिन।इतिसंशयस्यायोगपताक्त्वा।अतःश्रीघ्रंतदूदनमाति
प्रेतं।नइतिस्वीयत्वेनविपक्षाणामपिग्रहणं।सद्विनयादिना।किंवावाक्चातुर्येणविपक्षतादिवि
धनार्थमेव।अतोदुर्बुद्धीनामेवाप्यात्मानंकेषांचित्।दितार्थमेवमप्यापृच्छन्।नवानिजसंदेहाद्वि
नावः।ततःअनिश्चयंयथास्यात्तेभ्योऽन्यसमक्षत्वात्तेषांसंशयशंखलौकिकधीत्यर्थः।सुवता
हिनलोकनिष्ठ।सहजकृपालुतयाशिष्यस्नेहापेक्षयावापरिहरतिधर्मेतिसप्तभिः।ईश्वराणांज्ञानेन
कोपसामर्थ्यवतांभगवद्गुणादिनाकर्मादिपारतंत्र्यरहितानामित्यर्थः।धर्मस्यव्यतिक्रमविशेषेण
लंघनं।यथाब्रह्मादीनांदुहितृकामनादि।साहसंनिर्लज्जता।यथाइंद्रादीनां।सर्वभुजोऽग्नेरह्यतिद
हतीतिवातथातस्य।सर्वभोजनेनापियथायोगरमेध्यादिग्रहणजन्यदोषावधादिदोषोवानस्यात्॥ ॥

श्री ४

139

तद्वदित्यर्थः। अन्ये त्वेवं व्याख्यातं। यद्वा धर्मव्यतिक्रमएवसाहसं। एतदीश्वराचरितं साहसं। नसम्यगाचरेत्। स
म्यगित्यस्य निषेधेनात्पर्यं कौतुकदाचिदपि। नत्ववनमनसापि। किन्तु तवचाचाकर्मणा [illegible] नैव निश्च
येव। विशेषणसमूलतया लोकद्वयदुःखित्वादिप्रकारेणनश्यति। मौढ्यात्। ईश्वराणामैश्वर्यमात्म
नश्चासामर्थ्यमज्ञात्वेत्यर्थः। इतिलक्षणमौढ्यमेव। रुद्रुरूकः। अन्यथालक्षणाज्ञाप्तिः। अद्धिः कं काल
कूटं। इतिपरमतैर्मणतयासद्यएवविनाशोनिश्चेतः। ईश्वरस्तुननश्यदेव। प्रस्तुतऐश्वर्यविशेषप्रकाशादिना
शान्तएव। यथानीलकंठत्वादिनाश्रीमहादेवइतिभावः। स्वकीयेनवचसायुक्तमितिस्वशब्देनवच
सावित्क्षेमपरस्वशपेनाविचारादुच्यमानमात्रेविसंवादिवचोव्यवहितिं। बुद्धिमानितितत्सद्धिकार्थत्व
थः। अन्यथानिर्बुद्धिरेवेतिभावः। कुशलं पुण्यं। तस्याचरितेनानुष्ठानेन एषामीश्वराणां। चकाराद्धु
वापिअर्थः फलं। विपर्ययेणपापेनवाशब्दः समुच्चये। अनर्थोपिनास्ति। कुतः। निरहंकारिणां। अहं
कारस्याव्यतिरिक्तानां अहंकाराभावेनकर्मनिर्लेपादित्यर्थः। प्रभो। हे वोढुंसमर्थ। एतत्त्वयास १३९
म्यग्बुध्यतएवेत्यर्थः। यद्वा। तस्यापीश्वरत्वात्तिबोधयेणसंबोधयति। हे ईश्वरेति। अस्तोपद्येवंतेषामपिन

यतो

रंकारीर्तमार्गेएवानर्थीभावस्तादिसर्वजीवहितार्थमवतीर्णस्यपरमेश्वरस्यकुतोर्थिशंकापीति
केषुतिकन्याजेनजन्मनत्वाद् इतिचिबुल इति।अखिलसत्वानांसर्वजीवानांतिर्यगाद्यपेक्रमेणतामस
राजससात्विकाः।ईशितव्यानांस्वभावतएवनियम्यानां।इतिमुक्तानामपितदधीनतासूचिता।कु
शलाकुशलेपुण्यपापेतामामन्यपःसंपर्कःसर्वनियंतृत्वेननियामकत्वाभावात्।परमस्वतंत्रोऽपिस्वए त्वा ४
नदेवादिपरमेश्वरत्वंनामेतिभावः।अन्यत्तैर्व्याख्यातंभ्यम्न।ईशितव्यानांचलजन्मनांकिमुतेति।परा
गतिःअतिनम्रत्वेनसेवयाजनितविशेषोदर्शितः।नितरांसेवेतितिनिशब्दः।स्वभावतएवतेषांसेवासत्त्वानि
प्रायेण।यद्वा।परागतिदूरसेवानिष्ठता।निशब्देनवस्वल्पमात्रसेवानिर्दिष्टा।तथापितन्माहात्म्येनदृष्टाः
निर्भयत्वादिदर्पयुक्ताः।अतएवस्वैरंचरंति।विधिनिषेधानादरेणस्वच्छंदेवकृत्यानिकुर्वंति।अतोनतन्न
मानाःतेरवध्यमानाःतत्रानानामकेः।तस्मात्इतिपाठेसर्वत्रसंतुष्टाः।अनन्यापेक्षाइत्यर्थः।किंच।योगि
संगःसमाधिर्ज्ञानंवातस्यप्रभावेनशक्त्या।विशेषेणधुतःच्छिन्नःकर्मनिरंतनकोटिजन्मार्जितैर्बंधःबं

श्री४

140

धनंतद्रूपावाप्तंध्येयेस्तिमुनयोपिअपिशब्देननक्तंत्यामुनीनांन्यूनतोक्ता।अनेनैवश्रेष्ठ्यानिध्यायेण
दृष्टाद्युक्तं।इष्टरूपास्यचक्षुर्देनैव।आतंत्रकटितेवपुर्येनतस्येतिपरमस्यात्तत्त्वंदर्शितं।यद्वानिज
प्रेमजनितविस्तारेणेष्टरूपात्तत्स्वतद्वेदरूपाविधिनिषेधानादरोपुक्तएवेतिभावः।यद्वाजक्तानां
इष्टरूपात्प्राप्तानिवपूर्वंषिमत्स्यकूर्मादिमूर्तयोयेनेतिअवतारित्वेनपरमैश्वर्यमुक्तं।अतःकृतएवं
धः।अपिलुनकथमपिस्यादित्यर्थः।अन्यत्तैर्व्याख्यातं।यद्वा।योगात्मकोयोगः।मुनयोपिकिंमुतप्रय
मतएवजनितसंमतइत्यर्थः।अप्यर्थेचकारः।किंवक्तव्यंहृद्यत्वेनतेषांतासांचेति।सर्वेषामपितत्रसं
शयनिरासार्थमेवशब्दः।सइत्यनेनास्यान्वयः।सएवेषसाक्षाद्भूतः।अथ[illegible]तिलंदरात्वेननत्वे
येत्वेनवा।तत्त्वविचारतस्तास्मिन्नेवबोधरूत्वपर्यवसानात्।किंवात्रअंतर्यामित्वेनापिभाजावा। १४०
दिनामद्वैतव्याख्यानुसारेण।वपरदारत्वाभावात्।परदारसेवानास्तीतिपरिहृतं।अतएवपरम

स्मत्वासिद्धेसर्वेषामित्युक्तं।एषःश्रीगोपीरमणःक्रीडनेनलीलया।किंवाक्रीडनेनकेलुनाक्रीडार्थमि
त्यर्थःश्रदेहस्नाकृतिरूपश्रीमूर्त्तिप्रकटकः।अन्यत्तैर्व्याख्यातं।यद्वा।अध्यक्षःसर्वचित्ताधिष्ठाता
सर्वेंद्रियप्रवर्त्तकश्चेत्यर्थः।अतएवांतश्चरति।एवमंतर्यामितयासर्वकर्मसुसर्वप्रवर्त्तनेनापिच
यातत्स्यतत्कृतगुणदोषैर्लेपोनास्यात्।किंवासर्वकर्मसुअंतर्यामिद्रष्टृत्वेनरन्येषामपितैर्लेपो
यथानस्यात्तथात्रापीतिभावः।इतिपरमेष्ठ्येणपूर्वोक्तगुणधानावहेतुरस्तिव्यक्तितः।विशेष
नश्चरासक्रीडार्थमेवदेहस्नाकृप्रकटितलक्ष्मणपश्रीवृंदाकिशोरमूर्त्तिरित्यर्थः।प्रेमरसवि
स्तारणार्थमवतीर्णस्यतदनुरूपएवव्यवहारोयुक्तोनामेतिसिद्धांततत्वं।एतदेवप्रपंचयिष्य
ति।अनुग्रहायइति।यद्वा।अध्यक्षःप्रत्यक्षःसन्क्रीडनायततक्रीडार्थंदेहःअवतारोपि
गोपीजनानांवल्लवजनानांबालानाज्ञातिरमयतीतितथासः।अतस्तेषामंतर्बहिश्चततक्रीडा

श्री1 साधनत्वान्नतस्य क्रीडयाकस्यापि कोपि दोषः प्रसक्तो दितिभावः भक्तानामनुग्रहाय
मङ्गलानां विनोदार्थं करोमि विविधाः कृपाद्युत्पादिश्रीनाथवद्वचनात् । मानुषं नराकारं । आश्रि
तः प्रकटितवानस्मि । यद्वा प्रकटम्भासेति वाक्यसमाप्तिः । इति भक्तानुग्रहार्थं तत्क्रीडितमि
१५१ ष्टं । तत्र भक्तशब्देन श्रीव्रजदेव्यो वृन्दजनाश्च सर्वे । तथा कालत्रयस्थं वंशिनो अन्ये चैवैष्णवाः
यद्वा भक्तानां मुख्याः श्रीव्रजदेव्य एवोक्ताः । तथापि मुख्यानामनुग्रहेणान्येषामपि सर्वेषामनु
ग्रहः सिद्ध एव । अत एव क्रीडा न जातवीत्या संपादयतीत्यर्थः । श्लेषणात्तजात । अनुसरति प्रक
शयति वा तिक्रीडानां नित्यसिद्धत्वं सूचितं । तेन सर्वदोषः स्वत एव निरस्तः । तादृशीः अनिर्वच
नीयाः सर्वचित्ताकर्षिणी रित्यर्थः । श्लेषेण राजस्य दृश्या क्रीडा श्रवणेनापि तत्परो भवेत् । किंमुत
रासक्रीडायां स्वेत्यर्थः । तत्स्वेन भगवान् क्रीडा वा सर्वोपि जनो भवेत् । यद्वा मानुषं देहमाश्रि १५१
तः सर्वोपि जीवः तत्परो भवेत् । मर्त्यलोके श्रीभगवद् अवतारास्तथा भजने मुख्य चाद्य मनुष्या

णामेव सुखं तच्छ्रवणादिसिद्धेः । कृतानामिति पाठे सर्वेषामेव जनानां विषयिणां मुमुक्षूणां मु
क्तानां भक्तानां चेत्यर्थः । इति परमकारुण्यमुक्तं । एवं स कथं धर्मसेतूनामित्यनेन धर्मविरुद्धं क
थं कृतवानित्येकस्य प्रश्नस्य परिहारः । धर्मव्यतिक्रम इत्यादिना । तथाप्याप्तकाम इत्यनेन परि
हृतस्य कालत्रयस्येति द्वितीयस्य अनुग्रहायेत्यनेनेति विवेचनीयं । तासु तन्निवारणमति
क्रम्य गतास्वपि कृष्णं प्रत्यसूयां न चक्रुः । कुतः स्वस्य मायया शक्तिविशेषेण मोहिताः । यता
व्रजौकसः तल्लीलापरिकरा इत्यर्थः । अत एव गतानपि तान् स्वस्वपार्श्वस्थानेव मन्यमाना व
व्रजुः । यद्वा दारान्प्रति नासूयन् । कुतः स्वपार्श्वस्थान्मन्यमानाः । तत्र च तावार्यमाणा इत्य
नेन निजवाक्यमतिक्रम्य साक्षात्कृतानामपि तासां तैः स्वपार्श्वस्थत्वमननं पुनर्निर्हेत्यागम
नसाधनता दिति ज्ञेयं । यद्वा भक्तानामनुग्रहायेत्युक्तं । तत्र गोपानां दाराकर्षणेन तस्मै
तेषामसूयासत्त्वात्तेषु कथमनुग्रहः सिद्ध्येदित्याशंक्य लच्चालौरं वदन्नुस्त तच्चानुसर

तिनति । अर्थः सएव वासुदेवेन वित्ता धिष्ठात्रा तेनैव अनुमोदिता अतः प्रेरिता अपि । यद्वा वसु
पुत्रस्तासु दीव्यतीति वसुदेवो वसुत्रवराद्रोणरूपः श्रीनंदएव । तत्पुत्रो वासुदेवस्तेन भगवता
प्रकटनपरत्वा श्रीकृष्णेन व्रजमंगलार्थमनुज्ञाताः । किंवा अनुनिरंतरं मोदिता हर्षिताः । अत
एवानिवृत्ताः तथापि स्वगृहान्ययुः । कुतः भगवत्प्रियाः तत्प्रीतिमालोच्येत्यर्थः । अन्य
थातातमाद्वयस्यवर्गसिंताव्रणगोपालनादेस्तथाप्यर्व्वव्रजासक्रीडासुखस्यासंपत्तिः ।
व्रजेयावद्भुः नवोढा इव नवयुवतयः । यद्वा रासक्रीड्यो तत्पत्नीत्वमिव ज्ञात्वा स्वगतिः । इ
दं रासक्रीडालक्षणं विशिष्टं क्रीडितं । चकारादीदृशमन्यदपि । विष्णोरिति तासां मध्ये द्व
याद्वयोरित्य युक्तवा पक्वचालिस्रायया । श्रद्धान्वितश्चेति । अन्यथा रसानुदयेन परम
नन्त्यसंपत्तेः । श्रद्धान्वितत्वादेव । अनु निरंतरं शृणुयात् । एतच्चतत्रैव । यद्वा अनु निश्चितं १४२
अपश्रवणानंतरं श्रवणान्वितत्वात् । किंवा ऽनुक्तसमुच्चये स्मरेच्च । प्रत्येकं सर्वेषां पर

श्री०

भक्तिसाधनत्वात् । तथापि श्रवणादित्रयस्यास्य यथोत्तरं तत्र श्रैष्ठ्यं । य इत्यधिकारित्वोपलक्षणा
निरस्ता । परां परमां प्रेमलक्षणां प्रतिक्षणं नूतनत्वेन लब्ध्वा । हृद्रोगरूपं काममिति लिङ्गवद्विषय
कः कामविशेषो व्यवच्छिन्नः । तस्य परमामृतत्वेन तद्विपरीतत्वात् । धीरः सर्वार्थतत्त्ववेत्ता । अपुनः का
मादि [illegible] हुलितचित्तो वा । हृद्रोगत्यागादिकमेतत्परमभक्तेरेवानुषंगिकं फलं । तस्या एव मुख्यफ
लत्वात् । तत्क्रीडाश्रवणादिनाप्येतत्स्यात् । किं वक्तव्यं नौतिकनिंद्यकामक्रीडावत् । तस्य सा
क्रीडेति प्रसंगानुसारेण तात्पर्यं कल्प्यं । अतस्तस्य तासां च सकामविशेषः प्रेमपरिपाकविलासविशे
षरूप एव । इति लिखितमेव विवृतं च श्रीभागवतामृते । अन्यत्र व्याख्यातं । यद्वा धीरः विचारयन्
भ्रमरीयं० सन्नितपूर्णः । कामं यथेष्टमाशु मनस्थिं प्रतिलभ्य हृद्रोगमाधिं श्रीकृष्णाप्राप्त्यादिकृतमचिरेणाप
हिनोति । तत्त्यागे रतिभावः । अन्यत्समानं । क्रीडतावपि रंतस्त्वजडोऽयं येन ... ते । तस्यैवैतन्मा १४२
रूपस्य प्रीतये भगवता स्विदं ॥ ॥ इति श्रीदशमे त्रयस्त्रिंशः ॥ ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

इति पंचाध्यायी ॥

नं० १००४-ध

पंचाध्यायी

१४३